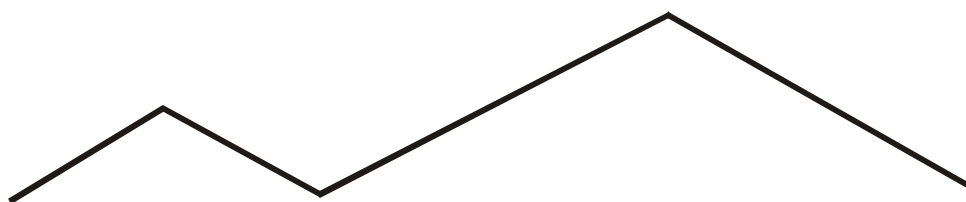

РЕГИОН И МИР

научно-аналитический журнал

том X, № 2, 2019

Журнал включен в реестр научных периодических изданий Высшей аттестационной комиссии Республики Армения и в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ)

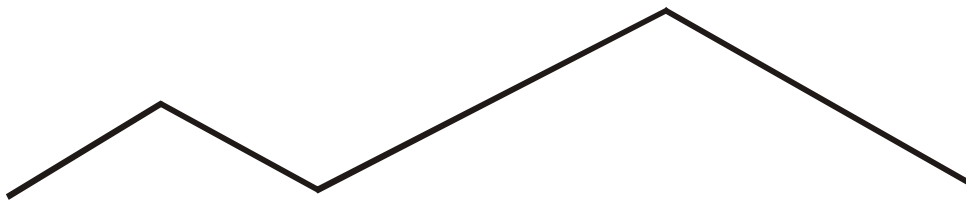
Общественный институт политических
и социальных исследований
Черноморско-Каспийского региона

ՏԱՐԱԾԱՔՐՉԱՆ ԵՎ ԱՅԵԽԱԲԷ

գիտավերլուծական հանդես
հատոր X, № 2, 2019

REGION AND THE WORLD

scientific-analytical journal
volume X, № 2, 2019

Սեվծովյան-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական
եվ սոցիալական հետազոտությունների հանրային ինստիտուտ
Public Institute of Political and Social Research
of Blacksea-Caspian Region

РЕГИОН И МИР

научно-аналитический журнал

Редакционный совет:

Андриасян Л.Г. (главный редактор), Погосян Г.Г. (зам. главного редактора), Царукян Ж.А. (ответственный секретарь), Андриасян Т.Л., Ваградян М.Г., Исагулян Г.С., Манукян С.Ф., Меликсетян А.Ф., Паносян Н.Ж., Саргсян С.Т., Шакарянц С.Э.

Редакционная коллегия:

Аветисян Г.Г. (д.и.н., профессор, Ереванский государственный университет, Армения), Айвазян А.М. (д.п.н., Центр стратегических исследований “Арапат”, Армения), Арцруни В.Б. (Концерн ISD, Россия), Багратян Г.А. (д.э.н., профессор, Армянско-Российский университет, Армения), Григорян Э.Р. (д.ф.н., профессор, Армянский государственный педагогический университет, Армения), Демоян Г.А. (д.и.н., Армения), Дюбьен А. (Франко-российский аналитический центр “Обсерво”, Франция), Захаров В.А. (к.и.н., Институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона, Россия), Кожокин Е.М. (д.и.н., профессор, Московский государственный институт международных отношений – университет, Россия), Корнилов А.А. (д.и.н., профессор, Нижегородский государственный университет им. Н.И. Лобачевского, Россия), Кочарян Ш.М. (Министерство иностранных дел, Армения), Мелконян А.А. (д.и.н., профессор, академик НАН РА, Институт истории НАН РА, Армения), Надеин-Раевский В.А. (к.ф.н., Институт политических и социальных отношений Черноморско-Каспийского региона, Россия), Нан С.А. (д.п.н., профессор, Университет им. Дж. Мейсона, США), Папаян А.А. (Центр социологических исследований “Modus Vivendi”, Армения), Петросян Г.М. (Нагорно-Карабахская Республика), Решетников Л.П. (к.и.н., председатель наблюдательного совета телекомпании “Царьград”, Россия), Сваранц А.А. (д.п.н., Россия), Шалян Ж. (Центр анализа и прогнозов Министерства иностранных дел, Франция)

Адрес редакции: РА, Ереван, 3 пр. Тиграна Меца, д. 9,

Тел. (+37493) 944440, (+37493) 868797,

Сайт: www.geopolitika.am; эл.почта: blacksea-caspian@mail.ru

ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀ

գիտավերլուծական հանդես

Խմբագրական խորհուրդ՝

Անդրիասյան Լ.Հ. /գլխավոր խմբագիր/, Պողոսյան Գ.Հ. /գլխ. խմբագրի տեղակալ/, Ծառուկյան Ժ.Ա. /պատասխանատու քարտուղար/, Անդրիասյան Թ.Լ., Վահրադյան Մ.Գ., Իսագուլյան Գ.Ս., Մանուկյան Ս.Ֆ., Մելիքսեթյան Ա.Ֆ., Փանոսյան Ն.Ժ., Սարգսյան Ս.Թ., Շաքարյանց Ս.Է.

Խմբագրական կոլեգիա՝

Ավետիսյան Հ.Գ. /պ.գ.դ., պրոֆեսոր, Երևանի պետական համալսարան, Հայաստան/, Այվազյան Ա.Մ. /ք.գ.դ., «Արարատ» ռազմավարական հետազոտությունների կենտրոն, Հայաստան/, Արծրունի Վ.Բ. /ISD կոնցեռն, Ռուսաստան/, Բագրատյան Հ.Ա. /տ.գ.դ., պրոֆեսոր, Հայ-ռուսական համալսարան, Հայաստան/, Գրիգորյան Է.Ռ. /փ.գ.դ., պրոֆեսոր, Հայաստանի պետական մանկավարժական համալսարան, Հայաստան/, Դեմոյան Հ.Ա. /պ.գ.դ., Հայաստան/, Դյուբյեն Ա. /«Օբսերվո» ֆրանկո-ռուսական վերլուծական կենտրոն, Ֆրանսիա/, Զախարով Վ.Ա. /պ.գ.թ., Սևծով-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական և սոցիալական հետազոտությունների ինստիտուտ, Ռուսաստան/, Կոժոկին Ե.Ս. /պ.գ.դ., պրոֆեսոր, Միջազգային հարաբերությունների Մոսկովյան պետական ինստիտուտ-համալսարան, Ռուսաստան/, Կորնիլով Ա.Ա. /Ն.Ի. Լոբաչևսկու անվ. Նիժնի Նովգորոդի պետական համալսարան, Ռուսաստան/, Քոչարյան Շ.Մ. /Արտաքին գործերի նախարարություն, Հայաստան/, Մելքոնյան Ա.Ա. /պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, Հայաստան/, Նադեին-Ռաևսկի Վ.Ա. /փ.գ.թ., Սևծով-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական և սոցիալական հետազոտությունների ինստիտուտ, Ռուսաստան/, Նան Ս.Ա. /ք.գ.դ., պրոֆեսոր, Ջ. Մեյսոնի անվ. համալսարան, ԱՄՆ/, Պապյան Ա.Ա. /«Modus Vivendi» սոցիոլոգիական հետազոտությունների կենտրոն, Հայաստան, Պետրոսյան Գ.Մ. /Լեռնային Պարապետի Հանրապետություն/, Ռեշետնիկով Լ.Պ. /պ.գ.թ., «Ցարգրադ» հեռուստաընկերության դիտորդական խորհրդի նախագահ, Ռուսաստան/, Սվարանց Ա.Ա. /ք.գ.դ., Ռուսաստան/, Շալյան Ժ. /Արտաքին գործերի նախարարության Վերլուծության և կանխատեսման կենտրոն, Ֆրանսիա/

Խմբագրության հասցեն՝ ՀՀ, Երևան, Տիգրան Մեծի 3-րդ նրբ. տ. 9

Հեռ. (+37493) 944440, (+37493) 868797,

Գայք՝ www.geopolitika.am, էլ.փոստ՝ blacksea-caspian@mail.ru

REGION AND THE WORLD

scientific-analytical journal

Editorial council:

Andriasyan L.H. (Editor-in-chief), Poghosyan G.H. (Vice-editor), Tsarukyan J.A. (Responsible secretary), Andriasyan T.L., Vahradyan M.G., Isagulyan G.S., Manukyan S.F., Meliksetyan A.F., Panosyan N.J., Sargsyan S.T., Shakaryants S.E.

Editorial team:

Avetisyan H.G. (Doctor of Historical Sciences, professor, Yerevan State University, Armenia), Ayvazyan A.M. (Doctor of Political Sciences, Center of Strategic Research "Ararat", Armenia), Artsruni V.B. (Concern ISD, Russia), Bagratyan H.A. (Doctor of Economic Sciences, professor, Armenian-Russian University, Armenia), Grigoryan E.R. (Doctor of Philosophical Sciences, professor, Armenian State Pedagogic University, Armenia), Demoyan H.A. (Doctor of Historical Sciences, Armenia), Dubien A. (Observatoire franco-russe, France), Zakharov V.A. (Candidate of Historical Sciences, Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region, Russia), Kojokin E.M. (Doctor of Historical Sciences, professor, MGIMO-University, Russia), Kornilov A.A. (Doctor of Historical Sciences, professor, Lobachevsky University of Nijny Novgorod, Russia), Kocharyan Sh.M. (Ministry of Foreign Affairs, Armenia), Melkonyan A.A. (Doctor of Historical Sciences, professor, Academician of NAA RA, Institute of History, Armenia), Nadein-Raevsky V.A. (candidate of Philosophical Sciences, Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region, Russia), Nan S.A. (Doctor of Political Sciences, professor, George Mayson University, USA), Papyan A.A. (Modus Vivendi Center, Armenia), Petrosyan G.M. (Nagorno-Karabakh Republic), Reshetnikov L.P. (Candidate of Historical Sciences, Chairman of the Supervisory Board of "Tsargrad" TV Station, Russia), Svarants A.A. (Doctor of Political Sciences, Russia), Chaliand G. (Center for Analysis and Forecasts of the Ministry of Foreign Affairs, France)

Adress: RA, Yerevan, 3rd line of Tigran Mets, 9

Phone: (+37493) 944440, (+37493) 868797,

Website: geopolitika.am; e-mail: blacksea-caspian@mail.ru

Для перепечатки или перевода опубликованных в журнале материалов необходимо разрешение редакции. Публикуемые материалы могут не отражать точку зрения редакции.

The Agreement on the EAEC: Aims and the Main Activities of EAEC

*Elizbaryan V. D.
RGU after G.V. Plekhanov (Russian, Moscow)
infoarm@yandex.ru*

Keywords: Eurasian Economic Commission (ECE), Community, Supreme Eurasian Economic Council, Intergovernmental Council

ԵԱՏՄ համաձայնագրի դրույթները. նպատակները և հիմնական գործունեության ուղղությունները

*Էլիզբարյան Վ. Դ.
Գ. Վ. Պլեխանովի անվան ՌՏՀ (Ռուսաստան, Մոսկվա)
infoarm@yandex.ru*

Ամփոփում: Ռուսաստանի Դաշնությունում Վլադիմիր Պուտինի իշխանության գալը և 2000-ականների սկզբին Եվրասիական հասարակության առանցքային երկրներում սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի որոշակի կայունացումը թույլ տվեց այդ երկրների ղեկավարներին անցնել ինտեգրման ավելի լուրջ մոտեցումների: Այդ ժամանակահատվածում ստեղծվել են ինտեգրացիոն կարևորագույն կառույցներ, ինչպիսիք են Եվրասիական տնտեսական ընկերակցությունը և ՀԱՊԿ-ն, որը, սակայն, երկար ժամանակ է, ինչ լիարժեք չի իրականացնում իր ներուժը, ինչը կարելի է անվանել «ինստիտուցիոնալ ինտեգրացիայի» փուլ:

Վճռորոշ քառեր՝ Եվրասիական տնտեսական հանձնաժողով (ԵՏՀ), Համայնք, Բարձրագույն Եվրասիական տնտեսական խորհուրդ, Միջկառավարական խորհուրդ

Соглашение о ЕАЭС: цели и основная деятельность ЕАЭС

*Елизбарян В. Д.
РЭУ им. Г.В. Плеханова (Россия, Москва)
infoarm@yandex.ru*

Резюме: Приход к власти в Российской Федерации Владимира Путина и определенная стабилизация социально-экономической ситуации в ключевых странах евразийского сообщества в начале 2000-х годов позволили лидерам этих стран перейти на более серьезные подходы к интеграции. В этот период были созданы наиболее важные интеграционные структуры - Евразийское экономическое сообщество и ОДКБ, которые, однако, еще долго не реализовали весь свой потенциал, который можно назвать этапом «институциональной интеграции».

Ключевые слова: Евразийская экономическая комиссия (ЕЭК), Сообщество, Высший Евразийский экономический совет, Межправительственный совет

In 2000 Belarus, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Russia and Tajikistan established the Eurasian Economic Community (EurAsEC) in order to improve the effectiveness of interaction, development of integration processes and deepening cooperation in various fields. In 2006 Uzbekistan joined the Community. Priorities of the new international organization have been identified to improve the effectiveness of interaction and the development of integration.

In 2003, the Presidents of Belarus, Kazakhstan, Russia and Ukraine, based on the concept of multi-level integration, within the framework of the CIS concluded an Agreement on the formation of the

Common Economic Space with the aim of creating conditions for the stable and efficient development of the economies of states and raising the standard of living of their people.

In August 2006, at an informal summit of the heads of state of the members of the Eurasian Economic Community in Sochi, a decision was taken to intensify work on the formation of the Customs Union of Belarus, Kazakhstan and Russia with the further possible accession of Kyrgyzstan and Tajikistan to it.

On the basis of the agreements reached at the summit, Belarus, Kazakhstan and Russia in October 2007 signed the Treaty on the creation of a single

customs territory and the formation of the Customs Union. The stage of "actual integration" However, only the onset of the financial and economic crisis that erupted in 2008 around the world stimulated the search for new models for minimizing economic risks and sustainable development and finally determined the activation of regional integration processes. In June 2009, the supreme body of the Customs Union defined the stages and terms for the formation of a single customs territory of the Customs Union (CU), marking January 1, 2010 as the beginning of the first stage of its formation. By January 1, 2012, the legal base of the SES-market was formed with 170 million consumers, unified legislation, free movement of goods, services, capital and labor. The SES is based on concerted actions in key areas of economic regulation: macroeconomics, competition, industrial and agricultural subsidies, transport, energy, and tariffs of natural monopolies. For the population and the business community, the gain from the SES is obvious. Entrepreneurs have an equal access to the common market of the three countries, they can freely choose where to register their firms and do business, without undue restrictions sell goods in any of the CES member states, have access to transport infrastructure, etc. Creation and phased the debugging of the mechanisms of the work of the single market is an important part of the plans of the member states of the CU and CES for the transition from the raw material economy to the innovative one. On February 2, 2012, the Eurasian Economic Commission (ECE) started its work. For the first time in the twenty-year history of the Eurasian integration process, a permanent supranational regulatory body with real powers in a number of key spheres of the economy was established. ECE provides the conditions for the functioning and development of the Customs Union and the Common Economic Space, the development of proposals for the further development of integration. 2013 was one of the most significant periods in the improvement and development of Eurasian integration processes. In particular, work continued to ensure the accession of the Kyrgyz Republic to the Eurasian integration project, which was initiated by the decision of the EurAsEC Interstate Council, adopted back in 2011. In May 2013, a Memorandum on deepening cooperation between the Eurasian Economic Commission and the Kyrgyz Republic was signed. The purpose of concluding the Memorandum is to maintain and develop cooperation based on the principles of mutual respect, deepening the interaction of the Kyrgyz Republic with the member states of the CU and the SES in various spheres of the economy. On September 3, 2013, Armenian President Serzh

Sargsyan announced his country's intention to join the CU and the CES and to integrate further by participating in the formation of the Eurasian Economic Union. At the meeting of the Supreme Eurasian Economic Council on October 24, 2013 in Minsk, the presidents of the participating countries considered the appeal of the Republic of Armenia and entrusted the ECE to deploy work on accession. The ECE Working Group established for this purpose has developed an appropriate roadmap.

On December 24, 2013, the "road map" for the accession of the Republic of Armenia to the CU and the SES was approved at a meeting of the Supreme Eurasian Economic Council at the level of the heads of state. The heads of the states of the "customs troika" and Armenia adopted the Statement "On the Participation of the Republic of Armenia in the Eurasian Integration Process", welcoming the intention of the Republic of Armenia to join the CU and the CES and subsequently become a full member of the Eurasian Economic Union.

In 2013-2014, the Eurasian Economic Commission and the authorized bodies of the Republic of Belarus, the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation, on behalf of the Presidents of their countries, actively prepared the Treaty on the Eurasian Economic Union (EAEC). With its adoption, the codification of the international treaties that make up the legal framework of the Customs Union and the Single Economic Space was completed.

During this period, five rounds of negotiations were held to finalize the draft Treaty, in which more than 700 experts from member states and ECE participated. The resulting document, numbering more than 1000 pages, consists of 4 parts (includes 28 sections, 118 articles) and 33 applications.

On May 29, 2014 in Astana, during the meeting of the Supreme Eurasian Economic Council, Presidents Alexander Lukashenko, Nursultan Nazarbayev and Vladimir Putin signed the Treaty on the Establishment of the Eurasian Economic Union. Many politicians and experts called this project the most ambitious and at the same time the most realistic, based on calculated economic advantages and mutual benefits. Opportunities are opening up for the business community of the participating states: the agreement gives a "green light" to the formation of new dynamic markets with uniform standards and requirements for goods, services, capital, labor. October 10, 2014 in Minsk, the Agreement on the accession of the Republic of Armenia to the EAEC was signed. The document was adopted at a meeting of the Higher Eurasian Economic Council, in which the heads of the member states took part. On the same day, Presidents Alexander Lukashenko, Nursultan

Nazarbayev and Vladimir Putin endorsed the "road map" for accession to the Common Economic Space of the Kyrgyz Republic. December 23, 2014 in Moscow at a meeting of the Supreme Eurasian Economic Council, the President of Kyrgyzstan Almazbek Atambayev signed the Agreement on the accession of the Kyrgyz Republic to the EAEC. The Eurasian Economic Union began functioning on January 1, 2015. The Republic of Belarus became the first chairman of the highest bodies of the association - the Higher Eurasian Economic Council at the level of heads of state, the Eurasian intergovernmental council at the level of the heads of government and the Council of ECE at the level of vice-premiers. Simultaneously, starting from January 1, 2015, a single market of services began to operate in a number of sectors defined by the EEA states, under which the maximum level of freedom was granted to service providers. The total number of service sectors in the single market is 43. In value terms, this is almost 50% of the total volume of services provided in the states of the Union. In the future, the Parties will strive for the maximum expansion of these sectors, including through a gradual reduction of exemptions and restrictions, which will strengthen the Eurasian integration project.

Since January 2, 2015, after the completion of ratification procedures, the Republic of Armenia has become a full member of the Eurasian Economic Union. In March 2015, the first documents were submitted for public discussion, in October 2015 - the last of about forty that the countries of the EEA and the Commission needed to adopt before the end of the year to start working in the Union of Common Markets of Medicines and Medical Products. On May 29, 2015, the countries of the EEA and Viet Nam signed an agreement on the creation of a free trade zone. The document, involving the zeroing of duties on 90% of goods, will allow to increase the trade turnover of the union states and Vietnam by more than two times by 2020. The agreement initiated the subsequent closer integration with the countries of the Asia-Pacific region. In May 2015, the Presidents of the countries of the Eurasian Economic Union decided to start negotiations with China on concluding an agreement on trade and economic cooperation. This is not yet a preferential agreement, but an important stage in the development of economic cooperation, ordering the entire structure of relations and creating the basis for further movement. Including with the aim of a possible exit in the long term to an agreement on a free trade zone. To effectively organize this activity in October 2015, the Presidents adopted an ordinance on coordinating the actions of the countries of the Union on the interface between the

construction of the EAEC and the Economic belt of the Silk Road. Official started in early 2016. On August 12, 2015, after the implementation of the road map and the completion of ratification procedures, the Kyrgyz Republic became a full member of the Union. In October 2015, the Supreme Eurasian Economic Council Pres.

Institutional structure of the EAEC consists of following. In 2012-2015, an effective institutional basis for Eurasian economic integration was formed: the Eurasian Economic Commission, headquartered in Moscow, the Court of the Eurasian Economic Union, located in Minsk. A decision was taken to create a financial regulator by 2025, which will be located in Almaty. The bodies of the Eurasian Economic Union are:

- The Supreme Eurasian Economic Council;
- The Eurasian intergovernmental council;
- The Eurasian Economic Commission;
- Court of the Eurasian Economic Union.
- The Supreme Eurasian Economic Council

The Supreme Eurasian Economic Council (Supreme Council, VEES) is the supreme body of the Union, consisting of the heads of the member states of the Union. The Supreme Council considers the principal issues of the Union's activities, determines the strategy, directions and prospects for the development of integration and makes decisions aimed at realizing the goals of the Union. Decisions and orders of the Supreme Eurasian Economic Council are adopted by consensus. Decisions of the Supreme Council shall be enforceable by the Member States in the manner prescribed by their national law. The sessions of the Supreme Council are held at least once a year. Extraordinary meetings of the Supreme Council may be convened to resolve urgent issues of the Union's activity at the initiative of any of the member states or the Chairman of the Supreme Council. The sessions of the Supreme Council are held under the leadership of the Chairman of the Supreme Council. Members of the Council of the Commission, the Chairman of the Board of the Commission and other invited persons may participate in the sessions of the Supreme Council at the invitation of the Chairman of the Supreme Council.

Eurasian Intergovernmental Council

The Eurasian Intergovernmental Council (Intergovernmental Council) is the body of the Union, consisting of the Heads of Government of the Member States. The Intergovernmental Council ensures the implementation and monitoring of the implementation of the Treaty on the Eurasian Economic Union, international treaties within the Union and the decisions of the Supreme Council; considers on the proposal of the Council of the Commission questions on which there is no

consensus; gives instructions to the Commission, as well as exercises other powers provided for by the Treaty on the EANA and international treaties within the Union. Decisions and orders of the Eurasian Intergovernmental Council are adopted by consensus and are subject to execution by member states in the manner provided for by their national legislation.

Sessions of the Intergovernmental Council are held as required, but at least 2 times a year. To resolve urgent issues of the Union's activities, extraordinary meetings of the Intergovernmental Council may be convened at the initiative of any of the member states or the Chairman of the Intergovernmental Council.

The Eurasian Economic Commission (ECE)

The Eurasian Economic Commission (ECE) is a standing supranational regulatory body of the Eurasian Economic Union, which started working on February 2, 2012 on the basis of Appendix No. 1 to the EEA Treaty and the Regulation on the Eurasian Economic Commission. The main objectives of the ECE are to ensure the conditions for the functioning and development of the Union, as well as to develop proposals for economic integration within the Union. ECE operates on the basis of principles: ensuring mutual benefit, equality and taking into account the national interests of Member States; economic feasibility of decisions. Macroeconomic policy of the Unified Energy System of Ukraine

Macroeconomic stability and convergence

Ensuring macroeconomic stability is based on the main macroeconomic indicators that determine the sustainability of economic development, established by Article 63 of the Treaty:

✓ the annual deficit of the consolidated budget of the general government sector does not exceed 3 percent of the gross domestic product;

✓ debt of the general government sector - does not exceed 50 percent of gross domestic product;

✓ the inflation rate (consumer price index) in annual terms (December to December of the previous year, in percents) - does not exceed by more than 5 percentage points the level of inflation in the Member State in which this indicator is of the least importance.

In view of the slowdown in the growth of economic activity and trade, the decline in commodity prices globally, as well as the sanctions and counter-sanctions between the Russian Federation, the United States, the EU and some other states, the economic decline in 2014-2016. In turn, this led to a deterioration in the indicators of economic sustainability of the member states of the EEA and the exceeding of the threshold value for

this or that indicator by all member states during this period. Accordingly, from 2014 to 2016, the Commission held consultations with all member states of the EEMA on the situation with exceeding one or another indicator of economic sustainability, and also developed in 2016 recommendations for the Kyrgyz Republic (on debt), for the Republic of Armenia (budget deficit), for the Republic of Kazakhstan and the Republic of Belarus (inflation).

Report: Long-term forecast of the economic development of the Eurasian Economic Union until 2030.

From the point of view of long-term development, the report identified three possible scenarios:

- 1) Inertial (Extended status quo)
- 2) Fragmentary (Transit and Raw Bridge)
- 3) Maximum (own power center)

Potential integration effects include:

Growth of mutual trade

Growth of non-oil and gas exports and a decrease in the share of imports from third countries

Growth of foreign direct investment

The potential impact of the integration impact on the level of the Union's economic development, defined as the difference between the current and maximum integration scenarios ("Extended Status Quo" and "Own Power Center") is estimated at \$ 210 billion at current prices, or within \$ 140 billion at purchasing power parity in 2012 prices. The effect of participation in the Union by 2030 for Member States is estimated to be up to 13 percent of the additional increase in gross domestic product.

Literature:

1. Treaty on the Eurasian Economic Union. Astana, May 29, 2014
2. Kofner Yu. Eurasian Economic Union in the global economy and prospects for its development. Moscow, 2016.
3. The official website of the Eurasian Economic Commission [Electronic resource] // <http://www.eurasiancommission.org/>. Date of circulation: 04.24.2017.
4. History, logic, results and prospects of development of the EAEC. Report of the ECE lecture at the Higher School of Economics [Electronic resource] // <http://eurasian-studies.org/archives/2273>
5. Macroeconomic policy of the EAEC. Report of the ECE lecture at the Higher School of Economics [Electronic resource] // <http://eurasian-studies.org/archives/2524>
6. Cooperation of the Unified Energy System with third countries and international organizations. Report of the ECE lecture at the Higher School of Economics [Electronic resource] // <http://eurasian-studies.org/archives/2774>

Նեոազատական գաղափարախոսության զարգացման միտումները հայաստանյան արդի հասարակական-քաղաքական գործընթացներում

Ռուիսկյան Լ. Մ.

Հայ-Ռուսական (Սլավոնական) համալսարան (Հայաստան, Երևան),
levonrukhkyan@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ նեոազատականություն, գլոբալիզացիա, ազգային արժեքներ, քաղաքա-
կրթությունների երկխոսություն, ինքնություն

Тенденции развития неолиберальной идеологии в современных армянских общественно-политических процессах

Рухкян Л. М.

Российско-Армянский (Славянский) университет (Армения, Ереван)
levonrukhkyan@gmail.com

Резюме: Таким образом, в результате трансформации политического режима в СССР в 1990-х годах принципы отношений индивидуум-общество-государство были основаны на принципах демократии. Тем не менее, исследования показали, что армянское общество еще не приняло основные положения управления на основе участия. В современных условиях глобализации армянское общество должно демонстрировать разумность и воспринимать как положительные, так и отрицательные воздействия как результат или следствие и взять только положительное, принимая современные условия для гражданского участия и отвергая ценности, которые подрывают основы нации.

Ключевые слова: Неолиберализм, глобализация, национальные ценности, диалог цивилизаций, идентичность.

Neo-liberal ideological tendencies of development in modern Armenian social and political processes

Rukhkyan L.M.

Russian-Armenian (Slavonic) University (Armenia, Yerevan)
levonrukhkyan@gmail.com

Abstract: Thus, as a result of the transformation of political regime in USSR in 1990s, individual-society-state relations were based on the principles of democracy. However, studies have shown that the Armenian society has not yet adopted the main provisions of participatory governance. In the current conditions of globalization, the Armenian society must demonstrate rationality and perceive both positive and negative impacts as a result or a consequence and take only positive, accepting modern conditions for civic participation and rejecting the values that undermine the foundations of the nation.

Keywords: Neo-liberalism, Globalization, National Values, Dialogue of Civilizations, Identity.

Հայաստանի արդի քաղաքական մշակույթի զարգացման հիմնախնդիրները ավելի հանգամանալից և մանրակրկիտ վերլուծելու համար նախ և առաջ անհրաժեշտ է անդրադարձ կատարել մի քանի հարցադրումների: Դրանք են՝ ի՞նչպես է ձևավորվել Հայաստանի արդի քաղաքական մշակույթը, ինչպիսի՞ դրսևորումներ և բաղադրատարրեր է ունեցել Հայաստանի քաղաքական մշակույթը և ժամանակի ընթացքում ինչպիսի փոփոխությունների է ենթարկվել, արդի ժամանակաշրջանում ինչպիսի՞ քաղաքական մշակույթ է բնորոշ Հայաստանին, արդյո՞ք Հայաստանում

զարգացել է մասնակցային քաղաքական մշակույթը թե՞ դեռևս հպատակային քաղաքական մշակույթի կրողն ենք, ինչպիսի՞ ազդեցություն են ունեցել Արևելյան և Արևմտյան քաղաքակրթությունները Հայաստանի քաղաքական մշակույթի վրա, ի՞նչ դեր ունի գլոբալիզացիան Հայաստանի արդի քաղաքական մշակույթի զարգացման և դրսևորումների վրա, արդյո՞ք Հայաստանը զարգանում է լիբերալ-ժողովրդավարական և սոցիալ-դեմոկրատական ուղիով:

Անդրադառնալով դրանցից առաջինին նշենք, որ Հայաստանի արդի քաղաքական

մշակույթը սկսեց ձևավորվել XX դարի 90-ականներին: Այն կապված է ԽՍՀՄ-ում տեղի ունեցած քաղաքական փոփոխությունների հետ, որոնք հիմք դրեցին հասարակության, պետության և անհատների միջև նոր հարաբերությունների, ժողովրդավարական սկզբունքների արմատավորման: Այս փոփոխությունները ձևավորեցին նոր մտածելակերպ, նոր քաղաքական գիտակցություն և նոր քաղաքական մշակույթ: 1988թ. սկսած Ղարաբաղյան շարժումը լուրջ քաղաքական խնդիրներ դրեց հասարակության առջև, որոնց լուծումները պահանջում էին անհրաժեշտ քաղաքական մշակույթի առկայություն: 1990թ. Հայաստանում տեղի ունեցան ԳԽ ընտրություններ, որոնք ընդունվեցին որպես նոր քաղաքական գիտակցության և քաղաքական մշակույթի դրսևորումներ: Հայաստանի համար փաստորեն սկսվում էր պատմության զարգացման նոր ժամանակաշրջան, քաղաքական զարգացման նոր փուլ: Հայաստանը դարձավ քաղաքական գործընթացների գործուն մասնակից, սկսեց ազդել իրացվող գործընթացների և քաղաքական որոշումների կայացման վրա: Սրանք նոր քաղաքական մշակույթի առարկայական դրսևորումներն էին: Հետագա տարիներին ձևավորվեցին քաղաքական մշակույթի ինստիտուտային բաղադրատարրերը՝ քաղաքական համակարգը, քաղաքական կուսակցությունները, քաղաքական ռեժիմը, ինչպես նաև՝ ժողովրդավարական այլ արժեքներ: Իհարկե քաղաքական մշակույթի այս բաղադրատարրերը հասարակության մեջ դեռևս ամրապնդված չէին, որովհետև դրանք գտնվում էին իրենց ձևավորման և զարգացման գործընթացում: Հայաստանում տեղի ունեցող հետագա իրադարձությունները (պատերազմական գործողությունների դադարեցում, Սահմանադրության ընդունում, խորհրդարանական և նախագահական ընտրություններ և այլն) վեր հանեցին, նախ, նոր քաղաքական մշակույթի անհրաժեշտությունը հասարակական կյանքի, քաղաքական հարաբերությունների գործընթացներում և, երկրորդ, բացահայտեցին նրա զարգացման և դրսևորման առանձնահատկությունները: Հարկ է նշել, որ ՀՀ քաղաքական կյանքի և քաղաքական մշակույթի միավորման դրական միտումները 90-ական թթ. կեսերին սկսեցին որոշակի ձևափոխման ենթարկվել: Արտա-

հայտվեցին քաղաքական համակարգի այնպիսի բնորոշ գծեր, որոնք հատուկ էին ավտորիտար-քաղաքական համակարգին: Այսինքն ձևավորվում են կեղծ ժողովրդավարական սկզբունքներ, ենթակայական տիպի քաղաքական մշակույթ, քաղաքական ինստիտուտների հեղինակազրկում և այլն¹: Այսպիսով կարող ենք ասել, նոր քաղաքական մշակույթի ձևավորումը և զարգացումը տեղի էր ունենում հակասական վայրվերումներով: Օրինակ՝ ԱԺ ընտրություններին զուգահեռ 1995թ. հուլիսի 5-ին համաժողովրդական հանրաքվեն ընդունեց ՀՀ սահմանադրությունը, որը իրավական ձևակերպում տվեց քաղաքական նոր համակարգին, սահմանեց քաղաքացիների իրավունքներն ու պարտականությունները: Սահմանադրության ընդունումը կարևոր քայլ էր նոր դեմոկրատական քաղաքական մշակույթի կայացման գործում: Այսուհանդերձ, հարկ է նշել, որ չնայած սահմանադրությամբ ամրագրված էր իշխանությունների տարանջատման սկզբունքը, նախագահին տրվեց բավականին լայն լիազորություններ: Ինչն էլ պատճառ հանդիսացավ քաղաքական համակարգի հետընթաց զարգացման համար: Այսինքն՝ մի կողմից ստեղծվում էին դեմոկրատական քաղաքական մշակույթի զարգացման համար բոլոր նախադրյալները մյուս կողմից էլ դրան հակասող դրույթներ:

Ալմոնդը և Վերբան առաջ քաշեցին մի հասկացություն, որը անվանեցին քաղաքացիական մշակույթ: Նրանք քաղաքացիական մշակույթը սահմանեցին որպես այնպիսի բաղադրյալ քաղաքական մշակույթ, որտեղ գերակշռում է մասնակցային քաղաքական մշակույթը: Քաղաքացիական մշակույթը կրող անձը ոչ թե անընդհատ ակտիվ, այլ պոտենցիալ ակտիվ քաղաքացի է²: Վերոգրյալից հարց է առաջանում, թե որքանով է Ալմոնդի և Վերբայի առաջադրած տիպաբանությունը կապված Հայաստանի արդի քաղաքական

¹ Քաղաքագիտություն, ուսումնական ձեռնարկ բուհերի ուսանողների համար, Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական մշակույթի առանձնահատկությունները, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 2006թ., էջ 462-463:

² Մանուկյան Սամվել, Հայաստանի Հանրապետությունում քաղաքացիական մշակույթի զարգացման սոցիոլոգիական կանխատեսման մոդելը և գործոնները, էջ 16-17:

մշակույթի հետ: Պետք է նշենք, որ անմիջակա-
նորեն, քանի որ նրանց առաջարկած տիպա-
բանությունը համապատասխանում է Հայաս-
տանում տիրող արդի քաղաքական մշակույ-
թին: Սակայն այստեղ ևս մեկ այլ հարց է ծա-
գում, թե ո՞ր տիպին է պատկանում Հայաստա-
նի քաղաքական մշակույթը: Այս հարցադրու-
մին պատասխանելու համար անհրաժեշտ է
ուշադրություն դարձնել կյանքի որակի 2012թ.
հետազոտությունում ուսումնասիրված Հա-
յաստանի բնակչության քաղաքական մշակույ-
թի մի շարք բաղադրիչներին: Դրանցում պա-
րունակվող հիմնական դրույթներն են.

- Հայաստանի հասարակությունը բնու-
թագրվում է միջին քաղաքական հետա-
քրքրվածությամբ (42.8%) և միջին քաղաքա-
կան կոմպետենտությամբ (50.6%):

- Քաղաքական սուբյեկտության զգա-
ցողությունը ցածր է (27.9%):

- Նախընտրական հանդիպումների մաս-
նակցությունը ցածր է (24.4%):

- Սակայն ընտրական մասնակցությունը
բարձր է (միշտ մասնակցում են 72.4%): 2012թ.
ԱԺ ընտրություններին մասնակցել է 77.1%-ը:

- Ընտրազանգվածի կայունությունը ցածր
է՝ ընտրություն է կատարում կախված տարբեր
հանգամանքներից 68.4%-ը:

- 2012թ. մայիսի 6-ի ընտրություններին
կուսակցություններին տրված ձայները՝ հաշ-
վարկված կյանքի որակի 2012թ. Հետազոտությ-
յամբ և ԿՀՀ պաշտոնական տվյալներով, բա-
վականին համընկնում են՝ բացառությամբ
ՀՀԿ-ին տրված ձայների: Կյանքի որակի հե-
տազոտությամբ ՀՀԿ տրված ձայները կազմել
են 50.3%, իսկ ԿՀՀ պաշտոնական տվյալնե-
րով՝ 44.1%: Այս անհամապատասխանությու-
նը բացատրվում է սոցիոլոգիական այն ֆե-
նոմենով, որ մարդկանց մի մասը հակված է
ինքնանույնականացվելու հաղթողի հետ, որի
հետևանքով երբեմն «շփոթում է», թե ում է
ձայն տվել:

- Հասարակության 3/4-ը ընդունելի չի
համարում քաղաքական ընտրություններում
«ձայն՝ փողի դիմաց» երևույթը:

- Հայաստանի հասարակությունը կու-
սակցականացված է. եթե 1985թ. ԽՍՀՄ-ում
ԽՄԿԿ անդամն էր չափափաս բնակչության
10%-ը, ապա 2012թ. Հայաստանում՝ 15.9%-ը:

- Բոլոր կուսակցականների մոտ կեսը՝
(49.2%) Հայաստանի Հանրապետական Կու-

սակցության անդամ է, իսկ 35.8%-ը՝ Բարգա-
վաճ Հայաստան Կուսակցության անդամ, ինչը
համապատասխանաբար կազմում է ՀՀ չափա-
փաս բնակչության 7.6% և 5.5%-ը:

- Մյուս կողմից, շատ ցածր է քաղաքա-
ցիական մասնակցությունը, մասնավորապես՝
հասարակական կազմակերպությունների ան-
դամ է չափափաս բնակչության 2.9%-ը:

- Դեռևս ցածր է հասարակության կողմից
հասարակական կազմակերպությունների քա-
ղաքացիական սուբյեկտության գնահատա-
կանը (38.7%), որը, սակայն, արդեն մոտ է
«միջին» մակարդակի շեմին (40%):

- Չափափաս բնակչության միայն 20.7%-ն
է որևէ կերպ մասնակցում համայնքի կամ
թաղամասի խնդիրների լուծմանը:

- Մասնակցության հիմնական ձևերն են՝
թաղապետարանի/քաղաքապետարանի կամ
համայնքապետարանի առջև հարց բարձ-
րացնելը (10.9%) և որևէ հարցի լուծման ինք-
նուրույն կազմակերպումը (9.5%):

- Տեղական ինքնակառավարման մար-
միներնի գործունեությունից «Լիովին բավա-
րարված է» կամ «Ավելի շուտ բավարարված
է» բնակչության 56.9%-ը: Ընդ որում՝ բավա-
րարվածությունը նշանակալիորեն ավելի բար-
ձր է գյուղական համայնքներում (70.2%), քան
մարզային քաղաքներում (51.2%) և Երևանում
(48.3%):

Հիմնվելով քաղաքական մշակույթի
բաղադրիչներից ստացված արժեքներին՝
կարելի է եզրակացնել, որ Հայաստանի
հասարակությունը մնում է որպես
առավելապես հպատակային քաղաքական
մշակույթ ունեցող հասարակություն³:
Այսինքն՝ սույն հետազոտությունը փաստում է,
որ Հայաստանում արմատավորված է
հպատակային քաղաքական մշակույթը և հայ
հասարակությունը դեռևս հեռու է
մասնակցային քաղաքական մշակույթ ունե-
նալուց:

Կարող ենք ասել, որ մենք՝ հայերս, մեծա-
մասամբ լինելով հպատակային տիպի քաղա-
քական մշակույթի կրող, մինչ օրս չենք կարո-
ղացել ձևավորել հասարակակենտրոն քաղա-
քական մշակույթ՝ մնալով անհատակենտրո-

³ Մանուկյան Ս., Հայաստանի Հանրապետությունում
կյանքի որակի հետազոտություն, «ԱյՓիԷսՍի» Քաղա-
քական և սոցիոլոգիական խորհրդատվությունների
ինստիտուտ, 30 մարտի, 2013թ., էջ 124-125:

նության տիրույթում: Վերջինս վաղ ժամանակներից իր ուրույն տեղն է գտել արևելյան հանրություններում: Անդրադառնալով ՀՀ-ում ներկայումս տիրող իրավիճակին պետք է նշենք, որ այսօր անհատակենտրոնությունը, ավանդույթի ուժով պահպանվելով հայ քաղաքական մշակույթի սահմաններում, որոշակիորեն դրսևորվում է նաև հասարակական հարաբերություններում և հանդես գալիս որպես ազգային բնավորության գիծ: Հայ քաղաքական մշակույթում անհատակենտրոնությունը նկատելի է դառնում հատկապես քաղաքական էլիտայի շրջանակներում, երբ քաղաքական միավորները ձևավորվում և գործունեություն են ծավալում անհատների նախաձեռնությամբ ու գլխավորությամբ: Այդպիսով, ստեղծվում է մի իրավիճակ, երբ գաղափարական պայքարը իր տեղը գիջում է անձնական և կուսակցական շահերի բախման արդյունքում ի հայտ եկած պայքարին: Այս գործընթացը ընթանում է և՛ իշխանության, և՛ ընդդիմության շրջանակներում, ուստի իշխանություն-ընդդիմություն ծայրահեղ բևեռները համահավասարվում են՝ որպես անհատակենտրոնության դրսևորման տիրույթներ: Հետևաբար, և՛ իշխանությունը, և՛ ընդդիմությունը դուրս են մնում փոխլրացման գործընթացից՝ հայտնվելով ոչ թե համագործակցային, այլ անառողջ մրցակցային հարթությունում: Ուշադրություն հրավիրենք այն հանգամանքի վրա, որ ընդդիմադիր և իշխանական օղակները ներկայացնող քաղաքական էլիտայի ներկայացուցիչները համակարծիք չեն ՀՀ կենսական նշանակություն ունեցող հիմնախնդիրների և դրանց լուծման ուղիների ընտրության շուրջ:

Դեռ ավելին, երկար տարիներ հասարակական գործընթացներն այնպես են ընթացել, որ հասարակությունն, իր հերթին, խորապես չէր գիտակցում ՀՀ իշխանությունների կողմից որդեգրված բարեփոխումների կուրսը, ինչպես նաև սահմանադրական բարեփոխումների կարևորությունը, որը միտված էր մասնակցային քաղաքական մշակույթի ձևավորմանը: Կարևոր է արձանագրել նաև այն, որ տարբեր բնագավառներում իրագործվող ուղղափոխումները Հայաստանի զարգացմանն ուղղված ռազմավարական ծրագրի հիմքերն են, որոնց սոցիալ-տնտեսական արդյունքը նկատելի կլինի մոտ ապագայում: Այդպիսով՝ հանուն Հայաստանի ապագայի ու համընդհա-

նուր օգուտի անհրաժեշտ է, որ հայաստանյան քաղաքական էլիտայի ներկայացուցիչները ձերբագատվեն անհատի պաշտամունքից՝ անձնական շահը ստորադասելով հասարակական շահին և համագործակեն միմյանց հետ ՀՀ կենսական նշանակություն ունեցող հիմնախնդիրների լուծման շուրջ: Արդյունքում, հայ քաղաքական մշակույթը կենթարկվի որակական փոփոխության և անհատակենտրոն մշակույթի կրող քաղաքական էլիտային կփոխարինի հասարակակենտրոն մշակույթի կրող քաղաքական էլիտան: Այս պարագայում որոշում կկայացնեն ոչ թե անհատները, այլ անհատների համախումբը, որն էլ, իր հերթին, կդառնա Հայաստանի զարգացման կարևոր գրավականներից մեկը⁴: Համաձայնելով սույն կարծիքի հետ պետք է նշենք, որ Հայաստանում իսկապես առկա է անհատակենտրոն այլ ոչ թե հասարակակենտրոն քաղաքական մշակույթ և դրա շտկման համար անհրաժեշտ է փոփոխության ենթարկել ազգային մտածելակերպի որոշակի տարրեր և անհրաժեշտ է, որպեսզի քաղաքական գործիչները հասարակական շահը գերադասեն իրենց շահից:

Միջազգային տնտեսական, քաղաքական կազմակերպությունների և վերազգային կորպորացիաների գործունեության արդյունքների նկատմամբ հատկապես զգայուն են տնտեսապես թույլ երկրները, ինչպիսին է նաև Հայաստանը: Այդ կազմակերպությունների ուղղակի և անուղղակի միջնորդությամբ Հայաստանում արմատավորվում են արևմտյան քաղաքակրթության արժեքներ, մասնավորապես արևմտյան քաղաքական մշակույթի տարրեր⁵: Այս ենթանդրության վառ ապացույցն է Հայաստանում ներդրված տոլեռանդության գաղափարը ցանկացած տիպի փոքրամասնության հանդեպ: Կարող ենք ասել, որ տնտեսական և քաղաքական կյանքի գլոբալիզացիան հանգեցրել է հասարակական կյանքի մյուս բոլոր ոլորտների գլոբալիզացիային: Այն ընդգրկել է նաև մարդկանց ապրելակերպը,

⁴ Վահրամ Մկրտչյան, ԱԺ պատգամավոր, Նոր քաղաքական մշակույթի ձևավորման անհրաժեշտությունը. Անհատակենտրոնությունից հասարակակենտրոնություն հոդված: <http://www.barepasht.am/am/հրապարակումներ/հոդվածներ/item/457>

⁵ Ստեփանյան Վ., Հայաստանը գլոբալ աշխարհում, Կանթեղ 5, Երևան 2001թ., էջ 158-159:

կենսառճր, կենցաղը, ժամանցը, արվեստը և ողջ հոգևոր կյանքը:

Այսինքն՝ վերոգրյալից կարող ենք հետևել, որ գլոբալիզացիան մեծ ազդեցություն գործելով Հայաստանի վրա նպաստում է վերջինիս ներգրավվածության մի շարք միջազգային կազմակերպությունների, ինչն էլ իր հետքն է թողնում երկրի քաղաքական մշակույթի, տնտեսության և մի շարք այլ ոլորտների վրա: Ըստ մեզ գլոբալիզացիան երկրի վրա ունենում է թե՛ դրական թե՛ բացասական ազդեցություն: Դրական առումով կարող ենք առանձնացնել գլոբալիզացիայի ունեցած դրական ազդեցությունը տնտեսության և քաղաքական մշակույթի վրա: Տնտեսական առումով Հայաստանը ներգրավվելով միջազգային տնտեսական կազմակերպությունների մեջ, ձեռք է բերում իր տնտեսությունը զարգացնելու մի շարք ուղիներ և հնարավորություններ: Քաղաքական մշակույթի տեսանկյունից ինչպես արդեն նշեցինք գլոբալիզացիան նպաստում է այնպիսի Արևմտյան արժեքների ընդօրինակմանը, ինչպիսիք են տոլեռանդությունը և այլ ժողովրդական արժեքները (անձի հավասարության, ազատության...), վերջիններս մեծ նշանակություն ունեն պետության՝ հասարակության շահերից բխող կառավարում իրականացնելու, քաղաքացիական գիտակցության բարձրացման համար, որը կնպաստի ավելի քաղաքականապես հասուն հասարակություն ստեղծելուն, ինչն էլ հանդիսանում է կայուն պետական ապարատի ստեղծման ուղղիներից մեկը:

Այս ամենից կարող ենք եզրակացնել, որ գլոբալիզացիան երկրների վրա ազդում է ինչպես դրականորեն այնպես էլ բացասականորեն: Նրա վերոգրյալ բացասական ազդեցությունը ներգործում է նաև Հայաստանի վրա: Ներկայումս Հայաստան են ներգործել այնպիսի մշակութային տարրեր, որոնք նախկինում խորթ են եղել հայ ազգի ինքնությանը և ներկայումս աստիճանաբար պատճառ են հանդիսանում հայ ազգին բնորոշ ավանդական մշակույթի օտարացմանը:

Այսպիսով, մեր ազգի առաջ ծառացել է ոչ միայն քաղաքակրթությունների բախման ժամանակ սեփական տեղը գտնելու հիմնահարցը, այլև համատարած գլոբալիզացիայի/ վեստերնիզացիայի պայմաններում սեփական ինքնությունը պահպանելու խնդիրը, քանի որ, լինելով քրիստոնյա և արևմտյան արժեքների

կրող, հայերը կանգնում են ձուլման վտանգի առջև:

Հաշվի առնելով վերոնշյալը մենք առաջարկում ենք ուսումնասիրել այլ երկրների փորձը, որոնք հաղթահարել են ձուլման վտանգը, կիրառելով միմիկրիան: Միմիկրիայի էությունն այն է, որ տեղային քաղաքակրթությունը վերցնում է հզոր քաղաքակրթության տարրերի արտաքին ձևը նրան հաղորդելով իր ներքին բովանդակությունը: Միմիկրիայի հաջող կիրառման օրինակ է համարվում Ճապոնիայի փորձը: Իսկապես, Ճապոնիայում քաղաքական մակրոկառուցվածքը՝ պառլամենտական ժողովրդավարության, սահմանադրականության, իրավական պետության և դասական ժողովրդավարության այլ դրսևորումների ձևով, ստեղծված է իմբային, կոլեկտիվիստական սկզբունքների պահպանման պայմաններում: Փաստորեն, Ճապոնիան, փոխառելով արևմտյան քաղաքակրթության որոշ ինստիտուտներ, քաղաքական կյանքը կազմակերպելով արևմտյան մշակույթի չափանիշներով, միննույն ժամանակ պահպանում և ամրապնդում է ազգային մշակույթը այլ ոլորտներում՝ գիտության, տնտեսության մեջ, արվեստում⁶: Կարծում ենք, որ Ճապոնական փորձը արժանի է ընդօրինակման, բայց ոչ կրկնօրինակման: Ճապոնացիներից պետք է սովորել արևմտյան արժեքների հանդեպ ընտրողական վերաբերմունք ցուցաբերելը, դրանցից ընտրել մեր մենթալիտետին առավելապես համապատասխանները, իսկ հակասողները կամ միանգամից մերժել, կամ էլ ընդունել միայն ձևական: Այսինքն Ճապոնական փորձը կարող է շատ ուսուցանող լինել Հայաստանի համար անգամ արդի ժամանակաշրջանում: Այս տեսանկյունից Հայաստանը ևս կարող է Արևմտյան քաղաքակրթությունից փոխառել որոշակի արժեքներ, որոնք կնպաստեն երկրի քաղաքական մշակույթի զարգացմանը, ավելի արդյունավետ քաղաքական ինստիտուտների ձևավորմանը, սակայն անհրաժեշտ է, որպեսզի դրանք համապատասխանեն երկրի սոցիալ-տնտեսական, սոցիալ-քաղաքական, սոցիալ-մշակութային առանձնահատկություններին: Այսինքն Հայաստանը ևս պետք է ընտրողա-

⁶ Ստեփանյան Վ., Հայաստանը գլոբալ աշխարհում, Կանթեղ 5, Երևան 2001թ., էջ 170:

կան վերաբերմունք ցուցաբերի թե՛ Արևմուտքի և թե՛ Արևելքի արժեքների հանդեպ:

Հասկանալու համար, թե ինչ է պետք վերցնել Արևմտյան արժեքներից, պետք է առանձնացնել, թե նեոազատական որ գաղափարներն ու իդեալները կարելի է գտնել մեր քաղաքական մշակույթում: Անկախության առաջին տարիներին մենք ընտրել էինք դեմոկրատիայի անզուսպ անապատական տարբերակը, որի գաղափարախոսն էր Ջ. Լոկը: Այս ուղղությունը ստացավ լիբերալ-ժողովրդավարություն անվանումը, որտեղ լավն է այն պետությունը, որը ոչ միայն երաշխավորում է մարդու հիմնարար իրավունքներն ու ազատությունները, այլև մաքսիմալ կերպով ընդլայնում է անհատի ազատությունների սահմանները⁷: Այն փաստը, որ լիբերալների երազած ազատությունը բաղձալի նպատակ է եղել նաև հայ ժողովրդի համար, կասկածներ չի կարող հարուցել: Սակայն հարկ է նշել, որ հայ ժողովրդի պայքարը քաղաքական ազատության համար էր, իսկ Արևմտյան լիբերալները ուզում էին տնտեսական ազատացում և պետության միջնիմալ մասնակցությունը տնտեսական գործերին⁸: Տարբերակում չղնելով այս երկուսի միջև՝ 90-ականների սկզբին սկսվեց Հայաստանի տնտեսության լիբերալիզացիա: Այս գործընթացը աղետալի հետևանքներ ունեցավ մեր երկրի տնտեսության համար, քանի որ շուկայական տնտեսության փորձից զրկված երկրում սկսեցին չնչին գներով մասնավոր սեկտորին հանձնվել պետական գործարանները և այլ օբյեկտներ: Նման վիճակը չէր կարող չարժեզրկել լիբերալ գաղափարները ժողովրդի աչքերում: Այստեղից կարող ենք եզրակացնել, որ տնտեսվարման լիբերալ ուղին պետական միջնիմալ միջամտությամբ անհաջողություն է կրել մեր երկրում: Այսինքն՝ Արևմուտքի առաջ քաշած լիբերալ-ժողովրդավարության գաղափարը՝ մասնավորապես պետության տնտեսության միջնիմալ մասնակցության մասին, Հայաստանյան իրականության մեջ ձախողվեց:

Վերադառնալով նեոազատական արժեքներին՝ անդրադառնանք ազատության հետ

փոխկապակցած հանդես եկող մեկ այլ հասկացության՝ հավասարությանը: Այստեղ ևս բախվում ենք հավասարության երկու ընկալման. առաջին դեպքում՝ լիբերալ-դեմոկրատիայի պարագայում, պետությունը պարտավոր էր պահպանել հավասարությունը խիստ իրավական առումով, այսինքն՝ հավասարություն օրենքի առջև, իսկ սոցիալ-դեմոկրատիայի տեսանկյունից (ֆրանսիական մոդել) պետությունը պետք է փորձի ապահովել իր քաղաքացիների կենսապայմանների գոնե հարաբերական հավասարությունը⁹: Ընտրելով տրնտեսվարման լիբերալ-դեմոկրատական ուղին՝ մեր պետությունը 90-ականների սկզբին հանձն չառավ ապահովել իր քաղաքացիների հարաբերականորեն հավասար տնտեսական հնարավորությունները, ինչը կրկին համարում ենք թերի հաշվարկ, քանի որ այդ հավասարությանը հնարավոր կլինեք հասնել պետական հիմնարկների ոչ լրիվ մասնավորեցմամբ: Այսպիսով՝ կարող ենք վերագրալից եզրակացնել, որ նեոազատական արժեքները համապատասխանում են մեր ազգի մենթալիտետին, սակայն պետք է կատարել ճիշտ ընտրություն դեմոկրատիայի ուղղությունների միջև: Այսինքն՝ ընտրողական մոտեցում ցուցաբերել, գտնել ազգային ինքնությանը, աշխարհայացքին առավել համապատասխան տարբերակը:

Եվ, ի վերջո, կարծում ենք, հետայսու հայ հասարակությունը պետք է տանել նեոազատական գաղափարախոսության ճանապարհով, որի հիմքում պետք է ընկած լինեն ազգային արժեքները և որը պետք է ամրագրվի պետության կողմից: Պետությունը պետք է հոգա այն մասին, որ Հայաստանը չկրկնի Ռուսաստանի Դաշնության ոչ այնքան հաջող փորձառությունը, երբ ՌԴ-ում հաստատված նեոազատական գաղափարախոսությունն ազատեց երկիրը նախորդ վարչակարգից, սակայն չնպաստեց նորի ստեղծմանը և կայացմանը: Ըստ այդմ ՀՀ նեոազատական գաղափարախոսությունը՝

- պետք է ներառի գլոբալիզացիայի միայն դրական կողմերը՝ բացառելով հայերիս ձուլումն Արևմտյան արժեքներին, ներառելով դրական ելքի հավանականություն ունեցող

⁷ Идеологические основы социально-политических трансформаций в постсоветской Армении, Изд-во Российско-Армянского университета, 2011, стр.184.

⁸ Харви Дэвид. Краткая история неолиберализма. М.: Поколение, 2007. стр.4.

⁹ Малахов В.С. Государство в условиях глобализации. М.: КДУ, 2007. стр.15-19.

բոլոր տնտեսական համագործակցությունները,

- պետք է ապահովվի հասարակության անդամների հավասարությունը կենսագործունեության բոլոր ասպեկտներում՝ զուգահեռ բացառելով «հավասարության» սխալ ընկալումը և դրա հավանական բացասական ազդեցությունը կենսագործունեության ընդհանուր միջավայրի վրա,

- պետք է ապահովվի անհատի հարմարվողականությունը հասարակությանը և ներգրավվածությունը հասարակական կյանքին՝ բացառելով անձնական շահի գերակայումը հասարակական շահի նկատմամբ:

Ամփոփելով վերը ներկայացվածը՝ կարող ենք ասել, որ Հայաստանյան արդի քաղաքական մշակույթը ներկայումս գտնվում է զարգացման և կատարելագործման փուլում: Այն ներկայումս ևս գտնվելով Արևելյան և Արևմտյան քաղաքակրթությունների խաչմերուկում փորձում է վարել երկու քաղաքակրթությունների երկխոսություն և նրանցից ընդօրինակել միայն այնպիսի արժեքներ, որոնք չեն հակասում միմյանց և համապատասխանում են իր ժողովրդի ազգային խառնվածքին: Հետևաբար, Հայաստանի համար այսօրեական է քաղաքակրթական ձուլման բացառումը՝ ինքնօրինակության և ինքնության պահպանման միջոցով: Նշված հիմնախնդրի լուծումը ենթադրում է այլ քաղաքակրթությունների ներազդման ապահովումը դրական համատեքստում՝ բացասական ներազդումը նվազագույնի հասցնելու միջոցով, որպիսին կարող է լինել արևմտյան ժողովրդավարական արժեքների տեղայնացումը: Հարցի այսօրեական բնույթը պայմանավորված է ատենախոսության շրջանակում լայնածավալ ուսումնասիրությունների հիմքով կատարված այն եզրակացությամբ, որ քաղաքակրթական-մշակութային տարբերությունները ավելի մնայուն են, քան սոցիալ-քաղաքականները ու տնտեսականները: Վերը

բերված հիմնախնդրի լուծումը պահանջում է գտնել այն հիմնական ուղիները, որոնք կնպաստեն մշակութային խառնաշփոթության կանխմանը, քաղաքական նոր և ավելի հասարակակենտրոն մշակույթի ստեղծմանը, գլոբալիզացիայի պայմաններում ազգայինը (մշակույթ, արվեստ, ավանդույթներ և այլն) պահպանելուն և միևնույն ժամանակ վերազգային մակարդակում մյուս երկրներից հետ չմնալուն:

Գրականության և աղբյուրների ցանկ

1. Քաղաքագիտություն, ուսումնական ձեռնարկ բուհերի ուսանողների համար, Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական մշակույթի առանձնահատկությունները, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 2006թ., էջ 462-463:
2. Մամվել Մանուկյան, Հայաստանի Հանրապետությունում քաղաքացիական մշակույթի զարգացման սոցիոլոգիական կանխատեսման մոդելը և գործոնները, էջ 16-17:
3. Ս. Մանուկյան, Հայաստանի Հանրապետությունում կյանքի որակի հետազոտություն, «ԱյՓիԷսՍի» Քաղաքական և սոցիոլոգիական խորհրդատվությունների ինստիտուտ, 30 մարտի, 2013թ., էջ 124-125:
4. Վահրամ Մկրտչյան, ԱԺ պատգամավոր, Նոր քաղաքական մշակույթի ձևավորման անհրաժեշտությունը. Անհատակենտրոնությունից հասարակակենտրոնություն հոդված: <http://www.barepasht.am/am/hrapayaparaklounenr/hodvldan/item/457>
5. Ստեփանյան Վ., Հայաստանը գլոբալ աշխարհում, Կանթեղ 5, Երևան 2001թ., էջ 158-159:
6. Ստեփանյան Վ., Հայաստանը գլոբալ աշխարհում, Կանթեղ 5, Երևան 2001թ., էջ 170:
7. Идеологические основы социально-политических трансформаций в постсоветской Армении, Изд-во Российско-Армянского университета, 2011, стр.184.
8. Харви Дэвид. Краткая история неолиберализма. М.: Поколение, 2007. стр.4.
9. Малахов В.С. Государство в условиях глобализации. М.: КДУ, 2007. стр.15-19.

ՀՀ անվտանգության խորհրդի կարգավիճակի խնդրի շրջանակներում արտասահմանյան որոշ երկրների փորձի քաղաքական-իրավական գնահատումը

Նիկողոսյան Ս.Վ.

ՀՀ ԳԱԱ Փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտ,
ՀՀ ՊՆ աշխատակազմի վերահսկիչ վարչություն (Հայաստան, Երևան)
sevakvachiki@mail.ru

Վճռորոշ բառեր՝ ազգային անվտանգություն, պետություն, կառավարման համակարգ, քաղաքականություն, խորհրդակցական մարմին, խաղաղ և պատերազմական պայմաններ:

Политико-правовая оценка опыта некоторых зарубежных стран в рамках проблемы статуса совета безопасности РА

Никогосян С. В.

Институт философии, социологии и права Национальной Академии Наук РА,
Контрольное управление аппарата МО РА (Армения, Ереван)
sevakvachiki@mail.ru

Резюме: Надведомственные государственные органы являются структурами, координирующими деятельность государственных органов в сфере обеспечения национальной безопасности и по разработке ключевых направлений потенциальных внутренних и внешних стратегических угроз и опасностей, которые сформировались и действуют почти во всех зарубежных странах. В статье проанализированы статусы и круг компетенций аналогичных органов США, РФ, Ирана, Польши, Израиля, Грузии, как возможности потенциала улучшения новых возможностей деятельности Совета Безопасности РА. Для обеспечения национальной безопасности РА имеет особое значение на высоком уровне результативно действующая политико-правовая система, которая должна быть сформирована и внедрена в соответствии с международными и региональными безопасностными и военно-политическими реалиями. На политико-правовой основе национальной безопасности строится безопасностная политика страны, которая непосредственно определяет видение развития государства.

Ключевые слова: национальная безопасность, государство, система правления, политика, консультативный орган, мирные и военные условия.

Political and legal evaluation of experience of some foreign countries within the framework of the problem of RA security council status

Nikoghosyan S.V.

The Philosophy, Sociology and Law Institute of the National Academy of Sciences of RA, The control
Department of the Ministry of Defense of RA (Armenia, Yerevan)
sevakvachiki@mail.ru

Abstract: Supervisory state bodies are the structures coordinating the activities of state bodies in the sphere of ensuring national security and developing key areas of potential internal and external strategic threats and dangers, which are formed and operate in almost all foreign countries. The article analyzes the statuses and terms of reference of similar bodies of the United States, Russia, Iran, Poland, Israel, Georgia as possibilities for improving the new opportunities for the Security Council. In order to ensure national security, the Republic of Armenia has a particularly significant, highly effective, politically-legal system, which should be formed and implemented in accordance with international and regional security and military-political realities. The country's security policy is being built on the political and legal basis of national security, which directly determines the vision of the development of the state.

Keywords: national security, the state, the system of government, politics, consultative body, peaceful and military conditions.

Յուրաքանչյուր պետության անվտանգության քաղաքականությունը իրականացնող կառույցներում ընդգծվում են հատուկ այդ նպատակով ստեղծված այն հաստատություն-

ները, որոնք կոչված են մշակելու և իրագործելու երկրի անվտանգության քաղաքականության համակարգում: Այդպիսիք են հանդիսանում հիմնականում անվտանգության

խորհրդակցական մարմինները (խորհուրդները): Արտասահմանյան երկրների անվտանգության համակարգող մարմինների կազմակերպական-կառուցվածքային վերլուծությունը, ստեղծման պատմությունը, կառուցվածքը, խնդիրները և գործառույթները ինչպես գործնական տեսանկյունից, այնպես էլ գիտական առումով բավականին արժեք են ներկայացնում և հնարավորություն ընձեռում նաև ՀՀ-ում կիրառել դրանց դրական փորձի տարրեր:

Նմանատիպ մարմիններ գործում են Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում, Ռուսաստանի Դաշնությունում, Մեծ Բրիտանիայում, Ճապոնիայում, Իսրայելում, Ուկրաինայում, Ղազախստանում, Թուրքիայում, Վրաստանում և այլ երկրներում: Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ վերգերատեսչական մարմինների քաղաքական-իրավական կարգավիճակը պայմանավորված է երկրի կառավարման ձևից: Տարբեր երկրներում դրանք կոչվում են տարբեր անվանումներով՝ Ազգային անվտանգության խորհուրդ (ԱՄՆ, ՌԴ, Վրաստան), Անվտանգության խորհուրդ (Մակեդոնիա), Ազգային անվտանգության բարձրագույն խորհուրդ (Ռումինիա, Իրան), Անվտանգության խորհրդի պետական քարտուղարություն (Բելառուսիա), Ազգային պաշտպանության խորհուրդ (Լիտվիա), Ազգային անվտանգության և պաշտպանության խորհուրդ (Ֆրանսիա, Ուկրաինա), Անվտանգության կոմիտե (Ղազախստան):

Որոշ երկրներում անվտանգության քաղաքականությունը համակարգող այդ կառույցները ձևավորվել են վերջին տարիներին կամ նոր են կազմավորվում: Այսպես, 2007 թվականին սահմանադրական բարեփոխումների իրականացման շրջանակներում Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Գ. Բրաունը հայտարարեց ազգային անվտանգության խորհրդի ստեղծման մասին: Խորհրդի կառուցվածքի ձևավորումն իրականացվեց ԱՄՆ-ի օրինակով, որը կազմված է նաև վարչապետին կից անվտանգության հարցերով խորհրդականների ինստիտուտից: Փորձագետների մի մասին ներգրավեցին Լորդերի պալատից:

Որպես անվտանգության համակարգի բարեփոխումների շրջանակներում ձևավորված նոր մարմին՝ պաշտպանության և ազգային անվտանգության խորհուրդ կազմավորելու մասին 2008 թվականի հոկտեմբերին հայտա-

րարեց Ֆրանսիայի Նախագահը: Ներկայումս Ֆրանսիայի պաշտպանության և ազգային անվտանգության խորհրդի կազմում ներառվում են՝ վարչապետը, արտգործնախարարը, ներքին գործերի նախարարը, պաշտպանության նախարարը, ֆինանսների ու էկոնոմիկայի նախարարը: Մյուս նախարարները Խորհրդի գործունեության մեջ կարող են ներգրավվել անհրաժեշտության դեպքում: Այդ մարմնի լիազորությունները ընդարձակվեցին գործող երկու մարմինների՝ ներքին անվտանգության խորհրդի և պաշտպանության խորհրդի լիազորությունների համեմատ: Խորհրդի հիմնական նպատակն է պետության ներքին ու արտաքին անվտանգության ապահովումը:

ԱՄՆ ազգային անվտանգության ապահովման մարմինների համակարգը, որպես այդպիսին, ձևավորվել է 1947 թվականին Կոնգրեսի կողմից ազգային անվտանգության մասին իրավական ակտի ընդունման արդյունքում¹: Վերջինիս ընդունմամբ ԱՄՆ ազգային անվտանգության խորհուրդը ձեռք բերեց ազգային անվտանգության համակարգում բարձրագույն համակարգող և ուղղորդող մարմնի կարգավիճակ, քանզի բացի ազգային անվտանգության հարցերի վերաբերյալ Նախագահին խորհրդատվություն տրամադրելու գործառույթից, օրենքով սահմանվում էր նաև Խորհրդի՝ ազգային անվտանգության հարցերով զբաղվող բոլոր գերատեսչությունների ու ֆեդերալ նախարարությունների ամբողջ գործունեության համակարգման պարտականությունը: Միևնույն ժամանակ այդ օրենքը ԱՄՆ Նախագահին չէր վերապահում դաշնային գործադիր իշխանության այլ պաշտոնատար անձանց իր հայեցողությամբ ԱԱԽ անդամ նշանակելու իրավունք, այլ միայն սահմանում էր Խորհրդի՝ մշտական անդամներից բաղկացած կազմը: Դրանք էին՝ ԱՄՆ Նախագահը, Պետքարտուղարը, պաշտպանության, ցամաքային զորքերի, ռազմաօդային և ռազմածովային նախարարները և ազգային անվտանգության պաշարների վարչության պետը:

1949 թվականին օրենսդրական փոփոխու-

¹ The National Security Act of 1947 – July 26, 1947, Public Law 253, 80th Congress; Chapter 343, 1st Session; S. 758, հասանելի է՝ [<https://assets.documentcloud.org/documents/2695389/1947-National-Security-Act.pdf>]

թյան արդյունքում² ԱՄՆ Նախագահին իրավունք տրվեց Կոնգրեսի համաձայնությամբ Խորհրդի կազմում ընդգրկելու այլ դաշնային նախարարությունների ղեկավարներին ու նրանց տեղակալներին, այդ թվում՝ անվտանգության մարմինների ղեկավարներին՝ կախված ուսումնասիրվող հարցերից: Այս փոփոխությամբ Խորհրդի կազմում ավելացվեց նաև ԱՄՆ փոխնախագահը:

1971 թվականին ԱՄՆ Նախագահ Ռիչարդ Նիքսոնի կողմից ԱԱԽ կառուցվածքում ստեղծվեց հետախուզական կոմիտե, որը պետք է զբաղվեր ԱՄՆ-ի հետախուզական և հակահետախուզական գործունեության ընդհանուր առաջնությունների մշակմամբ: Բացի այդ ստեղծվեց նաև «Կոմիտե 40»-ը՝ արտասահմանում գտնվող ԱՄՆ հատուկ ծառայությունների գաղտնի օպերացիաների համակարգման հարցերով զբաղվելու նպատակով:

Պետք է նշել, որ ԱՄՆ ԱԱԽ կառուցվածքը տարբեր ժամանակներում փոփոխվել է կախված պետության նոր ղեկավարի հայեցողությունից: 2009 թվականի փետրվարի 13-ին նախագահի հրամանագրով հաստատվեց ԱԱԽ կազմը՝ ԱՄՆ Նախագահ, ԱՄՆ փոխնախագահ, պետքարտուղար, պաշտպանության, էներգետիկայի, ֆինանսների, արդարադատության և ներքին անվտանգության նախարարներ, ՄԱԿ-ում ԱՄՆ ներկայացուցիչ, Նախագահի աշխատակազմի ղեկավար, Նախագահի ազգային անվտանգության գծով օգնական, ազգային հետախուզության տնօրեն և Միացյալ շտաբերի պետերի կոմիտեի նախագահ³:

ԱՄՆ ազգային անվտանգության խորհուրդն աչքի է ընկնում իր բարդ կառուցվածքով: Այն բաղկացած է տարածաշրջանային, քաղաքականության համակարգման ու գործառնական կոմիտեներից և այլ մարմիններից: Տարածաշրջանային կոմիտեների աշխատանքը ղեկավարվում է Պետքարտուղարի օգնականների կողմից: Տարածաշրջանային կոմիտեներն են՝ Եվրոպայի և Եվրասիական հիմ-

նախնդիրների կոմիտեն, Ռուսաստանի և ԱՊՀ երկրների հիմնախնդիրների կոմիտեն, Արևմտյան կիսագնդի հիմնախնդիրների կոմիտեն, Արևելյան Ասիայի հիմնախնդիրների կոմիտեն, Հարավային Ասիայի, Մերձավոր Արևելքի և Հյուսիսային Աֆրիկայի հիմնախնդիրների կոմիտեն և Աֆրիկայի հիմնախնդիրների կոմիտեն⁴:

Գործառնական կոմիտեները հիմնականում ղեկավարվում են ԱԱԽ աշխատակազմի բաժինների ղեկավարների կողմից: Դրանցից առավել կարևորներն են՝ ահաբեկչության դեմ պայքարի տեղեկատվական ռազմավարության, միջազգային կազմակերպված հանցավորության դեմ պայքարի, զանգվածային ոչնչացման զենքի տարածման դեմ պայքարի և ներքին պաշտպանության, սպառազինության վերահսկողության, պաշտպանական ռազմավարության, զինված ուժերի և զորատեսակների պլանավորման, ժողովրդավարության, մարդու իրավունքների և միջազգային օպերացիաների և այլ կոմիտեներ:

ԱՄՆ ԱԱԽ կառուցվածքում կա շուրջ 30 քաղաքականության համակարգման կոմիտե, որոնք ըստ էության միջգերատեսչական հանձնաժողովներ են՝ կազմված համապատասխան գերատեսչությունների ղեկավարների օգնականներից և գերատեսչական փորձագետներից: Պետք է նշել, որ այդ կոմիտեները ԱԱԽ կառուցվածքի առավել ցածր օղակն են կազմում: Դրանք ևս ունեն տարածաշրջանային և գործառնական կամ կոնկրետ խնդրով մասնագիտացումներ⁵:

Ռուսաստանի ազգային անվտանգության ապահովման համակարգում հետևյալ կառուցվածքային տարրերն են առանձնացվում՝ ՌԴ Նախագահը, Անվտանգության խորհուրդը՝ իր միջգերատեսչական հանձնաժողովներով, Դաշնության Խորհուրդը և Պետական Դուման, Կառավարությունը, գործադիր իշխանության դաշնային մարմինները, ՌԴ սուբյեկտների գործադիր իշխանության մարմին-

² Act of August 10, 1949 (National Security Act Amendments of 1949), Public Law 81-216, 63 STAT 578, reorganizing fiscal management in the National Military Establishment to promote economy and efficiency, հասանելի է՝ [https://catalog.archives.gov/id/299860]

³ Конституционно-правовой статус Совета Безопасности Российской Федерации, Под общей редакцией доктора юридических наук Н.П. Патрушева, М., 2009, с. 142-144

⁴ Ավելի մանրամասն տես Иванов С., Структура и функции Совета национальной безопасности США // Зарубежное военное обозрение, 2013, № 4, с. 13-17

⁵ Самуйлов С.М., Современный совет национальной безопасности США // Электронный научный журнал Россия и Америка в 21-ом веке, 2007, № 2, հասանելի է՝ [http://www.rusus.ru/?act=read&id=55]

ները և Ռուսաստանի տեղական ինքնակառավարման մարմինները⁶:

ԱՄՆ ազգային անվտանգության խորհրդից քաղաքական-իրավական կարգավիճակով և կառուցվածքով տարբերվում է ՌԴ անվտանգության խորհուրդը: 1993 թվականի դեկտեմբերի 12-ին Հանրաքվեի արդյունքում ընդունված ՌԴ Սահմանադրությունում ամրագրվեց դրույթ, որով դրվեց ՌԴ Նախագահի կողմից Ազգային անվտանգության խորհուրդ կազմավորելու և ղեկավարելու, ինչպես նաև Խորհրդի կարգավիճակը դաշնային օրենսդրությամբ սահմանելու պահանջը⁷:

ՌԴ անվտանգության խորհուրդը Նախագահին կից կոլեգիալ և խորհրդատվական մարմին է, որն իրականացնում է երկրի ազգային անվտանգության ապահովման բնագավառի միասնական պետական քաղաքականությունը: ՌԴ անվտանգության խորհրդի սահմանադրական կարգավիճակը բնութագրվում է ոչ միայն նրանով, որ Նախագահի կողմից վերջինիս կազմավորումը ամրագրված է Սահմանադրության մեջ և կարգավորվում է առանձին դաշնային օրենքով, այլ նաև նրանով, որ այդ կառույցի ուղղակի, անմիջական կոչվածությունն է ապահովել անհրաժեշտ պայմաններ Նախագահի կողմից իր սահմանադրական լիազորությունների իրագործումը՝ ուղղված ՌԴ անկախության ու տարածքային ամբողջականության, ինքնավարության, մարդու և քաղաքացու իրավունքների ու ազատությունների ապահովմանը: Այդ նկատառումով նաև Անվտանգության խորհուրդը կոլեգիալ կազմով Նախագահին կից խորհրդակցական բնույթի մարմին է, որն իրականացնում է երկրի ազգային անվտանգության ապահովման բնագավառում միասնական պետական քաղաքականությունը:

ՌԴ Նախագահի համապատասխան հրամանագրերով հաստատվել և հետագայում փոփոխվել են⁸ ՌԴ անվտանգության խորհրդի խնդիրները, որոնցից հիմնականներն են՝

- Ռուսաստանի Դաշնության Նախագահի կողմից ազգային անվտանգության ապահովման ոլորտում լիազորությունների իրականացման պայմանների ապահովումը,

- ազգային անվտանգության ապահովման ոլորտում պետական քաղաքականության ձևավորումը և դրա իրականացման նկատմամբ հսկողությունը,

- ազգային անվտանգության սպառնալիքների կանխատեսումը, նույնականացումը, վերլուծությունը և գնահատումը, ռազմական վտանգի և ռազմական սպառնալիքի գնահատումը, դրանք չեզոքացմանն ուղղված միջոցների մշակումը,

- Ռուսաստանի Դաշնության Նախագահի համար առաջարկությունների նախապատրաստումը

- պետական արտաքին ռազմական քաղաքականության հիմնական ուղղությունների ձևավորումը,

- Ռուսաստանի Դաշնության Նախագահի կողմից ազգային անվտանգության ոլորտի վերաբերյալ ընդունված որոշումների իրականացման գործում Ռուսաստանի Դաշնության սուբյեկտների՝ դաշնային գործադիր մարմինների և գործադիր իշխանությունների գործունեության համակարգումը,

- ազգային անվտանգության ոլորտում գործող դաշնային գործադիր մարմինների գործունեության արդյունավետության գնահատումը:

Խորհուրդն ունի մշտական անդամներ, ովքեր որոշումներ ընդունելիս ունեն հավասար ձայնի իրավունք և անդամներ (ներկայում՝ 18-ն են), ովքեր ունեն խորհրդատվական ձայնի իրավունք: Ներկայում ՌԴ ԱԽ մշտական կազմը հետևյալն է՝ ՌԴ Նախագահ (Անվտանգության խորհրդի նախագահ), կառավարության ղեկավար, Դաշնային խորհրդի նախագահ, արտաքին հետախուզության ծառայության տնօրեն, Պետական դումայի նախագահ, Նախագահի աշխատակազմի ղեկավար, բնապահպանական գործունեության, էկոլոգիայի, և տրանսպորտի հարցերով Նախագահի հատուկ ներկայացուցիչ, անվտան-

⁶ Фомин С.А., Обеспечение национальной безопасности, Курс лекций, М., Изд-во “Флинта”, Московский психологосоциальный институт, 2007, с. 37

⁷ Конституция Российской Федерации, Принята всенародным голосованием 12 декабря 1993 г., հասանելի է՝ [\[http://constitution.kremlin.ru/\]](http://constitution.kremlin.ru/)

⁸ ՌԴ անվտանգության խորհրդի կարգավիճակը սահմանված է ՌԴ Նախագահի 2011թ. մայիսի 6-ի թիվ 540 հրամանագրով, հասանելի է՝ [\http://pravo.gov.ru/proxy

[/ips/?docbody=&prevDoc=102017343&backlink=1&nd=410](http://ips/?docbody=&prevDoc=102017343&backlink=1&nd=410)]: Վերջին փոփոխությունը կատարվել է ՌԴ Նախագահի 2018թ. հունիսի 14-ի թիվ 334 հրամանագրով, <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&prevDoc=102356099&backlink=1&nd=102472660>

գության խորհրդի քարտուղար, պաշտպանության, արտաքին գործերի և ներքին գործերի նախարարներ, անվտանգության դաշնային ծառայության տնօրեն⁹:

ՌԴ անվտանգության խորհրդի հիմնական աշխատանքային մարմինները միջգերատեսչական հանձնաժողովներն են և Անվտանգության խորհրդին կից գիտական խորհուրդը: Միջգերատեսչական հանձնաժողովները կարող են կազմավորվել գործառութային և տարածքային սկզբունքներով, դրանց թիվը ներկայում 7-ն է¹⁰: Անվտանգության խորհրդին կից գիտական խորհուրդը ձևավորվել է 2011 թվականից՝ Անվտանգության խորհրդի, դրա աշխատանքային մարմինների և Անվտանգության խորհրդի աշխատակազմի գործունեության գիտա-մեթոդոլոգիական և փորձագիտավերլուծական ապահովման նպատակով¹¹:

ԱՄՆ ԱԱԽ հայեցակարգային սկզբունքների հիման վրա է ստեղծված ներկայիս Վրաստանի ԱԱԽ համակարգը: Վրաստանի ազգային անվտանգության հիմքում ներքին, արտաքին ու ռազմական քաղաքականության ինտեգրումն է: Վրաստանի Սահմանադրության¹² 99-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն զինված ուժերի և երկրի պաշտպանությունը կազմակերպելու համար Վրաստանի Նախագահը կազմավորում է Ազգային անվտանգության խորհուրդ և նախագահում է այն: Մինչև նույն հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն Ազգային անվտանգության խորհրդի կազմավորման և գործունեության կարգը սահմանվում է սահմանադրական օրենքով:

«Վրաստանի ազգային անվտանգության խորհրդի մասին» օրենքի¹³ 2-րդ հոդվածով սահմանված են Խորհրդի իրավասության

շրջանակներում գտնվող հարցերը: Մասնավորապես՝

- Վրաստանի պաշտպանության ռազմավարության մշակումը,

- պաշտպանության կատարելագործման և զինված ուժերի կազմավորման հետ անմիջականորեն կապված հարցերը,

- Վրաստանի դեմ զինված հարձակման, պատերազմ հայտարարելու հետ կապված հարցերը,

- արտակարգ իրավիճակների հետ կապված հարցերը,

- պատերազմական կամ արտակարգ իրավիճակների դեպքերում օրենքին հավասար հանձնարարականներ ընդունելու հարցերը,

- զինված ուժերի կազմավորման ծրագրումը և նախագահի հաստատմանը ներկայացնելը,

- զինված ուժերի հիմնական կազմի հրամանատարների նշանակման և հեռացման հարցերը,

- միջազգային կոնֆլիկտի գոտիների վերաբերյալ առաջարկների մշակումը,

- Վրաստանի կողմից վավերացված պայմանագրերին համապատասխան երկրից դուրս իրականացվող անվտանգության միջոցառումներին մասնակցության նպատակահարմարությունը,

- օրենքով նախատեսված հատուկ դեպքերում Վրաստանի տարածքում այլ պետության զինված ուժերի մուտքի, շարժի և ելքի հետ կապված հարցերի կանոնակարգումը,

- զինված ուժերի ռազմական պատրաստվածության հարցերը:

Իրանի Իսլամական Հանրապետության ազգային անվտանգության բարձրագույն խորհուրդը (ԱԱԲԽ) ստեղծվել է 1979 թվականին՝ Իսլամական հայտնի հեղափոխությունից հետո: Տվյալ կառույցի գործունեության իրավական հիմքն է Սահմանադրության 176-րդ հոդվածը, համաձայն որի՝ Իրանի բարձրագույն ազգային անվտանգության խորհրդի վրա են դրված հետևյալ հիմնական գործառույթները՝ Հանրապետության առաջնորդի որոշմամբ երկրի պաշտպանության և անվտանգության հարցերի վերաբերյալ քաղաքականության մշակում, երկրում ռազմական, քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական ու մշակութային գործունեության համաձայնե-

⁹ Официальный сайт Президента РФ, Совет безопасности, [հասանելի է՝ \[http://kremlin.ru/structure/security-council/members\]](http://kremlin.ru/structure/security-council/members)

¹⁰ Официальный сайт Совета безопасности РФ, Межведомственные комиссии Совета безопасности РФ, [հասանելի է՝ \[http://www.scrf.gov.ru/about/commission/\]](http://www.scrf.gov.ru/about/commission/)

¹¹ Положение о Научном совете при Совете Безопасности Российской Федерации, утверждено Указом Президента Российской Федерации от 6 мая 2011 г. N 590, [հասանելի է՝ \[http://www.scrf.gov.ru/about/NS_spis_organ/polozh_NS/\]](http://www.scrf.gov.ru/about/NS_spis_organ/polozh_NS/)

¹² The Constitution of Georgia, Adopted on 24 August 1995, Last amendment 27.12.06, [հասանելի է՝ \[http://www.parliament.ge/files/68_1944_951190_CONSTIT_27_12.06.pdf\]](http://www.parliament.ge/files/68_1944_951190_CONSTIT_27_12.06.pdf)

¹³ Organic Law of Georgia on National Security Council, President of Georgia Mikheil Saakashvili Tbilisi, 11 November, 2004 №565-III, [հասանելի է՝ \[https://nsc.gov.ge/res/docs/2015050117014874786.pdf\]](https://nsc.gov.ge/res/docs/2015050117014874786.pdf)

ցում պաշտպանության ապահովման և պետության անվտանգության շահերի հետ, ինչպես նաև Հանրապետության նյութական ու հոգևոր հնարավորությունների օգտագործումն անվտանգության ներքին և արտաքին սպառնալիքներին հակազդելու համար:

Ներկայումս Իրանի ազգային անվտանգության բարձրագույն խորհրդի կազմում ներառված են Հանրապետության գերագույն առաջնորդը (խորհրդի ղեկավարը) և թվով 11 անդամներ՝ ԻԻՀ Նախագահը (խորհրդի նախագահը), գերագույն հոգևոր առաջնորդի երկու ներկայացուցիչները, պառլամենտի նախագահը, դատական իշխանության գլուխը, պաշտպանության նախարարը, զինված ուժերի գլխավոր շտաբի պետը, արտաքին գործերի, ներքին գործերի, տեղեկատվության նախարարները, պլանավորման և կառավարման կազմակերպման կոմիտեի նախագահը, Ազգային անվտանգության բարձրագույն խորհրդի քարտուղարը¹⁴:

Բարձրագույն խորհրդի աշխատանքների կազմակերպումն ու գործունեությունը հիմնված են տարածքային գործառնական սկզբունքների վրա: Կառուցվածքային առումով այդ կառույցի առանձնահատկությունն այն է, որ դրա շրջանակներում գործում են երկու առանձին խորհուրդներ՝ անվտանգության խորհուրդը (ազգային անվտանգության հարցերով՝ կարգավիճակով ոչ միայն խորհրդատվական, այլև որոշակի աստիճանի կարգադրական մարմին, նախագահը ներքին գործերի նախարարն է) և պաշտպանության խորհուրդը (ռազմական հարցերով խորհրդատվական մարմին, նախագահը զինված ուժերի գլխավոր շտաբի պետն է): Հանրապետության բոլոր տարածքային միավորներում գործում են տեղական անվտանգության խորհուրդներ, որոնց կազմի մեջ մտնում են տարածքային մարզպետը (որպես խորհրդի նախագահ), ԻԻՀ գերագույն առաջնորդի ներկայացուցիչը, տեղեկատվության նախարարության տարածքային վարչության ղեկավարը, տարածաշրջանի իսլամական հեղափոխության պահպանության կորպուսի հրամանատարը, տարածաշրջանի իրավակարգի պաշտպանության մարմինների ղեկավարները:

ըր, տեղական գորամիավորման հրամանատարը:

Անվտանգության խորհուրդը համարվում է ոչ միայն խորհրդակցական, այլև երկրի ազգային անվտանգության հարցերով որոշակի աստիճանով նաև կարգադրական մարմին: Անվտանգության խորհուրդը իրականացնում է հետևյալ առանձնացված գործառնությունները՝ անվտանգության հարցերով կարևոր տեղեկատվության ուսումնասիրում և վերլուծություն, անվտանգության քարոզում, քաղաքական, սոցիալական, տնտեսական, դատաիրավական և մշակութային հիմնախնդիրների համակողմանի քննարկում, Հանրապետությունում ներքաղաքական իրավիճակի փոփոխության կամ արտաքին ազդեցությունների առկայության պարագաներում անվտանգության հարցերի հետ կապված տարբեր պետական կառույցների գործառնության փոփոխությունների առաջարկում, նաև Ազգային անվտանգության բարձրագույն խորհրդի հանձնարարությամբ ազգային անվտանգության ապահովման ծրագրային նախագծերի մշակում:

Պաշտպանության խորհուրդը Հանրապետության ռազմական հարցերով խորհրդակցական մարմին է: Գործունեությունը վերաբերում է հետևյալ ուղղություններին՝ պատերազմի հայտարարման և խաղաղության կքնման, ընդհանուր զորահավաքի անցկացման մասին որոշումների նախագծերի առաջարկում գերագույն գլխավոր հրամանատարին, բարձրագույն զինվորական պաշտոնների նշանակման թեկնածուների առաջադրում, զինված ուժերի, իսլամական հեղափոխության պահպանության կորպուսի, իրավակարգի պաշտպանության մարմինների ու քաղաքացիական իշխանության փոխգործակցության ձևերի և եղանակների սահմանում, ինչպես նաև ռազմական գիտահետազոտական ու կոնստրուկտորական աշխատանքների, ռազմական տեխնիկայի և սպառազինության արտադրանքի հարցերով տարբեր գերատեսչությունների ու այլ պետական կառույցների փոխգործակցության համակարգում:

Անհրաժեշտ է նշել, որ վերջին մի քանի տարիների ընթացքում Իրանի միջուկային հարցերի ակտուալացման հետ կապված Իրանի ազգային անվտանգության բարձրագույն խորհրդի դերը զգալիորեն աճեց և ներկայումս

¹⁴ Розов А.А., О Высшем Совете национальной безопасности Ирана, Институт Ближнего Востока, 26 февраля, 2006, հասանելի է՝ <http://www.iimes.ru/?p=4302>

այդ խնդրի վերաբերյալ միջազգային համապատասխան կազմակերպությունների և այլ պետությունների հետ բանակցությունների վարման հիմնական գործառնությունները երկրի ղեկավարությունը դրել է Իրանի Իսլամական Հանրապետության ազգային անվտանգության բարձրագույն խորհրդի, այլ ոչ թե արտաքին գործերի նախարարության վրա:

Լեհաստանի ազգային անվտանգության խորհուրդն արտաքին և ներքին անվտանգության հարցերով Հանրապետության Նախագահի խորհրդատվական մարմինն է¹⁵: ԱԱԲ-ի հիմնական գործառնություն է պետության անվտանգությանն առնչվող խնդիրների ուսումնասիրությունն ու կարծիքների ձևավորումը, մասնավորապես՝ պետական անվտանգության ընդհանուր ուղեցույցը, արտաքին քաղաքականության սկզբունքները և ուղղությունները, ՁՈԻ գարգացման ուղղությունները, արտաքին անվտանգության հետ կապված հարցերը, ներքին անվտանգությանը և ռեսուրսներին ուղղված սպառնալիքների չեզոքացումը:

Ի պաշտոնե ներկայումս ԼՀ ազգային անվտանգության խորհրդի անդամներ են՝ Ստորին պալատի նախագահը, Սենատի նախագահը, ԼՀ վարչապետը, փոխվարչապետ-էկոնոմիկայի նախարարը, Ազգային անվտանգության բյուրոյի ղեկավարը, արտաքին գործերի, ազգային պաշտպանության, ներքին գործերի, կառավարման և թվայնացման նախարարները, Հանրապետության համար տվյալ ժամանակաշրջանում ազդեցիկ մի քանի քաղաքական ուժերի ղեկավարներ:

Լեհաստանի Հանրապետության ԱԱԲ-ի շրջանակներում գործում է ազգային անվտանգության բյուրոն (ԱԱԲ): Ընդհանուր առմամբ, Լեհաստանի ազգային անվտանգության բյուրոն աջակցում է ԼՀ Նախագահին անվտանգության և պաշտպանության հարցերում՝ ելնելով Նախագահի՝ որպես Լեհաստանի Հանրապետության գերագույն ներկայացուցչի և պետականության շարունակականության երաշխավորի պարտավորություններից, ով պատասխանատու է նաև երկրի Սահմանադրության անմիջական կիրառման, պետական իշխանության պաշտպանության և անվտան-

գության ապահովման, ինչպես նաև Լեհաստանի անձեռնմխելիության ու տարածքային ամբողջականության պահպանման համար: ԱԱԲ-ի խնդիրները և պարտավորությունները բխում են նաև Նախագահի՝ որպես զինված ուժերի գերագույն հրամանատարի սահմանադրական գործառնություններից¹⁶:

Իսրայելի փորձի ուսումնասիրությունը ՀՀ-ում հնարավոր ներդրվող պաշտամենտական համակարգի պայմաններում կարևորվում է նաև այն տեսակետից, որ Իսրայելը նույնպես տեղակայված է աշխարհաքաղաքական բարդ տարածաշրջանում և մշտապես գտնվում է պատերազմական գործողությունների վերսկսման վտանգի տակ¹⁷: Իսրայելի ազգային անվտանգության խորհուրդը հիմնադրվել է կառավարության 1999 թվականի մարտի 7-ի թիվ 4889 որոշմամբ և 2008 թվականի հուլիսի 29-ին ամրագրվել է Ազգային անվտանգության խորհրդի մասին օրենքում՝ որպես ազգային քաղաքականության հարցերը համակարգող, ինտեգրացնող, խորհրդատվական և վերահսկողական մարմին, որը պետք է գործի Իսրայելի վարչապետի համար¹⁸ (Երուսաղեմում ԱԱԲ-ն գտնվում է վարչապետի նրստավայրին կից): Խորհրդի ղեկավարն անմիջականորեն ենթարկվում է վարչապետին:

Պետության ու ժողովրդի գոյությանը մըշտապես սպառնացող պատերազմական գործողությունների վերսկսման վտանգի պայմաններում գտնվող Իսրայելում կառավարությանը (վարչապետին) կից գործում է այսպես կոչված «Փոքր կաբինետը» (որը կոչվում է նաև Ռազմաքաղաքական կաբինետ կամ Անվտանգային կաբինետ), որտեղ ի պաշտոնե ներգրավված են պաշտպանության նախարարը, արտաքին գործերի նախարարը, ֆինանսների նախարարը, ներքին անվտանգության նախարարը, արդարադատության նախարարը,

¹⁶ Լրացուցիչ տե՛ս National Security Bureau of Poland, հասանելի է՝ [http://en.bbn.gov.pl/en/about-bbn/mission/46.Mission.html]

¹⁷ Քոթանջյան Հ.Ս., Խորհրդարանական հանրապետության անվտանգային-պաշտպանական համակարգը. Իսրայելի և Վրաստանի դասերի ռազմավարական քաղաքագիտական իմաստավորում // ՀՀ ՊՆ Դ. Կանալանի անվան ԱՌՀԻ-ի «Հայկական բանակ» ռազմագիտական հանդեսի աշխատանքային տետրեր, 2016, հմ. 2 (88), էջ 10

¹⁸ Israel Executive Branch: National Security Council, Israel Government Press Office, հասանելի է՝ [http://www.jewishvirtuallibrary.org/israel-national-security-council]

¹⁵ National Security Bureau of Poland, About the National Security Council, հասանելի է՝ [http://en.bbn.gov.pl/en/president-of-poland/national-security-coun/about-the-national-sec/99,the-national-security-council.html]

տրանսպորտի նախարարը, շրջակա միջավայրի պաշտպանության նախարարը, էներգետիկայի նախարարը¹⁹:

Անվտանգության խորհուրդը գործում է եռաստիճան միջգերատեսչաան աստիճանակարգությամբ.

- առաջին՝ փորձագիտական մակարդակում նախարարների տեղակալների համակարգմամբ ի հայտ են բերվում անվտանգությանը վերաբերող խնդրահարույց հարցերը,

- միջին օղակում՝ պաշտպանական քաղաքականության, ինչպես նաև ներքին ու արտաքին անվտանգության մյուս ենթաոլորտներում որոշումների հասունացման ու լիարժեք մշակվածության նպատակով կազմավորվում է համապատասխան գերատեսչությունների ղեկավարների առաջին տեղակալների մակարդակով խորհրդակցական մարմին,

- Անվտանգության խորհրդի՝ որպես բարձրագույն մարմնի իրավասությունները երկու ենթաոլորտություն ունեն. որպես կոլեգիալ մարմին՝ Վարչապետի ղեկավարությամբ և խորհրդակցությունների անցկացմամբ՝ Անվտանգության խորհրդի քարտուղարի ղեկավարությամբ:

Այսպիսով, ներկայացված օրինակները ցույց են տալիս, որ թեև տարբեր երկրներում ազգային անվտանգության քաղաքականությանը վերաբերող օրենսդրություններում առկա են ընդհանուր նպատակներ, միևնույն ժամանակ դրանցից յուրաքանչյուրն առանձնանում է իր քաղաքական-իրավական բնորոշումներով, կազմավորման ու ենթակայության, կառուցվածքային և գործառնության խնդիրներով: Հայաստանի Հանրապետությունում 2015թ. անցկացված սահմանադրական բարեփոխումներով նախատեսվեց, որ 2018թ. ապրիլից վարչապետը գլխավորում է Անվտանգության խորհուրդը, որը սահմանում է նաև պաշտպանության ոլորտի քաղաքականության հիմնական ուղղությունները: Անվտանգության համակարգող մարմինների պրակտիկայի ուսումնասիրությունը արժեքավոր փորձ է ստեղծում Հայաստանի Հանրապետության անվտանգության քաղաքականության ձևավորման ու գործնա-

կանում դրա կիրառելիության ապահովման կառուցակարգերի հետևողական զարգացման համար:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. ՌԴ անվտանգության խորհրդի կարգավիճակը սահմանված է ՌԴ նախագահի 2011թ. մայիսի 6-ի թիվ 540 հրամանագրով, հասանելի է՝ [<http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&prevDoc=102017343&backlink=1&&nd410>]: Վերջին փոփոխությունը կատարվել է ՌԴ Նախագահի 2018թ. հունիսի 14-ի թիվ 334 հրամանագրով, <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&prevDoc=102356099&backlink=1&&nd=102472660>
2. Քոթանջյան Հ.Ս., Խորհրդարանական հանրապետության անվտանգային-պաշտպանական համակարգը. Իսրայելի և Վրաստանի դասերի ռազմավարական քաղաքագիտական իմաստավորում // ՀՀ ՊՆ Դ. Կանայանի անվան ԱՌՀԻ-ի «Հայկական բանակ» ռազմագիտական հանդեսի աշխատանքային տետրեր, 2016, հմ. 2 (88), էջ 9-26
3. Иванов С., Структура и функции Совета национальной безопасности США // Зарубежное военное обозрение, 2013, № 4, с. 11-23
4. Конституционно-правовой статус Совета Безопасности Российской Федерации, Под общей редакцией доктора юридических наук Н.П. Патрушева, М., 2009, 255 с.
5. Конституция Российской Федерации, Принята всенародным голосованием 12 декабря 1993 г., հասանելի է՝ [<http://constitution.kremlin.ru/>]
6. Официальный сайт Президента РФ, Совет безопасности, հասանելի է՝ [<http://kremlin.ru/structure/security-council/members>]
7. Официальный сайт Совета безопасности РФ, Межведомственные комиссии Совета безопасности РФ, հասանելի է՝ [<http://www.scrf.gov.ru/about/commission/>]
8. Положение о Научном совете при Совете Безопасности Российской Федерации, утверждено Указом Президента Российской Федерации от 6 мая 2011 г. N 590, հասանելի է՝ [http://www.scrf.gov.ru/about/NS_spis_organ/polozh_NS/]
9. Розов А.А., О Высшем Совете национальной безопасности Ирана, Институт Ближнего Востока, 26 февраля, 2006, հասանելի է՝ [<http://www.iimes.ru/?p=4302>]
10. Самуйлов С.М., Современный совет национальной безопасности США // Электронный научный журнал Россия и Америка в 21-ом веке, 2007, № 2, հասանելի է՝ [<http://www.rusus.ru/?act=read&id=55>]
11. Фомин С.А., Обеспечение национальной безопасности, Курс лекций, М., Изд-во “Флинта”,

¹⁹ Լրացուցիչ տե՛ս Dr. Chen Friedberg, Reuven Hazan, Legislative Oversight of the Executive Branch in Israel: Current Status and Proposed Reform, Softcover, Hebrew, p. 126

- Московский психолого-социальный институт, 2007, 224 с.
12. Act of August 10, 1949 (National Security Act Amendments of 1949), Public Law 81-216, 63 STAT 578, reorganizing fiscal management in the National Military Establishment to promote economy and efficiency, [hասսանելի է` \[https://catalog.archives.gov/id/299860\]](https://catalog.archives.gov/id/299860)
 13. Dr. Chen Friedberg, Reuven Hazan, Legislative Oversight of the Executive Branch in Israel: Current Status and Proposed Reform, Softcover, Hebrew, 192 p.
 14. Israel Executive Branch: National Security Council, Israel Government Press Office, [hասսանելի է` \[http://www.jewishvirtuallibrary.org/israel-national-security-council\]](http://www.jewishvirtuallibrary.org/israel-national-security-council)
 15. National Security Bureau of Poland, About the National Security Council, [hասսանելի է` \[http://en.bbn.gov.pl/en/president-of-poland/national-security-coun/about-the-national-sec/99,the-national-security-council.html\]](http://en.bbn.gov.pl/en/president-of-poland/national-security-coun/about-the-national-sec/99,the-national-security-council.html)
 16. National Security Bureau of Poland, [hասսանելի է` \[http://en.bbn.gov.pl/en/about-bbn/mission/46, Mission.html\]](http://en.bbn.gov.pl/en/about-bbn/mission/46)
 17. Organic Law of Georgia on National Security Council, President of Georgia Mikheil Saakashvili Tbilisi, 11 November, 2004 №565-III, [hասսանելի է` \[https://nsc.gov.ge/res/docs/2015050117014874786.pdf\]](https://nsc.gov.ge/res/docs/2015050117014874786.pdf)
 18. The Constitution of Georgia, Adopted on 24 August 1995, Last amendment 27.12.06, [hասսանելի է` \[http://www.parliament.ge/files/68_1944_951190_CO_NSTIT_27_12.06.pdf\]](http://www.parliament.ge/files/68_1944_951190_CO_NSTIT_27_12.06.pdf)
 19. The National Security Act of 1947 – July 26, 1947, Public Law 253, 80th Congress; Chapter 343, 1st Session; S. 758, [hասսանելի է` \[https://assets.documentcloud.org/documents/2695389/1947-National-Security-Act.pdf\]](https://assets.documentcloud.org/documents/2695389/1947-National-Security-Act.pdf)

Քաղաքական կոռուպցիայի էությունը և հիմնական տեսակները

Աղաջանյան Մ.Ա.

Երևանի պետական համալսարանի Միջազգային հարաբերություններ
ֆակուլտետի Հանրային կառավարման ամբիոն (Հայաստան, Երևան)

martin1998yan@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ քաղաքական կոռուպցիա, կաշառակերություն, պետական միջոցների յուրացում, շորթում, կանխակալ վերաբերմունք:

Сущность и виды политической коррупции

Агаджанян М.А.

Факультет международных отношений Ереванского государственного университета
(Армения, Ереван)

martin1998yan@gmail.com

Резюме: Эта работа направлена на раскрытии и представлении сущности политической коррупции с использованием известных определений в профессиональной литературе, путем определения выражая ключевые особенности политической коррупции. Во второй части предмет исследования охватывает основные виды политической коррупции: взяточничества, растраты государственных средств, вымогательства и фаворитизм, а также особенности их характера.

Ключевые слова: политическая коррупция, взяточничество, растрата, вымогательство, фаворитизм.

The essence and types of political corruption

Aghajanyan M.A.

Faculty of International Relations of Yerevan State University (Armenia, Yerevan)

martin1998yan@gmail.com

Abstract: This work aims at revealing and displaying the essence of political corruption using the well-known definitions in professional literature, in the help of definitions manifesting the key features of political corruption. In the second part of the study, the subject of research covers the main types of political corruption: bribery, embezzlement of state funds, extortion and favoritism, as well as the peculiarities of their character.

Keywords: political corruption, bribery, embezzlement, extortion, favoritism.

*Իշխանությունը ապականություն է,
բացարձակ իշխանությունը՝ բացարձակ
ապականություն:*

Ջոն Էկտոն

*(անգլիացի պատմաբան և քաղաքական
գործիչ)*

Կոռուպցիան, ունենալով պատմական խոր արմատներ, ժամանակի ընթացքում ենթարկվել է բազմակի ուսումնասիրությունների, որոնց արդյունքում առանձնացվել են դրա մի քանի տեսակները. առավել տարածվածներից են քաղաքական, վարչական կոռուպցիաները: Ելնելով տվյալ աշխատանքի նպատակից ուշադրությունը կենտրոնացվելու է քաղաքական կոռուպցիայի վրա, մասնավորապես հարցադրումներ են բարձրացվելու առ այն՝

- ի՞նչ է քաղաքական կոռուպցիան, ո՞րոնք են դրա գլխավոր հատկանիշները,
- ո՞րոնք են քաղաքական կոռուպցիայի տեսակները և դրանց դրսևորած առանձնահատկությունները:

Ընդհանուր առմամբ, քաղաքական կոռուպցիան հիվանդություն է, որն ունակ է ներթափանցելու հասարակության կենսագործունեության ամենակարևոր ոլորտները և խոչընդոտելու դրանց բնականոն զարգացմանը: Ըստ Համաշխարհային բանկի տվյալների՝ զարգացող երկրները տարեկան 20-ից մինչև 40 միլիարդ դոլար են կորցնում կոռուպցիայի պատճառով: Ըստ ՄԱԿ-ի Զարգացման ծրագրի գնահատումների՝ զարգացող երկրներում կոռուպցիայի պատճառով կորսված միջոցները զարգացմանն ուղղված պաշտոնական

օգնությունը գերազանցում են 10 անգամ:¹ Քաղաքական կոռուպցիայի հանդեպ հետաքրքրությունը պայմանավորված է մի կողմից դրա հասարակական վտանգավորության բարձր աստիճանով, իսկ մյուս կողմից հասարակության ոչ լիարժեք և թերի ընկալումներով դրա վերաբերյալ:

Քաղաքական կոռուպցիայի էական հատկանիշները

Քաղաքական կոռուպցիան, լինելով կոռուպցիայի դրսևորումներից մեկը, ունի իրեն ներհատուկ հատկանիշները, որոնց շնորհիվ այն դառնում է հեշտ տարբերակելի: Քաղաքական կոռուպցիայի էական հատկանիշները բացահայտելու համար անհրաժեշտ է, նախևառաջ, սկսել դրա ստուգաբանությունից և հիմնական սահմանումներից: «Քաղաքական կոռուպցիա» հասկացության ստուգաբանության մեջ խորանալու համար գիտականորեն կարևոր է դրա մաս կազմող երկու բառերը վերլուծել առանձին-առանձին: Այսպիսով, «քաղաքական» բառը ծագել է հունարեն *πολιτικά* բառից, որը թարգմանաբար նշանակում է «քաղաքների գործեր», ժամանակի ընթացքում այս բառը, ենթարկվելով փոփոխությունների, ձեռք է բերել հետևյալ իմաստը՝ այն ուղին, որի միջոցով հասարակությունում կամ պետության մեջ ձեռք է բերվում և օգտագործվում է իշխանությունը:² Կոռուպցիա (*corruptere*) բառը ծագել է լատիներեն *cor-* (միասին) նախածանցից և *rumpere* (ջարդել) բայից, որը թարգմանաբար նշանակում է փչացնել, ապականել, ավերել, կաշառք տալ: Այս երկու բառերի ստուգաբանությունը թույլ է տալիս ընդգծելու քաղաքական կոռուպցիայի էական հատկանիշը, այն է քաղաքական կոռուպցիան տեղի է ունենում այն ժամանակ, երբ օրենքը «ջարդվել», ոտնահարվել է՝ օգտագործելով քաղաքական իշխանությունը:

Քաղաքական կոռուպցիան, տասնամյակներ շարունակ գրավելով գիտնականների, քաղաքական գործիչների, շարքային քաղաքացիների ուշադրությունը, արժանացել է բազմաբնույթ և բազմաբովանդակ սահմա-

նումների: Դրանց շարքում կարելի է առանձնացնել հետևյալները՝

➤ Ղեկավար անձանց պրակտիկա, որոնց իշխելու շարժառիթը ոչ թե հանրային, այլ սեփական շահն է:³

➤ Քաղաքական որոշումներ կայացնողների կողմից ռեսուրսների հատկացման և ֆինանսավորման հարցերում քաղաքականությունների, ինստիտուտների և ընթացակարգային կանոնների մանիպուլյացիա, որոնք իրենց դիրքը չարաշահում են՝ պահպանելու համար սեփական իշխանությունը, կարգավիճակը և հարստությունը:⁴

➤ Հանրային իշխանության ապօրինի օգտագործումը մասնավոր շահի օգտին:⁵

➤ Պետական պաշտոնի չարաշահում անձնական հարստացման նպատակով:⁶

➤ Մասնավոր և հանրային ոլորտի դերակատարների միջև ցանկացած գործարք, որի շրջանակներում հասարակական-կոլեկտիվ օգուտները ապօրինի կերպով փոխակերպվում են մասնավոր օգուտների:⁷

➤ Քաղաքական կոռուպցիան բարձրաստիճան պետական պաշտոնյաների կողմից քաղաքական իշխանության չարաշահումն է անձնական հարստացման նպատակով և օգտագործումն է կոռումպացված միջոցները անձնական իշխանությունը պահելու համար:⁸

➤ Քաղաքական կոռուպցիան քաղաքական պաշտոն զբաղեցնող բարձրաստիճան անձանց կողմից ոչ հասարակահեն և հիմնականում գաղտնի կերպով անձնական կամ նեղ խմբակային շահերով պայմանավորված այնպիսի քաղաքական որոշումների կայացումն է, որոնք ուղղակի և անուղղակի կերպով նպաստում կամ ողջամտորեն կարող են նպաստել քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական

³ Aristotle. The Politics, trans. Carnes Lord. Chicago: University of Chicago Press, 1984.

⁴ https://www.transparency.org/glossary/term/political_corruption

⁵ Morris, S.D. (1991), Corruption and Politics in Contemporary Mexico. University of Alabama Press, Tuscaloosa

⁶ Nye, Joseph S. "Corruption and Political Development: A Cost-Benefit Analysis." *American Political Science Review* 61, no.2 (1967):417–427

⁷ Amundsen I. 1999. Political Corruption. An Introduction to the Issues. Bergen, Norway. Chr. Michelsen Institute. P. 1-39.

⁸ <https://definitions.uslegal.com/p/political-corruption/>

¹ Հանցավորության կանխարգելման և քրեական արդարադատության ՄԱԿ-ի 13-րդ կոնգրես, Դոհա, 12-19 ապրիլի 2015թ. (https://www.un.am/up/file/Crime%20Congrees_Corruption_Arm_Final.pdf)

² <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/political>

ուլորտների բնականոն զարգացման խախտմանը և խոչընդոտմանը:

Քաղաքական կոռուպցիայի վերը թվարկված սահմանումներից յուրաքանչյուրը բացահայտում է տվյալ հասկացության տարբեր կողմերը, սակայն պետք է նկատի ունենալ նաև այն հանգամանքը, որ ոչ բոլոր սահմանումներն են սպառնալից կերպով թվարկում դրա էական հատկանիշները: Օրինակ՝ եթե մենք քաղաքական կոռուպցիան սահմանում ենք որպես պետական պաշտոնի չարաշահում անձնական հարստացման նպատակով, ապա ինքնին ենթադրելի է դառնում, որ պետական բոլոր պաշտոնների չարաշահման դեպքերը քաղաքական կոռուպցիա են, մինչդեռ քաղաքական կոռուպցիան ենթադրում է բարձրաստիճան պաշտոնատար անձանց, այլ ոչ թե սովորական հանրային ծառայողների կողմից իրականացվող չարաշահում:

Այսպիսով, ուսումնասիրելով քաղաքական կոռուպցիայի հիմնական սահմանումները, տեղին է դառնում սրանց հիման վրա ընդգծելու քաղաքական կոռուպցիայի հիմնական և անբաժանելի հատկանիշները՝

✓ **Քաղաքական կոռուպցիան տեղի է ունենում բացառապես քաղաքական համակարգում:** Տնտեսական, սոցիալական և այլ ոլորտներում տեղի ունեցող կոռուպցիոն դրսևորումները չեն համարվում քաղաքական կոռուպցիա, սակայն կարող են դիտարկվել որպես դրա հետևանք: Հենց դրսևորման և գործունեության ոլորտով էլ պայմանավորված է այս հասկացության անվանումը:

✓ **Քաղաքական կոռուպցիան տեղի է ունենում պետական պաշտոն զբաղեցնող բարձրաստիճան պաշտոնատար անձանց կողմից,** այդ իսկ պատճառով էլ ընդգրկում է գործունեության նեղ շրջանակ: Քաղաքական կոռուպցիայի նպատակը ընդհանուր կերպով սահմանվում է որպես այս անձանց կողմից ապօրինի գործողություններով ուղեկցված անձնական օգուտների ստացում:

✓ **Քաղաքական կոռուպցիան հիմնականում տեղի է ունենում գաղտնի կերպով և** բավականին հազվադեպ է տեսանելի շարքային քաղաքացու կողմից:

✓ **Քաղաքական կոռուպցիան կարող է տեղի ունենալ պետական կառավարման**

բոլոր համակարգերում՝ միապետությունից մինչև ժողովրդավարություն: Տարբերությունները հիմնականում պայմանավորված են լինում դրա տեսակներով:

✓ Ի տարբերություն կոռուպցիայի այլ դրսևորումների՝ **քաղաքական կոռուպցիան կարող է դիտարկվել որպես լեգիտիմ երևույթ թե՛ հասարակության կողմից, թե՛ քաղաքական շրջանակներում:** Հասարակական ընկալումներում արմատացած է այն տեսակը, որ քաղաքականությունը զուգորդված է խաբեբայություններով, իսկ քաղաքական կոռուպցիան էլ այս համատեքստում դիտվում է որպես այդ գործընթացի անբաժան և անհրաժեշտ բաղադրատարրը՝ շատ քիչ ուշադրություն դարձնելով դրա հասարակական վտանգավորության աստիճանի վրա:

Քաղաքական կոռուպցիայի տեսակները

Քաղաքական կոռուպցիա վերաբերյալ ամբողջական պատկերացում կազմելու համար՝ անհրաժեշտ է դրա ստուգաբանությունից, սահմանումներից և հիմնական հատկանիշներից բացի ուսումնասիրության ենթարկել նաև դրա տեսակները և դրանց դրսևորած առանձնահատկությունները: Այս իմաստով, քաղաքական կոռուպցիայի տեսակների դասակարգումը կիրականացվի ըստ գործողության բնույթի՝ կաշառակերություն, պետական միջոցների յուրացում, շորթում, կանխակալ վերաբերմունք (ֆավորիտիզմ):

Կաշառակերությունը սահմանվում է որպես **առավելություն (օգուտ) առաջարկելը, խոստանալը, տալը, ընդունելը կամ միջնորդելը** որպես խթան այնպիսի գործողությունների, որոնք անօրինական են, ոչ էթիկական և վստահությունը չարաշահող:⁹ Տվյալ սահմանումից ելնելով՝ կարելի է ընդգծել կաշառակերության երկու տարատեսակ՝ ակտիվ և պասիվ կաշառակերությունը: Ակտիվ կաշառակերություն է կաշառք առաջարկելը, խոստանալը և տալը, իսկ ստանալը՝ պասիվ: Այնուամենայնիվ, ակտիվ և պասիվ կաշառակերության տվյալ սահմանումը բավականին ընդհանրական է. պատճառն այն է, որ կաշառք առաջարկողը, խոստացողը կամ տվողը

⁹ <https://www.transparency.org/glossary/term/bribery>

ոչ միշտ է համարվում տվյալ գործողության նախաձեռնողը, իսկ ստացողն էլ պարզապես ընդունում է այդ (շատ հաճախ լինում է ընդհակառակը): Այդ իսկ պատճառով անհրաժեշտ է ուշադրությունը կենտրոնացնել տվյալ երևույթների իրավական ձևակերպումներին՝ հայեցողական մեկնաբանություններից և անորոշություններից խուսափելու համար: Ակտիվ կաշառակերությունը սահմանվում է որպես անձի կողմից **ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն անհիմն օգուտ խոստանալը, առաջարկելը կամ տալը [պետական պաշտոնյային]**՝ նրա կամ ուրիշ որևէ մեկի համար, որպեսզի [պետական պաշտոնյան] իր իրավասության շրջանակներում որևէ գործողություն կատարի կամ դրա կատարումից ձեռնպահ մնա:¹⁰ Իսկ պասիվ կաշառակերությունը՝ **[պետական պաշտոնյայի կողմից] ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն իր կամ ուրիշ որևէ մեկի համար անհիմն որևէ օգուտ պահանջելը կամ ստանալն է կամ նման օգուտի առաջարկ կամ խոստում ընդունելը**, որպեսզի [տվյալ պետական պաշտոնյան] իր իրավասության շրջանակներում որևէ գործողություն կատարի կամ դրա կատարումից ձեռնպահ մնա:¹¹

Այսպիսով, կաշառքը այն գործիքն է, որի օգնությամբ դրա հասցեատերը դրսևորում է ցանկալի վարքագիծ այն տրամադրողի համար: Այն կարող է դրսևորվել փողի, արժեքավոր իրերի, տարատեսակ թույլտվությունների, արտոնագրերի, կարիերայի աճի, հավելյալ վճարումների, ընտրարշավների ֆինանսավորման, նվիրատվությունների և նմանատիպ այլ ձևերով:

Քաղաքական կոռուպցիայի հարցում առանձնահատուկ հետաքրքրություն և կարևորություն է ներկայացնում ընտրարշավների ֆինանսավորումը, դրանցում կատարվող նվիրատվությունները: Պատճառն այն է, որ քաղաքական գործիչները, ստանալով ֆինանսավորում տարբեր կորպորացիաներից և անհատներից, որոնց գործունեության ոլորտը նրանք հետագայում պետք է կարգավորեն, «ստիպված» են լինում փոխարենը կայացնելու քաղաքական այնպիսի որոշումներ և մշակե-

լու քաղաքականության այնպիսի կուրս, որոնք ներհատուկ կլինեն տվյալ ֆինանսավորող սուբյեկտների շահերին և ակնկալիքներին (այս երևույթը շատ հաճախ անվանվում է որպես լոբբինգ): ԱՄՆ-ում այս երևույթը անօրինական չի համարվում, եվրոպական երկրները հակառակ կարծիքն ունեն սրա վերաբերյալ՝ օրենսդրությամբ մանրամասն կարգավորելով կուսակցությունների ֆինանսավորման հարցը (այս մեխանիզմը նաև կիրառվում է ՀՀ-ի օրենսդրությամբ, մասնավորապես՝ «Կուսակցությունների մասին» ՀՀ օրենքով, որտեղ պահանջվում է կուսակցությունների ֆինանսավորման, եկամուտների և ծախսերի մասին մանրամասն տարեկան ֆինանսական հաշվետվություն ներկայացնել):

Պետական միջոցների յուրացումը այն դեպքն է, երբ տվյալ հիմնարկում, կազմակերպությունում պաշտոնատար անձը անբարեխիղճ և անօրինական կերպով յուրացնում, օգտագործում է իրեն վստահված դրամական և ոչ դրամական միջոցները՝ անձնական հարստացման կամ այլ գործունեության համար:¹²

Պետական միջոցների յուրացումը սովորաբար ուղեկցվում է հետևյալ գործողություններով՝

- կանխամտածված գործողություն՝ համաձայն նախապես մշակված ծրագրի,
- նախազգուշական միջոցառումներ,
- պետական դրամական և ոչ դրամական միջոցների հանցավոր փոխակերպում անձնականի:

Ինչպես գործընթացը, այնպես էլ այն իրականացնող սուբյեկտները ունեն որոշակի ընդհանուր հատկանիշներ՝

- նրանք աշխատել են վնաս կրած կազմակերպությունում առնվազն 5 տարի,
- նրանք սովորաբար բարձր վստահություն վայելող աշխատողներ են կազմակերպությունում,
- սովորաբար աշխատում են միայնակ,
- սովորաբար սկսում են քիչ չափաբաժնից՝ հետագայում մեծացնելով յուրացվող միջոցների քանակը:¹³

¹⁰ Կոռուպցիայի մասին քրեական իրավունքի կոնվեցիա, հոդված 2-րդ www.arlis.am/documentview.aspx?docid=30212

¹¹ Կոռուպցիայի մասին քրեական իրավունքի կոնվեցիա, հոդված 3-րդ www.arlis.am/documentview.aspx?docid=30212

¹² <https://www.transparency.org/glossary/term/embezzlement>

¹³ Jeffery Johnson, Embezzlement- Theft From Within Your Own Business. How to detect and protect against this crime. December 27, 2013. maylorber.com/insights/embezzlement-

Շատ դեպքերում պետական միջոցների յուրացումը չի դիտարկվում որպես կոռուպցիա **իրավական տեսանկյունից**, քանի որ կոռուպցիայի իրավական ձևակերպումներում նշվում է **այդ գործընթացին մասնակցող առնվազն երկու սուբյեկտների** մասին՝ կաշառք ստացողի և այն տվողի, ասել է՝ պետական պաշտոնյայի և քաղաքացու, որի շրջանակներում որոշակի շարժառիթներով պայմանավորված պետական պաշտոնյան, խախտելով կամ վերազանցելով իրեն վստահված լիազորությունները, «ծառայություն» է մատուցում քաղաքացուն: Այս հիմքով էլ պետական միջոցների չարաշահումը համարվում է ավելի շատ գողություն, քան քաղաքական կոռուպցիայի դրսևորում, քանի որ բացակայում է գործընթացի անհրաժեշտ օղակներից մեկը՝ քաղաքացին:¹⁴

Պետական միջոցների յուրացումը կանխարգելելու եղանակներից, չհաշված կաշառակերության հատվածում նկարագրված երկու մեթոդները, կարելի է դիտարկել պետական ծախսերում

Շորթումը դրամական և ոչ դրամական միջոցների ձեռքբերումն է հարկադրանքի և բռնության սպառնալիքի միջոցով՝ հիմնված այն կիրառողի իշխանության կամ գիտելիքի վրա: Որպես շորթման հոմանիշ բավականին հաճախ գործածվում է շանտաժը, քանի որ այստեղ ևս հստակ ընդգծվում է սպառնալիքի բաղադրատարրը, այն է՝ շորթում ստացող սուբյեկտը սպառնում է բացահայտել շորթման ենթակա սուբյեկտի վերաբերյալ նրա համար չցանկալի տեղեկատվությունը, եթե վերջինս չտրամադրի շորթում իրականացնողին իր պահանջածը: Շորթման ձևիմաստային հատկանիշները բավականին ցայտուն կերպով դրսևորվում են նաև բռնաշորթման (ռեկետ) պարագայում՝ մասնավորապես, **«բռնաշորթում հանուն պաշտպանության»** (անգլ. **protection racket**) դեպքում: Պատճառն այն է, որ այս պարագայում բռնաշորթում իրականացնողները պահանջում են բռնաշորթման ենթակա սուբյեկտից որոշակի միջոցներ՝ միաժամանակ իրենց պահանջածը որակելով որպես «պաշտպանության» համար

վճարում, որը շորթման ենթակա սուբյեկտին անհրաժեշտ է անհայտ երրորդ անձի սպառնալիքներից պաշտպանվելու համար. Իրականում դեպքերի մեծամասնությունում տվյալ երրորդ անձը իրականում հենց բռնաշորթում իրականացնող սուբյեկտներն են: Այսպիսով, քրեական այնպիսի ծանր հանցագործություններ, ինչպիսիք են առևանգումը, ահաբեկչությունը, բռնաշորթումը, վաշխառությունը սերտ կապի մեջ են շորթման հետ:

Շորթման և կաշառակերության առաջին հայացքից թվացող ընդհանրական հատկանիշների պատճառով, շատ հաճախ այս երկու հասկացությունները սխալմամբ գործածվում են մեկը մյուսի փոխարեն: Օրինակ՝ ծխելով այնպիսի հանրային վայրում, որտեղ օրենքով սահմանված կարգով ծխելն արգելված է՝ ծխախոտ օգտագործող անձի և ոստիկանի միջև հնարավոր են ոչ էթիկական վարքագծի հետևյալ դրսևորումները: Առաջին, եթե ոստիկանը պահանջի քաղաքացուց գումար՝ նրան չտուգանելու համար, ապա այդ շորթում է: Եթե քաղաքացին առաջարկի ոստիկանին որոշակի գումար՝ կատարվածը անտեսելու համար, ապա այդ կաշառակերություն է:

Կաշառակերություն	Շորթում
Գործարքի նախաձեռնողը տվողն է:	Գործարքի նախաձեռնողը ստացողն է:
Սպառնալիքը պարտադիր նախապայման չէ:	Սպառնալիքը պարտադիր նախապայման է:
Ուղղված է տվողի կարգավիճակի բարելավմանը:	Ուղղված է տվողի կարգավիճակի չվատթարացմանը:

Կանխակալ վերաբերմունքը (ֆավորիտիզմ) հավասար պայմաններում գտնվող անհատների, կազմակերպությունների նկատմամբ խտրական դիրքորոշման ցուցաբերումն է, որի շրջանակներում կոնկրետ անհատ, կազմակերպություն ստանում է որոշակի առավելություն՝ ի հաշիվ այլ անհատների, կազմակերպությունների: Կանխակալ վերաբերմունքի ամենատարածված դեպքերը հիմնականում գրանցվում են պետական գնումների ոլորտում, երբ սահմանվում է գնման հայտում արհեստական այնպիսի չափորոշիչներ, որոնց կարող է բավարարել միայն կոնկրետ կազմակերպություն: Նույն տրամաբանությամբ

theft-from-within-your-own-business-how-to-detect-and-protect-against-this-crime/

¹⁴ Amundsen I. 1999. Political Corruption. An Introduction to the Issues. Bergen, Norway. Chr. Michelsen Institute. P. 1-39.

յամբ էլ կանխակալ վերաբերմունքը կարող է դրսևորվել նաև պաշտոնի անձնագրում աշխատանքի ընդունման համար այնպիսի նախապայմաններ սահմանելիս, որոնց կարող է համապատասխանել միայն կոնկրետ անհատը:

Կանխակալ վերաբերմունքը հիմնականում ենթադրում է **«դու ինձ, ես քեզ» (quid pro quo)** սկզբունքը: Տալով որոշակի առավելություն մեկին՝ դրա փոխարեն ստանում ես համապատասխան փոխհատուցումը: Այս սկզբունքի կիրառման վառ դրսևորում է հետևյալ օրինակը՝ պետական պաշտոնյան աշխատանքի է անցնում այն կազմակերպությունում, որը իր պաշտոնի գտնվելու ժամանակահատվածում անմիջականորեն ենթարկվել է իրեն և այդ ընթացքում ստացել որոշակի առավելություններ՝ հարկերը ազատում, սուբսիդիաների տրամադրում են:

Կանխակալ վերաբերմունքի տարածված տեսակներից են՝

- **նեպոտիզմը**՝ կանխակալ, բարենպաստ վերաբերմունքի ցուցաբերումը ազգականների նկատմամբ: Տվյալ երևույթը բավականին տարածված է քաղաքականության մեջ, երբ պետական նշանակովի և ընտրովի պաշտոնները վստահվում են ընտանիքի անդամներին առանց հաշվի առնելու նրանց աշխատանքային ունակությունները և մասնագիտական կարողությունները (առավել տարածված է տոտալիտար, ավտորիտար կառավարման համակարգերում և անցումային ժողովրդավարություններում),
- **քրոնիզմը**՝ մոտ ընկերներին պետական բարձր պաշտոններ վստահելը, գնումների գործընթացում նրանց համար արհեստական առավելություններ ապահովելը,
- **հովանավորչությունը**՝ նույնպես անհարկի, օրենսդրորեն չնախատեսված առավելությունների տրամադրման գործընթաց է որևէ անհատին կամ կազմակերպությանը՝ ի հաշիվ այլ անհատի կամ կազմակերպության: Քաղաքական ասպարեզում հովանավորչությունը տեղի է ունենում այն ժամանակ, երբ իշխող քաղաքական ուժը պարզևատրում է այն անհատներին, խմբերին, կազմակերպություններին, որոնք ընտրությունների ըն-

թացքում նրան ցուցաբերել են աջակցություն:¹⁵ Այն դրսևորվում է աշխատանքի նշանակման, ֆինանսական աջակցության, առաջխաղացման, խրախուսման և նմանատիպ այլ ձևերով:

Հաշվի առնելով փոխադարձության սկզբունքի առկայությունը՝ անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել այն հանգամանքին, որ կանխակալ վերաբերմունքը և դրա տեսակները ենթադրում են **ոչ թե** դրամական և ոչ դրամական միջոցների **կուտակում** (ինչպես դասական կոռուպցիայի ժամանակ է), **այլ** պետական առկա միջոցների **վերաբաշխում**: Այս երևույթի վտանգավորության աստիճանը նաև պայմանավորված է նրանով, որ պետական կարևոր պաշտոններ վստահվում են ոչ կոմպետենտ, համապատասխան մասնագիտական կարողություններ և աշխատանքային ունակություններ չունեցող անհատների:

Ամփոփելով, կարելի է նշել, որ քաղաքական կոռուպցիան բազմատարր հասկացություն է՝ օժտված միայն նրան ներհատուկ հատկանիշներով և տեսակներով: Վերը թվարկված հատկանիշներից յուրաքանչյուրը բացահայտեց քաղաքական կոռուպցիան տարբեր կողմերից՝ նպատակ հետապնդելով ձևավորել տվյալ երևույթի վերաբերյալ հնարավորինս ամբողջական պատկերացումներ: Քաղաքական կոռուպցիայի տեսակները ցույց տվեցին քաղաքական կոռուպցիայի գործունեության լայն շրջանակը՝ պաշտոնի հաշվին անձնական միջոցներ կուտակելուց մինչև պետական ռեսուրսների վերաբաշխում սեփական հայեցողությամբ:

Պայմանավորված քաղաքական կոռուպցիայի հասարակական վտանգավորության աստիճանով՝ անհրաժեշտ է ձևավորել դրա կանխարգելմանը և վերացմանը ուղղված ռազմավարություն: Տվյալ ռազմավարությունը իր հիմքում պետք է ունենա այնպիսի մարտավարական քայլեր, ինչպիսիք են, օրինակ, այնպիսի ընթացիկ օրենսդրության ձևավորումը, որը հստակ կերպով սահմանում է քաղաքական կոռուպցիայի վերը թվարկված յուրաքանչյուր տեսակի յուրաքանչյուր ձևի համար նախատեսված պատժամիջոցները և

¹⁵ For a recent study of political patronage in the People's Republic of China, see Hillman, Ben. Patronage and Power: Local State Networks and Party-state Resilience in Rural China Stanford University Press, 2014.

երաշխավորում է դրանց կիրառումը, ինչպես նաև օրենսդրական մակարդակով կարևորություն է ներկայացնում տեղեկացման ինստիտուտի դերի և նշանակության ամրագրումը և բարձրացումը կոռուպցիայի դեմ պայքարում՝ հանրային ծառայողների ներգրավման միջոցով: Հաջորդ մեխանիզմներից կարելի է դիտարկել բարձրաստիճան պետական պաշտոնյաներին բարձր աշխատավարձերով, սոցիալական պաշտպանության երաշխիքներով ապահովելը: Սրա վերաբերյալ կատարված հետազոտությունը վկայում է, որ հակադարձ համեմատական կապ գոյություն ունի ցածր աշխատավարձերի և կոռուպցիայի (այդ թվում նաև քաղաքական) մակարդակի միջև:¹⁶ Արդյունավետ մեխանիզմներից է նաև պետական ծախսերում թափանցիկության և բացության ներդրումը՝ քաղաքացիներին ևս հնարավորություն ընձեռելով վերահսկողություն իրականացնելու պետական պաշտոնյաների նկատմամբ համապատասխան տեղեկատվությունը ազատորեն ձեռքբերելու միջոցով. ինչքան բաց և թափանցիկ է տվյալ գործընթացը, այնքան քիչ է հավանականությունը, որ այն կուղեկցվի պետական միջոցների յուրացման կամ էլ շորթման դեպքերով:

Այնուամենայնիվ, այս բոլոր մեխանիզմները ընդունակ չեն ապահովելու լիարժեք արդյունավետություն, եթե տվյալ երկրում առկա չէ քաղաքացիների շրջանում այս երևույթի վերաբերյալ գիտակցության և աջակցության համապատասխան մակարդակը, այն է՝ քաղաքական կոռուպցիան հիվանդություն է, որը աստիճանաբար քայքայում է իրենց և իրենց գալիք սերունդների ապագան՝ զրկելով նրանց հավասար հնարավորություններից: Ուստի, **քաղաքական կոռուպցիան կանխարգելել և վերացնել հնարավոր չէ, քանի դեռ քաղաքացիները պատրաստ են շահագործել կոռումպացված համակարգը՝ անձնական օգուտներ քաղելու համար:**

¹⁶ Caroline Van Rijckeghem, Beatrice Weder-Bureaucratic corruption and the rate of temptation: do wages in the civil service affect corruption, and by how much?, Journal of Development Economics, 2001, vol. 65, issue 2, 307-331

История развития права международных договоров до вступления в силу Венской конвенции о праве международных договоров от 23 мая 1969 года

Манташян С.А.

Кафедра международного и европейского права
Российско-армянского университета (Армения, Ереван)
sona.mantashian@gmail.com

Ключевые слова: международный договор, кодификация, историческое развитие

Միջազգային պայմանագրերի իրավունքի պատմական զարգացումը մինչև Միջազգային պայմանագրերի իրավունքի մասին 1969 թվականի մայիսի 23-ին կնքած կոնվենցիայի ուժի մեջ մտնելը

Մանթաշյան Ս.Ա.

Հայ-Ռուսական Համալսարանի միջազգային և եվրոպական իրավունքի ամբիոն
(Հայաստան, Երևան)
sona.mantashian@gmail.com

Ամփոփում: Սույն հոդվածում ուսումնասիրվում են միջազգային պայմանագրերի իրավունքի պատմական զարգացումը մինչև Միջազգային պայմանագրերի իրավունքի մասին 1969 թվականի մայիսի 23-ին կնքած կոնվենցիայի ուժի մեջ մտնելը: Մասնավորապես՝ հեղինակը անցկացնում է միջազգային պայմանագրերի իրավունքի զարգացման պատմական նախադրյալների և տենդենցների պատմաիրավական և համեմատական վերլուծություն, ինչի արդյունքում բացահայտում է ուսումնասիրվող ոլորտի զարգացման առանձնահատկությունները ինչպես առանձին պատմական փուլերում, այնպես էլ կառուցում ոլորտի ժամանակագրական զարգացման ընդհանուր պատկերը: **Վճռորոշ բառեր՝** միջազգային պայմանագիր, կոդիֆիկացիա, պատմական զարգացում

Historical Development of the Law of International Treaties before the Entry into Force of the Vienna Convention on the Law of treaties adopted on 23 May 1969

Mantashyan S.A.

Department of International and European Law
of Russian-Armenian University (Armenia, Yerevan)
sona.mantashian@gmail.com

Abstract: This article examines the historical development of the law of international treaties before the entry into force of the Vienna Convention on the Law of treaties adopted on 23 May 1969. In particular, the author conducts historical, legal and comparative analysis of historical prerequisites and trends of law of international treaties, in result of which the author reveals the peculiarities of development of subject matter branch of law in separate historical stages, as well as builds the general picture of chronological development of branch.

Keywords: international treaty, codification, historical development

О заключении международных договоров можно говорить с момента утверждения миропорядка организованного сосуществования человечества. Одним из старейших примеров известного правовой доктрине международного договора является мирный договор, заключенный в XIII веке до н.э. между хеттским царем Хаттушилем III и египетским фараоном Рамсесом II. Таким образом, право международных договоров насчитывает более чем три тысячелетия истории своего развития, а договор с первых дней истории возникновения международного права слу-

жит одним из основных источников, регулирующих отношения между субъектами международного права. И, если фундаментальное значение договора для международного права не нуждается в дополнительном доказывании и является *continuum* на протяжении всей истории его развития, то непосредственно содержание договора, правила и процедуры его заключения до момента кодификация данной отрасли, воплощенной в Венской конвенции о праве международных договоров от 23 мая 1969 года, подвергались значительным изменениям, являясь, своего

рода, отражением изменений, происходящих в мире и занимая важное значение в развитии международного права. Таким образом, объектом изучения данной статьи является период времени, предшествующий кодификации рассматриваемой отрасли, в рамках которого рассмотрим предпосылки и тенденции ее развития, попытаемся выявить особенности развития отрасли как на отдельно взятых исторических этапах, так и выстроить общую хронологию ее развития.

Право международных договоров Раннего средневековья было сравнительно простым. Обязательство по международному договору рассматривалось, скорее, как личное обязательство договаривающегося лица – суверена, подтверждением чему являлось то обстоятельство, что заключаемые договоры должны были оставаться в силе на протяжении жизни договаривающихся сторон. Ярким примером вышесказанного служит договор между королем Франции Франциском I и турецким султаном Сулейманом от 1535 года, устанавливающий режим капитуляции, который должен был оставаться в силе на протяжении всей жизни суверенов¹; аналогичное условие содержал Ричмондский договор от 1501 года, заключенный между английским королем Генри VII и королем Шотландии Джеймсом IV, который должен был перестать действовать через год после их смерти.² Сам договор заключался устно, обязательная сила такому акту придавалась клятвой данной Богу, которая сопровождалась целованием креста и священной книги. В результате процесс заключения договора больше походил на односторонний акт, совершаемый каждой из сторон, согласно местному церковному порядку и процедуре. В эпоху позднего Средневековья процедура заключения договора значительно усложнилась. Религиозная клятва перестала быть достаточным средством обеспечения исполнения договора, постепенно начали очерчиваются процессы, отдаленно напоминающие процедуру ратификации: переговоры стали вестись делегатами, которые клятвой подтверждали свои полномочия, вверенные им сувереном. Более того, договоры начали заключаться в письменном виде, подписываясь представителями договаривающихся сторон. Несмотря на то, что главным хранителем и гарантом договоров продолжал

оставаться Папа, муниципальный декурион начал вести реестр договоров, а также исполнять, так называемые, нотариальные функции, которые еще в период Раннего средневековья относились к функциям церкви. С точки зрения содержания превалирующее место среди договоров занимали договоры о заключении мира и создании военных союзов, постепенно начали заключаться также и торговые договоры.

По нашему мнению, с точки зрения рассматриваемого вопроса особую научную ценность представляет XVII век, а именно, заключение Вестфальского мира и последующие ему события. Так, именно этим историческим событием датируется окончание эпохи средневекового международного права и ознаменовывается вступление международного права в классическую эпоху своего развития, что самым ярким образом проявляется в праве международных договоров. Как известно, заключению Вестфальского мира предшествовали продолжительные кровопролитные религиозные войны, которые в течение последних тридцати лет успели достичь своего апогея. В 1644 году начинались мирные переговоры и продолжались на протяжении 4-х лет. Официальный мир был заключен 24 октября 1648 года в двух договорах, заключенных в Мюнстере и Оснабрюке. Как ни раз показывала история, после каждого кровопролитного сотрясения, международное сообщество начинает процесс «восстановления сил» и в стремлении совершить эффективную работу над ошибками, устанавливает новые правила игры для ее участников. В этом отношении не было исключением и период последующий Вестфальскому миру. Сами соглашения непосредственно закрепляли нормы, регулирующие существующие на тот момент основополагающие вопросы международного права и международных отношений. В частности, европейский миропорядок стал приближаться к известному на сегодняшний день принципу суверенного равенства государств, с той разницей, что равными пока еще признавались не сами государства-члены Священной Римской империи, но их правители. Последним было разрешено вступать в альянсы и заключать международные договоры с иностранными державами самостоятельно, без разрешения императора, в то время как императору для принятия внешнеполитического решения необходимо было заручиться поддержкой правителей государств-членов.³ Именно Вестфальские

¹ Karl-Heinz Ziegler, *Völkerrechtsgeschichte: Ein Studienbuch*, München, 2nd edn. C.H. Beck Verlag, 2007, § 30 I 1 b; (см. по Olivier Corten, Pierre Klein, *The Vienna Conventions on the Law of Treaties: A Commentary*, Book 1, 07 April, 2011, p. 2.)

² W.G. Grewe, *The Epochs of International Law*, 2000, De Gruyter, Berlin, p. 196; (см. по Olivier Corten, Pierre Klein, *The Vienna Conventions on the Law of Treaties: A Commentary*, Book 1, 07 April, 2011, p. 2.)

³ Stephan Verosta, *History of International Law, 1648 to 1815*, Oxford Public International Law, Max Planck Encyclopedia of Public International Law [MPEPIL], June 2007, Chapter B.1. para 4.

мирные соглашения стали одними из первых международно-правовых документов, в которых был закреплён принцип *pacta sunt servanda*.⁴ Международные договоры начали заключаться на основе принципов равенства и добросовестности договаривающихся сторон. Важно отметить, что в основу теоретических предпосылок такого развития легли труды Гуго Гроция, воплощенные в его книге «De Jure Belli ac pacis». Гроций, основываясь на концепции естественной справедливости⁵, представляет общую теорию договора, выстраивая ее именно на обязанности договаривающейся стороны руководствоваться принципами равенства и добросовестности при заключении договоров.⁶ Примечательно, что сам Гроций, в подкрепление принципа добросовестности, ссылается на его упоминание еще в трудах Цицерона (II – I в. до н.э.).⁷

Позже Вестфальские мирные соглашения будут признаны обычно-правовым источником международного права, и еще ни раз закреплённые в них нормы, будут использоваться для разрешения политических и правовых споров, последующих за войнами и междоусобицами на международной арене. Таким образом, система, установленная соглашениями, возвела международные отношения в целом, и право международных договоров в частности, на уровень, прежде неизвестный международному сообществу. Тем не менее, важно отметить, что международный договор даже в этот период времени по большей части сохранял за собой функцию инструмента, призванного разрешать вопросы частного или, так скажем, единичного характера, в то время как правоустанавливающие договоры (*law-making treaty*) пока еще оставались международному сообществу неизвестными.

Первые изменения миропорядка, установленного Вестфальским миром, наметились с началом Французской революции и Наполеоновских войн. Исследуя данный период времени с точки зрения рассматриваемого вопроса, основным аспектом, на котором считаем важным остановиться, является изменение, произошедшее в отношении субъекта договорных отношений. Так, в качестве договаривающейся стороны про-

должали рассматриваться непосредственно правители государств, но на данном этапе в текстах договоров начали перечисляться все звания последних, демонстрирующие территориальные единицы, находящиеся под их подданством. Данное обстоятельство являлось явным свидетельством того, что как договаривающаяся сторона суверен выступал не только в личном качестве, но и в качестве представителя интересов, прав и обязанностей определенной территории.⁸

Революционные войны Наполеона обернулись для Европы очередным этапом больших потерь, началом конца которых был положен созванной общеевропейской конференцией – Венский конгрессом 1814-1815 годов. В результате конгресса были заключены Парижские мирные договоры, которым последовал период сорокалетнего мира, воцарившегося на международной арене. Данное историческое обстоятельство с точки зрения рассматриваемого вопроса послужило возможностью и позволило международному сообществу на время позабыть о необходимости заключения мирных договоров, договоров о разделе территорий или установлении государственных границ и в большей степени заняться регулированием технических и процессуальных вопросов заключения международных договоров. Повысилась значимость договора в качестве инструмента урегулирования международных отношений, а кодификации в качестве техники, уже вне оков военных действий и торговли. Начали заключаются коллективные договоры, регулирующие разные сферы международных отношений. В результате таких изменений правовая доктрина начала различать международные договоры, регулирующие определенный спор или частную ситуацию (*contracting treaties*) и международные договоры правотворческого характера (*law-making treaties*).⁹ Инструментарий последних начал пополняться такими инновациями, как понятие «договор, открытый к присоединению», условия общего участия – *clausula si omnes* («if all»),¹⁰ возможность оговорки к договору.¹¹ В условиях

<http://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e707> (дата обращения: 20.01.2019 г.)

⁴ Там же.

⁵ концепция основана на таких принципах римского права как *nemo iudex in causa sua*, означающее, что ни одно лицо, имеющее собственный интерес в деле, не может быть судьей в данном деле, и *audi alteram partem*, означающее «позволь другой стороне также быть услышанным».

⁶ Hugo Grotius, *On the Law of War and Peace*, 1625, translated from the original Latin by A.C.Campbell, Batoche Books, Kitchener, 2001, p. 70, 114, 115, 119, 124, 126.

⁷ Там же, p.126.

⁸ W.G. Grewe, *The Epochs of International Law*, 2000, De Gruyter, Berlin, p. 361; (см.по Olivier Corten, Pierre Klein, *The Vienna Conventions on the Law of Treaties: A Commentary*, Book 1, 07 April, 2011, p. 3.)

⁹ H.Triepel, *Völkerrecht und Landesrecht*, 1899, Hirschfeld, Leipzig, p.27; (см.по Olivier Corten, Pierre Klein, *The Vienna Conventions on the Law of Treaties: A Commentary*, Book 1, 07 April, 2011, p. 3.)

¹⁰ W.G. Grewe, *The Epochs of International Law*, 2000, De Gruyter, Berlin, p. 514; (см.по Olivier Corten, Pierre Klein, *The Vienna Conventions on the Law of Treaties: A Commentary*, Book 1, 07 April, 2011, p. 3.)

¹¹ данная оговорка впервые была использована в Гаагских конвенциях 1899 и 1907 годов, что значительно образом

возрастающей независимости государств, наряду с ростом числа коллективных договоров, продолжало также увеличиваться количество двухсторонних договоров, и уже к 1917 году насчитывалось порядка десяти тысяч действующих международных договоров.¹² В результате этого XIX век в международном праве принято считать периодом самого активного роста писанного права.¹³

Увеличение числа коллективных договоров, а также возрастающая актуальность экстерриториальных задач, сталкиваясь с которыми, государства понимали невозможность их решения в одиночку, послужили предпосылками создания международных организаций, что произвело существенное воздействие на развитие как международного права в целом, так и права международных договоров в частности. Одними из первых международных организаций были Центральная комиссия судоходства по Рейну, образованная по итогам Венского конгресса в 1815 года, далее в 1865 году был создан Международный телеграфный союз, позднее в 1874 году был основан Международный почтовый союз. Таким образом, в попытках урегулировать глобальные вопросы и приобщить как можно больше государств, международный договор, ранее отражающий интересы национального права и политики конкретных государств, начинает претерпевать структурные и содержательные изменения.

Первая мировая война и последующее создание организации Лиги Наций, учрежденной на основе завершившего войну Версальского мирного договора от 28 июня 1919 года, стали новым витком развития права международных договоров. Межвоенный период, датируемый с 1919 по 1939 годы, отметился беспрецедентным числом заключенных международных договоров. Такой всплеск, на наш взгляд, имел две основные причины. Первой причиной, как отмечалось нами выше, являлся именно послевоенный период, в течение которого, международное сообщество, активным образом стало использовать правотворчество как инструмент предотвращения последующих бедствий. Вторым немаловажным основанием послужили изменения, которые привнес собой Устав Лиги Наций. В частности, статья 18-ая Устава Лиги Наций закрепляла за государствами-членами организации

обязанность регистрации и опубликования заключаемых ими договоров, в противном случае договоры не имели обязательной силы для сторон.¹⁴ В результате всего вышесказанного, Секретариатом Лиги Наций в период с 1920 по 1935 год было зарегистрировано свыше 3 600 международных договоров. Конечно же, такие изменения сыграли немаловажную роль в процессе развития права международных договоров, именно эти шаги повлияли на повышение значимости международного договора и его надлежащего исполнения. Однако считаем необходимым отметить, что именно в этот период наблюдается ярко выраженный контраст между интенсивным и наиболее пафосным провозглашением святости договорных обязательств и договора в целом и отсутствием необходимой правовой базы на основе которой право международных договоров должно было строиться, а договоры исполняться. Так, например, важность договорных обязательств была подчеркнута в Версальском договоре от 28 июня 1919 года¹⁵, провозглашена в преамбуле Устава Лиги Наций¹⁶ и прочих международно-правовых документах и официальных заявлениях государств. Вместе с понимаем и признанием международным сообществом необходимости заключения и важности соблюдения международных договоров, возросло и их количество. Более того, многие из заключенных в то время международных договоров действуют и составляют основу сегодняшнего договорного права международного сообщества. Тем не менее, к этому времени международному праву еще не было известно структурированного и детализированного права международных договоров. И даже сам термин «договор» к этому моменту не имел четкого определения.¹⁷

Первые попытки всеобъемлющей кодификации были сделаны экспертной комиссией международного права Лиги Наций, которые подготовили проект вопросов, касающихся процедур международных конференций, создания проектов договоров и их заключения, в отношении которых, по их мнению, было возможно выработать определенные правила.¹⁸ Однако когда док-

¹⁴ Устав (Пакт) Лиги наций от 10 января 1920 года, ст.18.

¹⁵ Версальский договор от 28 июня 1919 года, ст. 227.

¹⁶ Устав (Пакт) Лиги наций от 10 января 1920 года, преамбула.

¹⁷ Harvard Research on International Law, Draft Convention on the Law of Treaties, 1935, 29 AJIL, p.667; (см.по Olivier Corten, Pierre Klein, *The Vienna Conventions on the Law of Treaties: A Commentary*, Book 1,07 April, 2011, p. 5.)

¹⁸ League of Nations Document C.196.M.70.1927.V, 105, quoted in Harvard Research on International Law, Draft Convention on the Law of Treaties, 1935, 29 AJIL, p.669; (см.по Olivier Corten, Pierre Klein, *The Vienna Conventions on the Law of Treaties: A Commentary*, Book 1,07 April, 2011, p. 5.)

ослабила их эффективность; отказ от нее нашел свое отражение в приговорах послевоенных трибуналов.

¹² A. Nussbaum, *A Concise History of the Law of Nations*, 1954, 2nd edn. MacMillan, New York, p. 196-197; (см.по Olivier Corten, Pierre Klein, *The Vienna Conventions on the Law of Treaties: A Commentary*, Book 1,07 April, 2011, p. 4.)

¹³ Там же.

лад по данной теме был представлен Совету Лиги наций, последний оценил его как «несрочный» и дальнейшего развития вопрос не получил.¹⁹ Параллельно данным событиям, руководствуясь запросом, поступившим от Панамериканского союза, Американский институт международного права осуществлял проект по кодификации международного права, в который была отдельно включена часть под названием «Договоры». Позднее проект был рассмотрен на Шестой международной конференции американских государств и после введения некоторых поправок был принят в составе Гаванской конвенции договоров от 28 февраля 1928 года. Таким образом, несмотря на то, что документ содержал ряд недостатков, например, таких как, отсутствие понятия «договор» как такового, фрагментация изложенных в нем принципов и правил²⁰, документ, тем не менее, стал одной из первых попыток кодификации права международных договоров.

Наиболее основательная работа по кодификации права международных договоров была проведена группой юристов Гарвардского университета, опубликованная в 1935 году и известная под названием «Гарвардский проект» или «Гарвардский проект конвенции о праве международных договоров». Авторы проекта отмечали необходимость точного определения международного договора, а также закрепления общих и единообразных для всех членов международного сообщества стандартов права международных договоров. Результаты работы группы юристов привнесли ясность в различные аспекты рассматриваемой отрасли, определения и правила, разработанные ими, легли в основу дальнейших исследований, осуществляемых в данной отрасли, в том числе в работы Комиссии международного права Организации Объединенных Наций, разработавшей проект Венской конвенции о праве международных договоров от 23 мая 1969 года.²¹

Таким образом, несмотря на признание международным сообществом важного значения рассматриваемой отрасли, первая всеобъемлющая обстоятельная кодификация была осуществлена и завершена Комиссией международного права Организации Объединенных Наций и воплощена в Венской конвенции о праве международных договоров от 23 мая 1969 года. Примечателен тот факт, что вопросы подлежащие

кодификации были выделены уже на первой сессии Комиссии, прошедшей в 1949, более того, рассматриваемый вопрос был включен в список трех наиболее приоритетных с точки зрения исследования вопросов. Тем не менее, Комиссии понадобилось 18 лет, 292 заседания и 17 специальных докладов прежде чем в 1966 году ей удалось завершить работу по подготовке проекта конвенции.²² По прошествии еще нескольких лет, 23 мая 1969 года, «договор о договорах» был принят и воплощен в документ под названием Венская конвенция о праве международных договоров. Статья 84 конвенции закрепляла положение, согласно которому документ вступал в силу на тридцатый день с даты сдачи на хранение тридцать пятой ратификационной грамоты и тридцать пятого документа о присоединении²³, таким образом, конвенция вступила в силу 27 января 1980 года. Важно также подчеркнуть, что еще до вступления конвенции в силу, Международным судом, ни раз было указано на обычное-правовое происхождение многих из ее норм.

Исследование, проведенное в данной статье, доказало необходимость изучения развития рассматриваемой отрасли на каждом отдельном этапе истории, так как изменения, происходящие на ее протяжении, являясь прямым отражением потребностей международного сообщества в тот или иной период времени, наилучшим образом раскрывают и объясняют изменения, которым подвергалась отрасль на всем протяжении своего развития. Давая оценку общей хронологии развития права международных договоров, на основании проведенного исследования, нелишним будет назвать путь, предшествующий кодификации отрасли, тернистым и более чем долгим. Международному сообществу понадобилось более 3 000 лет, прошедших со дня заключения первого международного договора, прежде чем ему удалось ко второй половине XX века кодифицировать данную отрасль. Является ли этот срок обоснованным или нет – вопрос дискуссионный. Поэтому, подытоживая и оставляя за пределами данного исследования вопрос обоснованности временного ресурса, потребовавшегося для кодификации рассматриваемой отрасли, хотим подчеркнуть значимость самой кодификации для международного права. Чтобы ее оценить, достаточно просто вспомнить, что еще в начале века государства не могли прийти к общему пониманию понятия «договор», теперь же кодифицированы были не только нормы, регулирующие процессуальные аспекты заключения договоров, но и основания их недействительности, ввелась

¹⁹ Harvard Research on International Law, Draft Convention on the Law of Treaties, 1935, 29 AJIL, p.670; (см.по Olivier Corten, Pierre Klein, *The Vienna Conventions on the Law of Treaties: A Commentary*, Book 1, 07 April, 2011, p. 5.)

²⁰ Olivier Corten, Pierre Klein, *The Vienna Conventions on the Law of Treaties: A Commentary*, Book 1, 07 April, 2011, p. 5.

²¹ Там же, p.6.

²² Там же.

²³ Венская конвенция о праве международных договоров от 23 мая 1969 года, ст.84.

концепция императивных норм и пр., что в совокупности привело к изменению всего международного правотворческого процесса.

Библиография

1. Венская конвенция о праве международных договоров от 23 мая 1969 года.
2. Версальский договор от 28 июня 1919 года.
3. Устав (Пакт) Лиги наций от 10 января 1920 года.
4. **Hugo Grotius**, *On the Law of War and Peace*, 1625, translated from the original Latin by A.C.Campbell, Batoche Books, Kitchener, 2001, на английском языке.
5. **Olivier Corten, Pierre Klein**, *The Vienna Conventions on the Law of Treaties: A Commentary*, Book 1, publisher Oxford Scholarly Authorities on International Law OSAIL, 2011, на английском языке.
6. **Stephan Verosta**, *History of International Law, 1648 to 1815*, Oxphord Public International Law, Max Planck Encyclopedia of Public International Law [MPEPIL], June 2007, на английском языке.

Фундаментальный вклад Левона Мирзояна в процесс становления и развития казахстанской государственности в период СССР

Ованнисян А. Ю.

Российско-Армянский университет (Армения, Ереван)

andranik.hovhannis@gmail.com

Ключевые слова: Левон Мирзоян, Казахская ССР, «казахский национализм», «Большой террор», Казахстан, фальсификация истории.

Լևոն Միրզոյանի հիմնարար ներդրումը ԽՍՀՄ-ում ղազախական պետականության ձևավորման և զարգացման գործում

Հովհաննիսյան Ա. Յու.

Հայ-Ռուսական համալսարան (Հայաստան, Երևան)

andranik.hovhannis@gmail.com

Ամփոփում: ազգային պատմությունն այն փաստացի գիրքն է, որն իր մեջ արտացոլում է ազգի ծնունդը և իր պատմության ընթացքը, թռիչքներն ու անկումները, հաջողություններն ու ձախողումները: Այն իր լեզուն ու հավատքն է, մշակույթն ու բնակելի տարածքն է, պետությունն ու գիրն է, որի շնորհիվ պատմական հիշողությունը պահպանվել և փոխանցվել է սերնդե սերունդ, բայց արդեն՝ որպես ազգի կենսագործունեության ձեռագիր: Երջանիկ են այն ազգերը, որոնք կարողանում են պահպանել պատմության շարունակականությունը այդ ձեռագրերում, առանց որևէ ուղղումների, այնպես, որ ապագա սերունդները կարողանան հստակ տեսնել ձախողումների պատճառներն ու հաջողությունների գործոնները: Ղազախստանի պատմության մեջ կան բազմաթիվ էջեր, որոնք ընդունված է կոչել «սպիտակ կետեր»: Այս հոդվածում հեղինակը ընթերցողների ուշադրությունը կենտրոնացնում է Լ. Միրզոյանի՝ ԽՍՀՄ-ում ղազախական պետականության ձևավորման և զարգացման գործում ունեցած հիմնարար ներդրման վրա:

Վճռորոշ բառեր՝ Լևոն Միրզոյան, Ղազախական ԽՍՀ, «ղազախական ազգայնականություն», «Մեծ գտումն», Ղազախստան, պատմության կեղծում:

Levon Mirzoyan's fundamental contribution to Qazaqstani statehood formation and development during the USSR

Hovhannisyan A. Yu.

Russian-Armenian University (Armenia, Yerevan)

andranik.hovhannis@gmail.com

Abstract: national history is the true book, which reflects the birth of a nation, the course of its history, rises and falls, success and failures. It's its language, faith, culture, living space, the state and writing with the help of which the historical memory has been recorded and passed down from generation to generation, but already — as a manuscript of the vital activity of the nation. Blessed are those nations that succeed in preserving the continuity of history in these manuscripts without any corrections for generations, which can clearly see the reasons for failures and the stimulants of success. There are many pages in the history of Qazaqstan, which are called "white spots". In this article, the author focuses readers' attention to fundamental contribution of L. Mirzoyan to Qazaqstani statehood formation and development during the USSR.

Keywords: Levon Mirzoyan, Kazakh SSR, "Qazaq nationalism", "The Great Purge", Qazaqstan, falsification of history.

Процесс формирования современных национальных государств начался с середины XVII века после Вестфальского мирного соглашения в 1648 году, который подвел итоги Тридцатилетней войны и Реформации. Первый современный дипломатический конгресс (собрание) фактически

ки закрепил в мире международно-правовые положения нового мироустройства¹. Эти годы были отмечены развитием важного и непрерывного процесса утверждения и построения нацио-

¹ Apology of the Westphalian system, <https://rg.ru/2006/08/22/zorjkin-statjya.html>, 26.02.2019.

нальной идентичности, что было связано с оформлением и закреплением границ государств. При этом границы государств становились границами наций, а индивиды, проживавшие внутри указанных границ, идентифицировали себя с нацией. Однако, необходимо отметить, что во многих регионах мира данный процесс продолжается вплоть до наших дней.

В 2014 году президент Российской Федерации В. Путин, выступая на X всероссийском молодежном форуме «Селигер-2014», заявил: «Он (Н. Назарбаев — прим. ред.) совершил уникальную вещь. Он создал государство на территории, на которой государства не было никогда. У казахов не было государственности. В этом смысле он уникальный человек для постсоветского пространства, в частности для Казахстана». Конечно, с научной точки зрения, было бы более корректно сказать о том, что Н. Назарбаев впервые создал «современное и независимое» государство для казахов, а не просто государство. Некоторые казахстанские специалисты утверждают, что «казахской государственности не менее 500 лет»², но большинство ученых склоняются к мнению, что это весьма спорный вопрос, так как нет весомых доказательств, которых признавала бы наука. Именно наука, а не ее мифологизированная версия.

Действительно, роль первого президента Республика Казахстан Н. Назарбаева в строительстве независимого Казахстана велика. Он сделал Казахстан современным, динамично развивающимся демократическим государством, со своим местом в этом мире. Модель Казахстана — это урок многим постсоветским и зарубежным государствам. Однако, необходимо признавать, что фундамент казахстанской государственности был заложен в советские годы. До революции 1917 года значительная часть территории современного Казахстана находилась в составе Степного генерал-губернаторства Российской империи (см. Приложение 1). На этой территории проживало множество племен, но племя киргиз-кайсаков составляло относительное или абсолютное большинство в ряде областей Степного края: Сырдарьинская, Семиреченская, Акмолинская, Тургайская, Уральская и Семипалатинская области. По мнению ряда исследователей, слово «кайсаки» и «казаки» являются синонимами. В частности, историк Г. Вернадский в своем труде «Монголы и Русь» указывал: «Форма казах, теперь официально принятая в

Советском Союзе, вариант слова казак, которое в нескольких тюркских диалектах означает «свободный человек», «свободный искатель приключений» и, отсюда, «житель приграничной полосы»³.

Об этом свидетельствует также тот факт, что при большевиках в 1925 году Киргизская АССР была переименована именно в Казахскую АССР (каз. Қазақ Автономиялы Социалистік Кеңестік Республикасы). Более того, до 1936 года в справочных изданиях можно также встретить термин киргиз-казак, использовавшийся для уточнения термина во избежание путаницы с казаками (др.-русс. козаки).

Приложение 1. Среднеазиатские владения Российской империи в начале XX века

Первоначально территория будущей Казахской ССР рассматривалась советскими властями как Киргизский край. В 1919 году В. Ленин (председатель Совета Народных Комиссаров РСФСР — советского правительства), управделами Совнаркома В. Бонч-Бруевич и секретарь Л. Фотиева подписали декрет СНК «О революционном Комитете по управлению Киргизским краем»⁴. Ревком учреждался как высшее военное-гражданское управление новообразованным краем, который состоял из Астраханской губернии и 4 областей: Уральской, Тургайской, Акмолинской и Семипалатинской. Председателем ревкома был С. Пестковский. Ревком проводил работу по объединению «киргизских земель», организации Советов, привлечению национальной интеллигенции к советскому строительству. В августе 1920 года Советское правительство (ВЦИК и СНК РСФСР) издало декрет «Об образовании

² Past and present: To the 550th anniversary of the formation of the Kazakh Khanate, https://www.inform.kz/ru/istoriya-i-sovremennost-k-550-letiyu-obrazovaniya-kazahskogo-hanstva_a2713441, 26.02.2019

³ Вернадский Г. Монголы и Русь, Москва: ЛЕАН, 1997. С. 107.

⁴ Правительственные и нормативные акты РСФСР, <http://istmat.info/node/38280>, 27.02.2019.

Киргизской Автономной Советской Социалистической Республики» в составе РСФСР и установило, что органами управления КирАССР являются местные Советы депутатов, ЦИК и Совнарком, а для управления военным аппаратом был учрежден Киргизский военный комиссариат. В октябре в Оренбурге состоялся Учредительный съезд Советов Киргизской АССР, Оренбургская губерния вошла в ее состав, а город Оренбург стал столицей Киргизской АССР. Данная автономия в основном состояла из населенных киргиз-кайсаками (так тогда называли казахов) Уральской, Тургайской и Семипалатинской областей, северной части Закаспийской области, Букеевской губернии и южной части Оренбургской губернии.

В период с 1924 по 1925 гг. в Средней Азии продолжался активный процесс национально-государственного размежевания. В феврале 1925 года Оренбургская область была выведена из состава Киргизской АССР и возвращена в непосредственное подчинение РСФСР. Спустя несколько месяцев, практически вся территория Киргизской АССР, где преобладало киргиз-кайсакское (казахское) население, была объединено в Казахскую АССР в составе РСФСР со столицей в Кызыл-Орде (ранее Ак-Мечеть, ныне Кызылорда), а с мая 1927 года столица была перенесена в Алма-Ату (ранее Верный, ныне Алматы). Процесс размежевания границ, объединение кочующих племен в единую народность, появление новых государств, с постоянно меняющимися названиями в регионе Средней Азии на этом не закончился. В июле 1930 года из состава Казахской АССР в непосредственное подчинение РСФСР была передана Кара-Калпакская автономная область, которая в 1936 году была включена в состав Узбекской ССР. В 1932 году вся территория вдоль залива Кара-Богаз-Гол, до этого входившая в состав Казахской АССР, передана Туркменской ССР. В феврале 1936 года Казахская АССР была переименована в Казахскую АССР (во избежание путаницы с «казаками»), а 5 декабря 1936 года, согласно новой «сталинской» Конституции, Казахская АССР была выведена из состава РСФСР и ей был придан статус союзной республики.

Казалось бы, ничего удивительного, аналогичные процессы на тот момент времени протекали не только в Средней Азии, но и практически на всей территории Советского Союза. Появляется вопрос, а какое отношение к этим процессам имел Л. Мирзоян и как он связан с новообразованной Казахской ССР в составе СССР? Факты говорят за себя, он имел прямое и непосредственное отношение. Левон Мирзоян стоял у истоков зарождения казахстанской госу-

дарственности в период Советского Союза. Как оказалось позднее, именно он оказался тем человеком, который появился в нужном месте в нужное время, где требовался талант организатора и способность творческого мышления.

1930-ые годы XX века - один из наиболее трагических периодов истории современного Казахстана. Прежде чем получить автономию и право распоряжаться своей судьбой, казахстанский народ подвергся жесточайшей тирании и голоду. Наступление «черных дней» здесь связывают с именем Ф. Голощекина - Секретарем Казахстанского крайкома ВКП(б), профессионального революционера и одного из организаторов расстрела царской семьи. Прибыв в Кызыл-Орду, он заявил, что в казахском ауле нет советской власти и поэтому «надо пройти по аулу малым Октябрем»⁵. Он поставил цель - разрушить традиционный общинный строй народов Великой степи. Следующим шагом должен был стать массовый переход казахов к оседлости. Тогда Ф. Голощекин обвинил известных казахских общественных деятелей в «национал-уклонизме» и заставил их покинуть страну. Он добился постановления исполкома о конфискации имущества и ссылке состоятельных людей. За два года погибло от 1,8 до 2 миллионов человек, несколько сотен тысяч откочевали в Китай, Монголию и Афганистан⁶.

В начале 1933 года новым Секретарем Казахстанского Краевого Комитета ВКП(б) был утвержден арцахский (карабахский) армянин Левон Мирзоян, сменив на этом посту Ф. Голощекина, одного из организаторов голода 1932—1933 гг. Историки отмечают, что новому руководителю пришлось столкнуться с тяжелейшей ситуацией. Смерть и миграционная волна сократила население Казахской АССР более чем на треть. На его долю выпала сложнейшая задача - спасти уцелевший после «голощекинского разбоя» народ Степи от окончательной гибели, а попросту - от голодной смерти. В одном из писем Л. Кагановичу Л. Мирзоян писал: *«Я уезжал из Москвы, будучи уверенным в том, что обстановка в Казахстане тяжёлая, но то, что я увидел здесь, превысило все мои ожидания. Особенно острой была проблема оказания помощи голодающим. Люди оказались на краю гибели... на пути и даже в городах милиция почти каждый день подбирает трупы умерших от голода. Расхищение и воровство хлеба приняло*

⁵ Достанбаев Т. Мирзоян - время созидательного и творческого подъема, Тараз: ТарГУ, 2007. С. 64-65.

⁶ Информбюро РК, <https://informburo.kz/stati/poteri-kazahov-ot-goloda-1932-1933-godov-sostavili-4-milliona-68-tysyach-846.html>, 05.03.2018.

буквально чудовищные размеры»⁷. Казахстанский историк Ж. Абылхожин в одной из своих работ пишет: «Он был направлен в Казахстан в тот период, когда его предыдущее руководство своей абсурдной, догматической хозяйственной и организационной политикой довело население до крайнего обнищания, а экономику – до полного коллапса»⁸. На долю Л. Мирзояна выпала сложнейшая задача – спасти уцелевший после «голощекинского разбоя» народ Степи от окончательной гибели, а попросту – от голодной смерти. Первый секретарь сразу же включился в дело. К концу 1933 года в Алма-Ате было закончено строительство водопровода и проведена канализация, открылись четыре общественных бани и три гостиницы. Повсеместно строились жилые дома, появился трамвайный маршрут, приступили к планированию троллейбусных линий. В том же году в Казахстане удалось собрать неплохой урожай, прекратился массовый убой скота и наметился рост его поголовья. По распоряжению Л. Мирзояна, за три года колхозникам было роздано более 1 миллиона голов скота. Именно при Мирзояне был создан Казахский музыкальный театр, Казахская госфилармония, Казахстанская база Академии наук, создан научно-исследовательский институт казахской культуры, расцвела национальная драматургия. В 1933 году на VI пленуме Казкрайкома партии одну из задач Л. Мирзоян сформулировал следующим образом: «Мы должны создать исключительно благоприятные условия для развития казахской национальной культуры»⁹.

В 1934 году в Алма-Ате открыли Казахский государственный университет и Институт журналистики, во многих областях появились вузы, которые Мирзоян курировал лично. Левона Мирзояна знали в любом районе республики, он говорил с казахами на их родном языке. Более того, Мирзояна называли «Мырзажан», что в переводе с казахского означает дословно: «щедрый, добрый человек». Сталин, как известно, не любил интеллигенцию, а Мирзоян постоянно оказывал ей внимание и поддержку. Именно в этот период в полной мере раскрылись грани таланта М. Ауэзова, И. Джансугурова, Б. Майлина, С. Асфендиярова, К. Байсейитовой, А. Жубанова, С. Муканова, Г. Мусрепова, Г. Мустафина, С. Сейфуллина, К. Сатпаева, более того, был реабилитирован великий казахский поэт Абай Кунанбаев.

Промышленность тоже показала высокий рост. Было начато строительство Ульбинской ГЭС, продолжилось строительство Риддерского комбината, Чимкентского свинцового завода и химического завода в Актюбинске. Активно велась разработка Карагандинского угольного бассейна и закладывались новые нефтяные скважины на Эмбе (Западный Казахстан). Помимо этого, вовсю начало работу меднорудное месторождение в Джезказгане (Центральный Казахстан). В конце 1935 года завершилось строительство нефтепровода «Гурьев — Орск» протяжённостью около 800 км. Доля местного населения в промышленности в середине 1930-х годов составила уже около 50%.

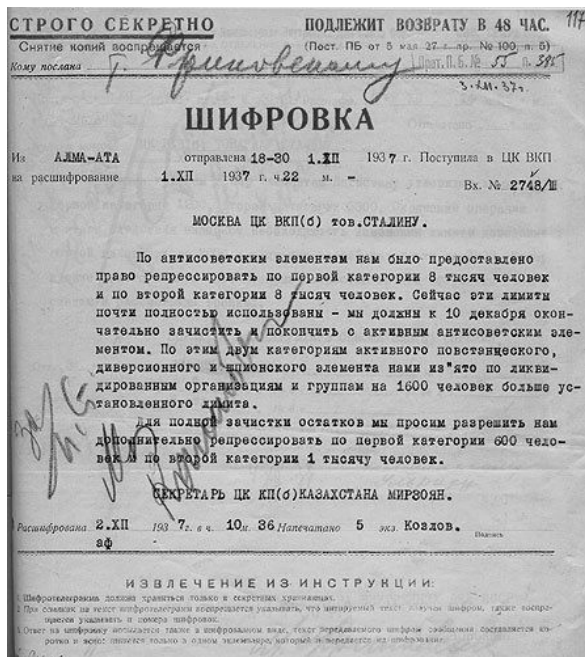
Все это убедительно говорит о том, что благодаря Л. Мирзояну казахстанцы поверили в свои силы после страшных лет голощекинского правления, и, как подтверждают архивные документы, трудовой подъем, энтузиазм и стремление ускорить темпы развития республики были довольно массовыми. Важной вехой в жизни республики стало празднование в 1935 году 15-летия образования Автономной Киргизской (Казахской) ССР. Это была качественно новая полоса, ибо она представляла собой решение триединой задачи: *национальной консолидации, индустриального переворота и социально-культурного сдвига*. В декабре 1936 года Казахская АССР была преобразована в союзную республику, а Л. Мирзоян был назначен Первым секретарем ЦК ВКП(б), говоря сегодняшним языком, он стал первым президентом республики. В этом же году была принята, разработанная под руководством Л. Мирзояна, Конституция Казахской ССР.

Но это была одна сторона медали, другая заключалась в том, что Л. Мирзоян был сильным лидером, слишком независимым, авторитетным и популярным в Казахстане, чтобы не обратить на себя внимание Сталина. 22 сентября 1937 года в газете «Правда» была опубликована статья «На поводу у буржуазных националистов», где партийному руководству Казахской ССР вменялось в вину отсутствие арестов среди известных людей республики. Левон Мирзоян заявил, что статья «на 70% состоит из вранья» и что крупных политических ошибок партийная организация Казахской ССР не совершала. Тем не менее, с целью избегания лишнего внимания на свое лояльное отношение к «буржуазным националистам» Казахской ССР, 1 декабря 1937 года Л. Мирзоян подписал и отправил шифровку на имя Сталина, в которой просил увеличить лимиты на репрессии в отношении 1600 человек «активного повстанческого, диверсионного и шпионского элемента» (см. Приложение 2).

⁷ Шепель В. Левон Мирзоян и Казахстан. Годы великих испытаний // Архив Президента Казахстана, 2013.

⁸ Абылхожин Ж. Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства, Алма-Ата, 1992. С. 72.

⁹ Забытая страница истории, <http://nomad.su/?a=15-200209270002>, 01.03.2019.

Приложение 2.

Шифровка Л. Мирзояна И. Сталину от
01.12.1937

Однако, как известно, во время репрессий в Казахстане, он активно выступал в защиту своих друзей и соратников, к примеру, в том же 1937 году он предупредил о готовящемся аресте С. Агамирова и О. Шатуновскую, несмотря на то, что последние критиковали его «за авторитарный стиль правления». Казахский публицист Б. Габдуллин также указывает на то, что Л. Мирзоян всеми силами пытался защитить своих земляков от репрессий, например, он предупредил известного казахского писателя М. Ауэзова об аресте и настоял, чтобы тот уехал из Казахской ССР. Тем не менее, тучи над Левом Мирзояном сгущались. Зимой 1938 года Мирзоян отправил телеграмму «вождю народов» о нежелании перемещать корейцев с юга на север Казахстана, где они не могли бы заниматься рисосеянием. В том же году перед началом первой сессии Верховного Совета СССР первого созыва Л. Мирзоян был на приеме у Сталина и Ежова, где высказал давно накопившиеся сомнения в методах работы НКВД. Разного рода «стукачи» и «шептуны» регулярно доносили Сталину об излишней самостоятельности молодого руководителя. 1 мая 1938 года в Алма-Ате прошел парад трудящихся, в ходе которого казахстанцы прошли с портретами Мирзояна в несколько раз превышавшие размеры портретов Сталина. Корреспонденты газет «Правда» и «Известия» незамедлительно отправили фотографии этих портретов в Москву. Выводы были сделаны незамедлительно. Лояльность к местной буржуазии, фиктивные шифровки, непови-

новение приказам из Центра, спасение жизней тысяч коренных жителей от расстрела и многое другое не могли пройти бесследно. 15 мая 1938 года Мирзоян получил от Сталина телеграмму с требованием срочно выехать в Москву, а 16 мая 1938 года ЦК КП Казахской ССР освободил его от должности Первого Секретаря. По дороге в Москву, 23 мая 1938 года его арестовали по обвинению в троцкизме, антисоветском заговоре, казахском национализме и направили прямо в Лефортово, где он подвергался жестоким пыткам. 26 февраля 1939 года он был расстрелян по приговору Военной коллегии Верховного Суда СССР с формулировкой «за казахский национализм». В 1958 году был реабилитирован.

Несомненно, Левон Мирзоян внес неоценимый вклад в становление и развитие Казахской ССР, способствовал выходу сельского хозяйства Казахской ССР из глубокого кризиса, содействовал развитию промышленности и культуры в республике, формированию национальных кадров. Годы его работы в Казахстане в сознании большей части населения остались как годы исправления последствий чужеземной политики Голощекина. Первоначально он пытался сдерживать размах репрессий, спасал представителей местной интеллигенции от репрессий и расстрелов, но в дальнейшем, поняв, что такой политикой сам становится потенциальной жертвой, принял решение продемонстрировать своё фиктивное участие в репрессиях и расстрелах. Однако, история показала, что данный план не удался, его фиктивное участие в расстрелах и репрессиях было раскрыто, а сам Л. Мирзоян был наказан самым суровым образом – расстрелом «за казахский национализм». В начале 1990-х после обретения независимости казахстанское общество высоко ценило вклад Л. Мирзояна в процесс становления и развития страны. В 1997 году по решению президента Республики Казахстан Н. Назарбаева за большие заслуги перед казахстанским народом в Актобе к 60-летию дня рождения Мирзояна ему был установлен памятник на одноименной площади и улице. В его честь были названы улицы в Астане и Алматы - городе, который он искренне любил и для которого сделал так много доброго, впрочем, как и для всего Казахстана. В 2001 году архивом президента Казахстана была выпущена книга, посвященная созидательной деятельности Левона Мирзояна в Казахстане. Однако, после изучения опубликованных рассекреченных документов Российского государственного архива социально-политической истории, ономастическая комиссия РКК заявила о следующем решении: «Историками было доказано, что Левон Мирзоян способствовал уничтожению предста-

вителей казахской интеллигенции»¹⁰. Такое решение с воодушевлением встретили азербайджанские псевдоисторики и СМИ, которые начали активно распространять пропагандистскую политику, направленную на очернение роли Л. Мирзояна в становлении и развитии Казахской ССР. Результатом такой деятельности стало то, что повсеместно в Республике Казахстан начали переименовывать названия улиц, площадей, городов и районов, носивших ранее имя Левона Мирзояна. Даже будучи главой Казахской ССР, Мирзоян не мог в полной мере повлиять на ход событий или предотвратить шквал репрессий, поскольку к середине в конце 1930-х годов НКВД обладал реальной властью и действовал самостоятельно.

Сегодня в Республике Казахстан о Левоне Мирзояне уже мало кто знает, а те, кто слышат его имя, сразу связывают с репрессиями. Заслуги этой личности затерялись в анналах истории вместе с самим Советским Союзом. Не модно, не эстетично и не в тренде. Однако, известный немецкий философ Карл Ясперс говорил: «В истории существенно только одно - способность человека вспоминать и тем самым сохранять то, что было, как фактор грядущего». Вне сомнений, национальная история является той действительной книгой, в которой отражены: рождение нации, ход ее истории, взлеты и падения, успехи и неудачи. Воистину блаженны те нации, которым удастся в этих рукописях сохранить неразрывность истории без каких-либо исправлений, чтобы для последующих поколений были отчетливо видны причины неудач и стимуляторы успехов. В данном случае история сохранилась лишь отчасти, да и та претерпевает фальсификацию. История народа должна быть не устрашающей или высокомерной, а правдивой и честной, воспитывать гордость и достоинство. В этой связи, надеемся, что это недоразумение, связанное с очернением имени Мирзояна, чей вклад в процесс формирования казахстанской государственности бесценен, в ближайшее время будет исчерпано, а казахстанские историки более тщательно отнесутся к изучению отечественных или зарубежных архивных данных, не отрывая от общего контекста какие-либо данные.

Список использованной литературы

1. *Абылхожин Ж.* Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства, Алма-Ата, 1992.
2. *Вернадский Г.* Монголы и Русь, Москва: ЛЕАН, 1997.
3. *Габдуллин Б.* Великое кочевье. О тех, кто строил государство Казахстан: исторические эссе. 3-е изд. Алматы: Хантәңірі, 2015.
4. *Достанбаев Т.* Мирзоян – время созидательного и творческого подъема, Тараз: ТарГУ, 2007. С. 64-65.
5. *Ляхов В.* Левон Мирзоян // Вопросы истории КПСС, № 1, 1965.
6. *Маляр И.* Их именами улицы назвали. Очерк-путеводитель. Алматы. 1983.
7. *Филиппов С. Г.* Территориальные руководители ВКП(б) в 1934 - 1939 гг. Справочник. Москва, РОССПЭН, 2016.
8. *Шепель В.* Левон Мирзоян и Казахстан. Годы великих испытаний // Архив Президента Казахстана, 2013.
9. *Ширинян С.* Армяне-народ созидатель чужих цивилизаций: 1000 известных армян в мировой истории, Ереван: Авт. изд., 2014.
10. *Apology of the Westphalian system*, <https://rg.ru/2006/08/22/zorjkin-statjya.html>, 26.02.2019.
11. *Past and present: To the 550th anniversary of the formation of the Kazakh Khanate*, https://www.inform.kz/ru/istoriya-i-sovremennost-k-550-letiyu-obrazovaniya-kazahskogo-hanstva_a2713441, 26.02.2019
12. *Правительственные и нормативные акты РСФСР*, <http://istmat.info/node/38280>, 27.02.2019.
13. Информбюро РК, <https://informburo.kz/stati/poteri-kazahov-ot-goloda-1932-1933-godov-sostavili-4-milliona-68-tysyach-846.html>, 05.03.2018.
14. Забытая страница истории, <http://nomad.su/?a=15-200209270002>, 01.03.2019.
15. Российский государственный архив социально-политической истории, <http://rgaspi.info/about/history/>, 05.03.2019.

¹⁰ Российский государственный архив социально-политической истории, <http://rgaspi.info/about/history/>, 05.03.2019.

Վրաստանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչության ջանքերը հայ-վրացական պաշտպանական միության ձևավորման ուղղությամբ 1920 թ. աշնանը

Ղազարյան Ա.Է.

Երևանի պետական համալսարանի պատմության ամբիոն (Հայաստան, Երևան)
artakghazaryan@rambler.ru

Վճռորոշ քառեր՝ դիվանագիտական ներկայացուցիչ, ռազմաքաղաքական դաշինք, կովկասյան հանրապետություններ, հայ-վրացական սահմանավեճ, կամավորական բանակ, Վրաստանի դեմոկրատական հանրապետություն, Տիգրան Բեկզադյան

Усилия дипломатического представительства РА в Грузии осенью 1920 года по направлению формирования армяно-грузинского оборонного союза

Казарян А.Э.

Кафедра истории Ереванского государственного университета (Армения, Ереван)
artakghazaryan@rambler.ru

Резюме: 1920г. Ситуация осенью, связи с турецкой войной, быстро заставила правительство Армении спешить сформировать военный альянс с Грузией.

Грузия с Россией в 1920 году 7 мая подписала контракт, с которым армяно-грузинский военный альянс стал практически невозможным. 1920 В сентябре состоялся Конгресс народов Востока, на котором Республика Грузия согласилась занять нейтральную позицию и подписала секретное соглашение с кемалистами, в результате которого Армения оказалась в изоляции, и все шаги Республики Армения по созданию армяно-грузинского оборонительного альянса были обречены на провал.

Ключевые слова: дипломатический представитель, военно-политический альянс, кавказские республики, армяно-грузинский пограничный спор, добровольческая армия, Грузинская Демократическая Республика, Тигран Бекзадян

Efforts of the diplomatic representation of the Republic of Armenia in Georgia in the fall of 1920 towards the formation of the Armenian-Georgian Defense Union

Ghazaryan A.E.

Department of History of Yerevan State University (Armenia, Yerevan)
artakghazaryan@rambler.ru

Abstract: 1920 The situation in the fall, due to the Turkish war, quickly forced the Armenian government to rush to form a military alliance with Georgia.

Georgia with Russia in May 7 signed a contract, with which the Armenian-Georgian military alliance became almost impossible. 1920 In September, the Congress of the Peoples of the East was held, at which the Republic of Georgia agreed to take a neutral position and signed a secret agreement with the Kemalists, as a result of which Armenia was isolated, and all steps of the Republic of Armenia to create an Armenian-Georgian defense alliance were doomed to failure.

Keywords: Diplomatic Representative, the Military-Political Alliance, Caucasian Republics, Armenian-Georgian border dispute, Volunteer army, Georgian Democratic Republic, Tigran Bekzadyan

1920թ. աշունը փորձությունների ու զրբ-կանքների բարդ ժամանակահատված էր Հայաստանի Հանրապետության համար: 1920 թ. աշնանը ստեղծված իրավիճակը՝ կապված Թուրքիայի պատերազմական գործողությունների հետ Հայաստանի կառավարությանը պարտադրեց հապճեպ քայլեր ձեռնարկելու

Վրաստանի հետ ռազմաքաղաքական դաշինք ձևավորելու, և դա այն պարագայում, երբ, ինչպես նշել է Ալ. Խատիսյանը՝ դաշնակիցները մեկը մյուսի ետևից լքեցին Հայաստանը¹: Գործնականում անհաջող ընթացք ստացան

¹ Տե՛ս Խատիսյան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 291:

ՀՀ հարաբերությունները Խորհրդային Ռուսաստանի հետ, և մասնավորապես ձախողվեցին հայկական կողմի բանակցությունները ՌԽՖՍՀ լիազոր-ներկայացուցիչ Բ. Լեգրանի հետ, որի հետ համաձայնության գալու որևիցե ձգտում հայկական կողմը չդրսևորեց, ոչ մի տարբերակ նպատակահարմար չհամարվեց, և դա այն պարագայում, երբ դաշնակիցներից ակնկալվող օգնության բոլոր հույսերն ի դերն եղան և Հայաստանը հայտնվեց աշխարհաքաղաքական փակուղում: Միակ հնարավոր օգնության սպասելիքները Վրաստանի հետ էին, եթե իհարկե, ՀՀ կառավարությանը հաջողվեր վերջինիս հետ ձևավորել պաշտպանական-քաղաքական դաշինք, ինչը ևս պայմանական էր: 1918 թ. պատերազմից հետո որոշակի ջանքեր գործադրվեցին հայ-վրացական հարաբերություններում առկա լարվածությունը վերացնելու, պայմանավորվածություն ձեռք բերվեց բոլոր վիճելի հարցերը լուծել բանակցելու միջոցով, հաջողվեց տրանզիտի մասին կնքել պայմանագիր, ապահովել հաղորդակցության ուղիների գրեթե անխափան աշխատանքը, և անշուշտ՝ փորձեր արվեցին միավորել ջանքերն ընդհանուր թշնամու դեմ²:

Դեռ 1920 թ. փետրվարի 4-ին (N 644) Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական հավատարմատար Եվանգուլյանը Խատիսյանին ուղղված գրության մեջ հայտնելով Վրաստանի ԱԳ նախարար Գեգեչկորուն և Մախարաձեի կատարած իր այցի մասին, կարևորում էր Վրաստանի հետ դաշինքի անհրաժեշտությունը, ելնելով այն իրողությունից, որ բոլշևիկները անուժ են և հեռու, ինչը հավատարմատարի կողմից թերագնահատման արդյունք էր, իսկ միակ ուժը, որի հետ պետք էր կարևորել ընդհանուր դաշտը, դա Վրաստանն էր, որը անգլիացիների հեռանալուց հետո դարձել էր Բաթումիի և Փոթիի տերը՝ մեծ վստահություն ձեռք բերելով³: 1920 թ. փետրվարի 8-ին (N 739, 741) ՀՀ ԱԳ նախարարության գլխավոր քարտուղար Հ. Տեր-Հակոբյանը Լ. Եվանգուլյանին ուղղված նամակում հայտնում էր, որ իրենք ստացել են նրա փետրվարի 5-ի (N 44) զեկույցը, որում հայտնվում էր, որ ՀՀ կառա-

վարությունը չի առարկում Վրաստանի հետ ռազմաքաղաքական դաշինքին, սակայն կասկածներ հայտնելով այդ առթիվ, ցանկանալով իմանալ, թե՞ արդյոք դաշինքի գաղափարը չի հանդիսանում այն բանի նախադրյալը, որ ռազմական դաշինքի հաշվին լուծվեին տարածքային վեճերը, դա դիտարկելով որպես վրացական կառավարության կողմից դիվանագիտական մանևրում՝ ՀՀ-ին հարկադրելու զիջել Ալավերդին: Այդ կասկածներից ելնելով, առաջարկվում էր պարզել Վրաստանի կառավարության իսկական և խորքային մտադրությունները⁴: Այդ ընթացքում, արդեն 1920 թ. Փետրվարի 12-ին (N 904) ԱԳ նախարար Ալ. Խատիսյանին ուղղված Տ. Բեկզադյանի շտապ ձեպագրից տեղեկանում ենք Վրաստանի ԱԳ մինիստր Եվգ. Գեգեչկորու, Երևանում Վրաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Գ. Մախարաձեի, ռազմական մինիստր Լորդկիպանիձեի հետ ունեցած հանդիպման մասին, որում անդրադարձ է կատարվել թուրքական վերահաս վտանգին և դրա հետ կապված Վրաստանի ու Հայաստանի միջև ռազմական դաշինքի անհրաժեշտությանը, վերապահում անելով, որ դա վրացական կողմից ըստ երևույթին հասկացվում է տարածքային հարցերում զիջման ձևով՝ մասնավորապես ՀՀ կողմից Ալավերդու զիջմամբ:

Հենց դա էլ առիթ տվեց, որ ՀՅԴ խմբակցության նախաձեռնությամբ այդ հարցը քննարկվի կառավարության և պառլամենտի նիստերում, որոնցում մեծամասնությամբ տազնապ հայտնվեց, թե արդյոք Վրաստանի կողմից առաջարկված դաշինքի հիմքում ընկա՞ծ չեն տարածքային զիջումներ և Արդահան 300 հոգանոց զորք մտցնելը՝ որպես նախապայման, քանզի ի հակառակ պայմանագրի, շարունակվել է վրաց զորագումարտակի ներկայությունը Արդահանի հայկական մասում⁵: ՀՅԴ խմբակցությունը 26 ձայնով ընդդեմ 3 ձեռնպահի ՀՀ կառավարությանը պարտավորեցնում է հասնելու վրացական զորաջոկատի տեղափոխմանը դեպի Արդահանի հյուսիսային մասը, ելնելով այն բանից, որ նահանգապետ Ստ. Ղորղանյանը և օկրուգի պետ Կադիմովը վրացական զորամասերի գտնվելը

² Տե՛ս այդ մասին Վիրաբյան Վ. Հ., Հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերությունները 1918-1921 թթ., Եր., ԵՊՀ հրատ., 2016, էջ 625-626:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 221, թ. 12-14, 21-23:

⁴ Տե՛ս այդ մասին Վիրաբյան Վ. Հ., Հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերությունները..., էջ 626:

⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 221, թ. 22:

Արդահանի հարավային մասում համարել են ծայրահեղորեն վտանգավից հայկական շահերի համար: Ըստ այդմ առաջարկվել էր վրացիներին ներկայացնել մի շարք առաջարկներ, այն է՝ 1) Վրաստանի կողմից վագոններով, մագուլթով և այլ ձևերով ՀՀ անխափան մատակարարում, ինչը կարող է նպաստել ՀՀ ուժեղացմանը, որը ուղղակի բխում է Վրաստանի շահերից, նկատի ունենալով ընդհանուր թշնամուն՝ Թուրքիային, որը ջարդելով հայերին, այնուհետև կջախջախեր և Վրաստանին, 2) ռազմատնտեսական փոխադարձ ծառայությունների մատուցում. 3) համատեղ ելույթ բոլոր ճակատներում: Ընդգծվում էր, որ հայկական կողմը հակված է դեպի առաջին և երկրորդ ձևերի իրականացման օգտին, երկայացնելով ՀՀ Նախարարների խորհրդի և պառլամենտի ՀՅԴ խմբակցության համատեղ որոշումը Վրաստանի հետ ռազմական դաշինքի վերաբերյալ. 1) Վրաստանի և Հայաստանի միջև ռազմական դաշինքի կնքումը օգտակար համարել, որի սահմանները հաստատել Վրաստանի կառավարության հետ բանակցային ուղիով և վերջինիս տեսակետը պարզելուց հետո: Արդյունքների մասին հաղորդել՝ ՀՀ Նախարարների խորհրդում քննարկելու և պառլամենտի կողմից հաստատելու համար. 2) ոչ մի նոր տարածքային զիջում Վրաստանին չկատարել: Վրաստանի կառավարության համաձայնության դեպքում, ՀՀ հետ ռազմապաշտպանական դաշինք կնքելու համար տարվող բանակցությունների ժամանակ ընդունել ՀՀ կառավարության անփոփոխելի պայմանները տարածքային սահմանազատման մասին, 3) Արդահանում վրացական պահակազորի ուժեղացման հարցը դիտարկել բացառապես Վրաստանի հետ ռազմական դաշինքի կնքման տիրույթում, սեպարատ համաձայնություն չկնքել, ի հակառակ դրա, պնդել վրացական զորքերի դուրսբերման վրա Արդահանի հարավային մասից: Ալ. Խատիսյանը նաև առաջարկել էր դիվանագիտական հավատարմատարին հնարավոր ռազմական դաշինքի կնքման մասին որոշումը քննարկել Թիֆլիսի հայկական պատվիրակության հետ, բանակցելով Վրաստանի կառավարության հետ, և եթե դրա

համար կա պատրաստ հող, կամ չկա՝ նախապես հայտնել ունեցած կարծիքը⁶:

ՀՀ ԱԳ նախարար Ալ. Խատիսյանին ուղարկված 1920 թ. փետրվարի 18-ի (N 67) զեկուցագրից պարզորոշվում են սահմանավեճերի և հայ-վրացական ռազմաքաղաքական դաշինքի հնարավորության նկատմամբ դիրքորոշումների որոշ նրբերանգներ: Դրանում Լ. Եվանգուլյանը հայտնում էր, որ ԱԳ նախարարի 1920 թ. փետրվարի 8-ի (N 741) գաղտնի նամակին ի պատասխան հայտնում է, որ իրենց վեճը ոչ մի վճռական վերաբերմունք չի կարող ունենալ Ալավերդու շրջանի նկատմամբ և չի կարող դիտարկվել որպես նախապայման Վրաստանի հետ տարածքային հարցը վերջնականապես լուծելու համար: Լ. Եվանգուլյանը դրանից ենթադրել էր, որ ոչ մի կերպ չի կարող որևիցե կապ լինել Ալավերդու գործարանի և շատ ավելի հեռու գտնվող Զանգեզուրի ու Արդահանի միջև, դիտարկելով դա որպես վրացիների կողմից քղաձածկված մոտեցում և պլան՝ ողջ Արդահան գրավելու համար: Լ. Եվանգուլյանը կարծում էր, որ դեռ բավականաչափ փաստեր չունի վրացական կողմի իրական մտադրությունների մասին և, իրենք արդեն Արդահանին տիրելու վրացական ցանկության մասին նախադեպ ունեն, ավելացնելով նաև, որ վրաց կառավարությունը շահարկում է ՀՀ համար իրապես մեծ սպառնալիք ներկայացնող թուրքական վտանգի փաստը, անդրադառնալով Վրաստանի հետ պաշտպանական դաշինքի իրականացման ձևերի հնարավորության խնդրին, ասելով, որ ի պատասխան արված առաջարկների, Վրաստանի կողմից դեռ պաշտոնական առաջարկ չունեն, խնդրելով հնարավոր նոր զարգացումների պայմաններում վերջնական հրստակ դիրքորոշման համար լրացուցիչ հրահանգներ ուղարկել⁷:

Այդ նույն խնդիրներն են արծարծվում Եվանգուլյանի կողմից Ալ. Խատիսյանին ուղարկված 1920 թ. փետրվարի 24-ի գաղտնի գրությունում (N 942), որտեղ Վրաստանի հետ ռազմապաշտպանական միության հարցերը նրկայացվում են Ալավերդու գործարանի շուրջ առաջացած վեճի տիրույթում, գտնելով,

⁶ Տե՛ս մանրամասն Վիրաբյան Վ. Հ., Հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերությունները..., էջ 626-629:

⁷ Տե՛ս Վիրաբյան Վ. Հ., Հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերությունները..., էջ 629-630:

որ այն չի կարող դիտարկվել որպես տարածքային հարցի վերջնական հանգուցալուծման նախապայման: Անվտանգություն էր հայտնվում, թե զիջելու պարագայում ինչքանով է իրական հայ-վրացական ռազմական միությունը, որ Ռամիշվիլին բազմիցս հայտարարել է իրենց պատրաստակամությունը աջակցություն ցուցաբերել հայերի ռազմական դրությունը ուժեղացնելու համար, ի հակառակ Ադրբեջանի հետ իրենց ունեցած դաշինքի, խոստումներ տալով, որ կաջակցեն ռազմական բեռների փոխադրման խնդրում և ըստ Եվանգուլյանի՝ միայն շնորհիվ իրենց անդասավորվածության՝ հայկական կողմը չի կարողացել օգտվել այդ իրավունքից, ինչպես նաև Դենիկինից չստանալով փամփուշտների և ռազմամթերքի հասանելիք բաժինը: Եվանգուլյանը միաժամանակ խոստովանում էր, որ անշուշտ, իրենց չի ուրախացնում վրացիների թուրքական կողմնորոշումը, և խոստովանում Վրաստանի հետ դաշինքի վերջնականության շուրջ իր դեռևս ոչ վերջնականապես ձևավորված տպավորության մասին, սակայն այն խիստ ցանկալի համարելով⁸:

1920 թ. մայիսի 19-ին (N 3071) ՀՀ ԱԳ նախարար Հ. Օհանջանյանը Տ. Բեկգադյանին ուղղված դիմումագրում հայտնում էր, որ կառավարությանը խորապես հետաքրքրում է Վրաստանի հետ ռազմական-պաշտպանական միության հարցը, որը սակայն առ այսօր մնացել է անորոշ: Օհանջանյանը հայտնում էր, որ վրացիների բանավոր առաջարկի հիման վրա մշտապես բանակցություններ են տարվել Հայաստանի և Վրաստանի գորքերի Գլխավոր շտաբների միջև՝ երկու երկրների ռազմական գործողությունները ուղղորդելու: Օհանջանյանը դա անբավարար էր համարում, գտնելով, որ այդ առաջարկը պետք է լինի գրավոր ձևակերպված, որ կառավարությունը վստահություն չունի վրացիների կողմից արված առաջարկի նկատմամբ, խնդրելով պարզել վրացական կողմի առաջարկի կոնկրետ իմաստը, ի՞նչ են վրացիները մտածում⁹:

1920 թ. օգոստոսի 3-ին Երևան է գալիս Լոնդոնում Վրաստանի ներկայացուցիչ Դ. Գամբաշիձեն, հանդիպում վարչապետ Հ. Օհանջանյանի հետ, և նշելով տաճկասլավո-

նական (ռուսական – Ա. Ղ.) մերձեցման մասին, գտնում, որ «այդ վտանգի դեմն առնելու համար երկու երկրները պետք է զինվորական դաշինք կնքեն և դրանով հող նախապատրաստեն ֆեդերացիա կամ կոնֆեդերացիա ստեղծելու համար»¹⁰: Սակայն ինչպես պարզվում է, դրան Օհանջանյանի պատասխանը կարելի է ասել՝ անկողն է եղել, քանզի վերջինս գտել է, որ դեռ վաղ է այդ մասին բանակցելը¹¹, ինչը կարելի է ասել՝ վատ հաշվարկ էր, անկախ նրանից, թե ինչքանով լուրջ էր վրացական կողմի առաջարկը, որի ուղղությամբ այդ օրերին աշխատում էր նաև Վրաստանի զինված ուժերի Գլխավոր շտաբի պետ Զախարիաձեն: Սակայն տեղեկություններ ստանալով Ղազախում բոլշևիկյան գորքերի կուտակումների մասին, որը տագնապ է ներշնչում Վրաստանին և Հայաստանին սպառնացող վտանգի առումով, 1920 թ. օգոստոսի 18-ին վարչապետ Օհանջանյանը հեռագրում է Թիֆլիսում ՀՀ ներկայացուցչին, որ կառավարությունը սկզբունքորեն կողմ է համաձայնագիր կնքելու վրացիների հետ, հայտնելով նաև, որ բանակցություններ սկսելու տեղի ու ժամանակի մասին Բեկգադյանի կողմից ձեռք բերվելիք պայմանավորվածության մասին որոշումը հավանության կարժանանա կառավարության կողմից¹²: Սակայն Բեկգադյանի առաջարկը այս անգամ անհրաժեշտ արձագանք չի գտնում վրացական իշխանությունների մոտ, քանզի վերջիններս սկսում են ձգձգել պատասխանը կամ էլ առաջարկում հայ-վրացական դաշինք ընդդեմ Ադրբեջանի, կամ էլ դաշինք ձևավորել ընդդեմ բոլշևիկյան վտանգի, որոնք ոչ մեկն էլ լուծում չի գտնում, և իրավիճակային որոշումների տպավորություն են թողնում: Ի վերջո Տ. Բեկգադյանը օգոստոսի վերջերին պատասխան է պահանջում Վրաստանի ԱԳ նախարարից, և ստանում է պատասխան, թե իրենց համար պարզ չի հայկական կողմի առաջարկը, թե ու՞մ դեմ է դաշինք առաջարկվում՝ պահանջելով պաշտոնական դիմում, հայտնելով, թե առաջարկվող դաշինքը ում դեմ է՝ ռուսների թե՞ տաճիկների¹³: Հավանաբար, վրացական կողմի այս հապաղումները և ի վերջո դաշինքի ձևավոր-

¹⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 607, թ. 10:

¹¹ Տե՛ս ՀԱԱ, նույն տեղում, թ. 10:

¹² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 81:

¹³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 81, թ. 4:

⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 221, թ. 31:

⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 221, թ. 56:

ման ձգձգումները պայմանավորված էին նաև 1920 թ. մայիսի 7-ի ռուս-վրացական պայմանագրով, որով ճանաչվել էր Վրաստանի անկախությունը: Այդուհանդերձ Բեկզադյանը շարունակում է այդ ուղղությամբ ջանքեր գործադրել՝ ակնկալելով, որ ի վերջո հնարավոր կլինի հասնել հայ-վրացական ռազմական դաշինքի կնքմանը, սակայն առանձնապես մեծ հույսեր չփայփայելով: Բեկզադյանը հաշվի առնելով նաև այն հանգամանքը, որ այդ պահին աշխատանքից ազատվում է դաշինքի կողմնակից Զինվորական նախարար Գեորգաձեն և դրանով իսկ պարզորոշելով դրա ձախողման ևս մեկ իրողություն, չնայած ուզում էր հավատացած լինել, որ ի վերջո կհաջողվի ներդաշնակեցնել երկու ժողովուրդների շահերը. «Ինչ վերաբերում է Վրաստանին, ապա մենք ձգտում ենք ստեղծել մտերիմ փոխհարաբերություններ, մինչև նույնիսկ դաշնագրություն: Վրաց ղեկավար շրջաններն այժմ պարզ գիտակցում են, որ այն օրը, երբ Հայաստանում բոլշևիկյան իշխանություն եղավ, կորած է Հայաստանի անկախության հետ և իրենց անկախությունը, այդ պատճառով անկեղծորեն փարած են մեր անկախությանը: Պետք է, որ Սովետական իշխանությունը համոզվի, որ մենք երկուսս էլ այնքան ուժեղ ենք փարված մեր անկախությանը, որ պատրաստ ենք միասին դիմադրել այն դաշինքին, որը ձեռք կտա մեր անկախությանը»¹⁴:

1920 թ. կեսերին հայ և վրաց իրականությունը ալեկոծված էր թուրք-բոլշևիկյան վտանգի մասին քաղաքական վեճերով, երբ տարբեր կուսակցական-քաղաքական ուժեր դրանց շուրջ թե՛ ճամարտակումներ էին անում, և թե՛ որոշ ղեկավարում՝ ոչ արդյունավետ լուծումներ առաջարկում: Դա բոլորից լավ զգում էին Ս. Բեկզադյանը և նրա զինակիցները, որոնք գործելով Թիֆլիսում, տեսնում էին այն իրական վտանգները և քաղաքական-դիվանագիտական գարգացումների հասկանալի և անհասկանալի խորքերն ու ելևէջումները Հայաստանի շուրջ և այդ իրավիճակում հնչող՝ հայ-վրացական դաշինքի ստեղծման կոչերը՝ ընդդեմ ընդհանուր վտանգի: Խնդիրը սակայն նրանում էր, որ Վրաստանի մամուլը, քաղաքական գործիչները աղմուկարարությամբ զբաղվեցին մինչև այն պահը,

երբ գործնականում համոզվեցին, որ վրաց պետությանը վտանգ չի սպառնում¹⁵: Առավել ևս, երբ Վրաստանը որոշակի երաշխիքներ ստացավ իր տարածքների անձեռնմխելիության մասին, որից հետո մերժեց քեմալական Թուրքիայի կամ բոլշևիկյան Ռուսաստանի դեմ ռազմաքաղաքական դաշինք ստեղծելու ՀՀ բոլոր առաջարկները: 1920 թ. ապրիլյան անդրկովկասյան վեհաժողովից հետո գործնականում հոդս ցնդեց Գեգեչկորու հոչակած ընդհանուր վտանգի դեմ Ադրբեջանի, Վրաստանի և Հայաստանի հանրապետությունների միջև համագործակցության կամ դաշինքի անհրաժեշտությունը, ինչը կանխվեց Ադրբեջանի խորհրդայնացմամբ: Այդ իրավիճակում խընդիրը տեղափոխվեց հայ-վրացական դաշինքի լինել-չլինելու դաշտ: 1920 թ. մայիսի 7-ին կնքված վրաց-ռուսական պայմանագիրը ևս մի գործոն ավելացրեց և պատահական չէ, որ հունիսի 11-ին ՀՀ կառավարությունը բողոքեց այդ դաշնագրի դեմ, որով Ռուսաստանը պարտավորվում էր ճանաչել Վրաստանի իրավասությունը Թիֆլիսի նահանգի և ողջ Բաթումի մարզի նկատմամբ, ինչով դժվարացնում էր հայ-վրացական դաշինքի հնարավորությունը:

Եվ դեռ ավելին, ելնելով 1920 թ. Մեպտեմբերին տեղի ունեցած Արևելքի ժողովուրդների համագումարի կողմից ՀՀ դեմ ընդունված չափազանց ագրեսիվ կուրսի իրողությունից, որի պայմաններում Թուրքիային անհրաժեշտ էր ոչ միայն բոլշևիկյան Ռուսաստանի գորակցությունը, այլև մենշևիկյան Վրաստանի չեզոքությունը, որի մասին պարզ ասված էր նաև Արևելքի ժողովուրդների համագումարի կողմից սեպտեմբերի 17-ին ընդունված փաստաթղթում, Վրաստանը կատարեց իր ընտրությունը: Հայաստանը մեկուսացվեց և կառավարության ջանքերը անարդյունավետ դուրս եկան, քանզի վրաց կառավարությունը, ելնելով իր շահերից և հավատալով Վրաստանի անկախությանը ձեռք չտալու Խորհրդային Ռուսաստանի և քեմալական Թուրքիայի հավաստիացումներին, համաձայնվեց չեզոք դիրք գրավել, և այդ իրողությունից ելնելով՝ Թիֆլիսում գաղտնի պայմանագիր

¹⁴ ՀԱԱ, ֆ.275, ց. 5, գ. 191, թ. 37-41:

¹⁵ Տե՛ս Սարգսյան Կ., Հայաստանը համաշխարհային հեղափոխության արևելյան խաչմերուկում (Ինչպե՛ս կործանվեց Հայաստանի Հանրապետությունը), Եր., «Նաիրի» հրատ., 2007, էջ 101:

ստորագրեց քեմալականների հետ¹⁶, հրաժարվելով Հայաստանի հետ զինակցելու և պաշտպանական-ռազմական դաշինքի մտադրությունից:

Այդ ամենին զուգահեռ, ինչպես պնդում են Կ. Սարգսյանը¹⁷ և ուրիշներ, ՀՀ կառավարությունը տեղեկություններ չունեի քեմալական ռազմուժի մասին, ինչը նաև, օրինակ ամրապնդվեց Օրջոնիկիձեի կողմից 1920 թ. հունիսի 18-ին Բաքվում ՀՀ ներկայացուցիչ Մ. Հարությունյանին հրամցված թյուր կարծիքով, թե քեմալականները անկարող են հարձակվել Հայաստանի վրա¹⁸, ինչը հերքվում է Վ. Վիրաբյանի կողմից բերված ՀՀ հետախուզական ծառայության կողմից Թուրքիայի և հայկական սահմանի ողջ երկայնքով թուրքական զորքերի տեղաշարժերի և վերախմբավորումների մասին հայթայթած բազմաթիվ և տարաբնույթ անառարկելի փաստերով¹⁹, առավել ևս որ ՀՀ դաշնակից Մեծ Բրիտանիան այդպես էլ չզինաթափեց Թուրքիային:

Այս պայմաններում Ռ. Տեր-Մինասյանի, Տ. Բեկզադյանի կողմից ամեն դեպքում որոշակի անկեղծ ջանքեր գործադրվեցին Վրաստանի հետ դաշինք ստեղծելու համար, որոնք ընթացան նոր իրողությունների պայմաններում: Որոշվում է Ռ. Տեր-Մինասյանի գլխավորությամբ պատվիրակություն ուղարկել Վրաստան, որը Թիֆլիս է մեկնում հոկտեմբերի 17-ին, իսկ ըստ Ալ. Խատիսյանի՝ հոկտեմբերի 18-ին՝ «համոզելու համար Վրաց կառավարությունը, որ համաձայնութեան գայ Հայաստանի կառավարութեան հետ միացած ուժերով կռուելու Հայաստանին եւ Վրաստանին սպառնացող կրկնակի վտանգներուն դէմ. Հայկական կառավարութիւնը յանձն կառնէր պահել թրքական ճակատը, իսկ վրացիք պէտք է ետ մղէին բոլշեւիկյան վտանգը... Հայերը իրենց առաջարկը կը հիմնադրէին այն ապագայ վտանգով, որ Վրաստանի համար հերթական պիտի դառնար Հայաստանի հնարաւոր անկումէն յետոյ: Վրացիք կը տատամսէին եւ չէին

համարձակեր չէզոքունէ դուրս գալ»²⁰: Նա այնտեղ մնում է մինչև հոկտեմբերի 22-ը, իսկ բանակցությունները գործնականում ձախողվում են, ոչ մի արդյունք չի ստացվում և Ռ. Տեր-Մինասյանի պատվիրակությունը ձեռնունայն վերադառնում է Երևան:

Այդուհանդերձ ռազմաքաղաքական լուծումների որոնումները շարունակվում են, և ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչությունը Տ. Բեկզադյանի գլխավորությամբ իր վրա է վերցնում Վրաստանի կառավարության հետ հետագա բանակցությունների պատասխանատվությունը՝ փորձելով կառավարության հետ համատեղ այդ դժվարին խնդիրը վճռել և վրաց-հայկական դաշինքի ձևավորումով դիմագրավել թշնամուն և Հայաստանին դարանակալած նոր փորձություններին²¹: Այդ մասին է փաստում Տ. Բեկզադյանի 1920 թ. հոկտեմբերի 26-ի (N 478) զեկույցը ԱԳ նախարարությանը Վրաստանի պատվիրակության անդամներ Ն. Ռամիշվիլու, Կ. Սաբախտարաշվիլու և Ս. Գ. Մդիվանու հետ հոկտեմբերի 25-ին վարած բանակցությունների մասին՝ ռազմաքաղաքական դաշինք ստեղծելու մասին, որին մասնակցել են նաև ՀՀ պատվիրակներ Ստ. Մամիկոնյանը, Ս. Խաչատրյանը: Ինչպես հայտնում է Տ. Բեկզադյանը, տեղի ունեցած երկու նիստերում էլ վրացական կողմը սկսում է սահմանավեճերից, պահանջներ ներկայացնելով Օլթիի և Արդահանի գավառների նկատմամբ՝ դրանով պայմանավորելով փոխադարձ պաշտպանության հնարավորության խնդիրը: Օգտվելով ՀՀ համար ստեղծված ծանր իրավիճակից, վրաց պատվիրակները առաջարկում են վերացնել Լոռու չէզոք գոտին, և առանց նախապայմանների Ախալքալաքն ու Ախալցխան ճանաչել իբրև Վրաստանի անբաժանելի մասեր: Հարցի քննարկմանը այս անգամ ներգրավվում է նաև Վրաստանի զորքերի շտաբի պետ Զախարիաձեն: Տ. Բեկզադյանի հաղորդման համաձայն, Ռամիշվիլին արտահայտվում է ավելի պարզ և հստակ, գտնելով որ վտանգն ընդհանուր է, որ իրենք պետք է աջակցեն Հայաստանին, որ նա կարողանա դիմադրել իր թշնամիներին, և իրենք ցույց կտան թե՛

¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 486, թ. 284:

¹⁷ Տե՛ս Սարգսյան Կ., Հայ-վրացական հարաբերությունները 1918-1921 թթ., Եր., «Նաիրի», 2003, էջ 155:

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 4047, ց. 2, գ. 57, թ. 47:

¹⁹ Տե՛ս հանգամանակից Վիրաբյան Վ. Հ., Հայաստանի Հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի ստեղծումը և գործունեությունը 1918-1920 թթ., Եր., ԵՊՀ հրատ., 2015, էջ 175-226, 492-683:

²⁰ Խատիսյան Ալ., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968, էջ 266:

²¹ Տե՛ս Վիրաբյան Վ. Հ., Հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերությունները 1918-1921 թթ., էջ 646-652:

բարոյական և թե՛ նյութական աջակցություն, գտնելով, որ բարոյապես դա կլինի իրենց պատասխանը Չիչերինին, որ Հայաստանին օգնելու օգտին համակրանքով են արտահայտվել Լոմտատիձեն և Ազգային գվարդիայի պետ Վ. Ջուդելին, որ իրենք հնարավորություն կտան զինակոչի ենթարկել վրաստանահպատակ հայերին, ինչպես նաև տալ նավթ, թույլ տալով արտահանել ռազմական պիտույքներ՝ նույնիսկ ի վնաս Վրաստանի շահերի՝ վտանգելով հարաբերությունները Խորհրդային Ռուսաստանի հետ: Ըստ Բեկզադյանի, Ռամիշվիլին խոստանում է *«բարյացակամ չեզոքություն»*, գտնելով որ իրենք ավելին չեն կարող անել և պետք չէ իրենցից դրանից ավելին խնդրել: Ռամիշվիլին հայտնել էր Բեկզադյանին, որ ստեղծված իրավիճակում Ռուսաստանի դեմ իրենք չեն կարող կռվել, որովհետև պայմանագիր ունեն, որը չեն ցանկանում խախտել, իսկ Մ. Քեմալի դեմ կռիվ չեն կարող սկսել, որովհետև Աջարիայում և Ախալցխայում թուրք հպատակներ ունեն, սակայն միաժամանակ վերապահում անելով, որ եթե թուրքերը պատերազմ սկսեն Վրաստանի դեմ, իրենք երեք օրում գորակոչ կսկսեն և կռվեն²²: Ըստ Բեկզադյանի, վրացական կողմի մոտեցման մեջ ակնհայտ հակասականություններ կային, որը ցայտուն արտահայտվեց Մոլիվանու ելույթում, որը Ռամիշվիլու խոսքից հետո կտրուկ ավելացրել է, որ ՀՀ հետ զինվորական զինակցության մասին խոսք լինել չի կարող, մինչև որ սահմանավեճերը չլուծվեն²³, ինչն ընդամենը անցանկալի զինակցությունից խուսափելու դիվանագիտական մանևրում էր հիշեցնում: Ինչպես փաստում է Բեկզադյանը, Ռամիշվիլին միջամտում է և փորձում մեղմել լարվածությունը, սակայն զուր: Բեկզադյանը դա մեկնաբանում էր նրանով, որ վրացական կողմը ռուսական վտանգը Հայաստանի դեմ լուրջ չէր համարում, և չէր տազնապում, որ Հայաստանը շուտով կընկնի նրանց ազդեցության տակ և կդառնա «խորհրդային», իսկ Թուրքիայի կողմից էլ իրենք իրենց վտանգված չէին համարում և չէին ցանկանում կռվել նրանց դեմ²⁴, ինչը վրացական շահերի մեկնա-

կետից հասկանալի պետք է լիներ ՀՀ կառավարության համար: Բեկզադյանի վկայությամբ, Ռամիշվիլին ելնելով իրենց այն պնդումից, որ արդեն ընդհանուր վտանգ չկա, նույնիսկ հայտարարել էր. *«Վտանգն ու թշնամիները միայն Հայաստանին են և Վրաստանի այլևս վտանգ չի սպառնում: Իսկ դրանից ընդամենը երկու ամիս առաջ Վրաստանն ավելի վտանգի զգացողություն ուներ և օգոստոսին ինքն էր Հայաստանին առաջարկում «ընդհանուր գործողությունների համաձայնագիր կնքել»²⁵*: Այս գրույցից Բեկզադյանը եկել էր այն եզրահանգման, որ վրացիները իրենց հետ չեն զինակցելու և այլևս պետք չի նրանց վրա հույս դնել, այլ պետք է բավարարվել, որ վրացիները չխանգարեն իրենց գորակոչին և տրանզիտին՝ դյուրացնելով ապրանքների արտահանումը Վրաստանից և մասնավորապես Բաթումից, գտնելով որ դա կլինի այն առավելագույնը, որ վերջիններս տրամադիր են անելու, և դրանով իսկ խախտում են իրենց չեզոքությունը: Իսկ Ջախարիաձեն, Բեկզադյանի վկայությամբ, տեղեկացրել էր, որ հայերի դեմ կռվում են 18.000 զորք (երեք դիվիզիա), որից երեքական հազար հազար Օլթիի (նոր 3-րդ դիվիզիան), Մերդենեկի և Իզդիբի շրջանում, մնացածը Կարսի շրջանում, ավելացնելով, որ փաստը ճշտվել է Ստոքսի տվյալներով, որը նաև տեղեկացրել էր, որ վիճակը ծանր է, իր կառավարությանը հղած հեռագրերից ոչ մեկի պատասխանը դեռ չի ստացել²⁶, ինչն *արսուրդի ոլորտից էր, սովորական բրիտանական երկերեսանի բառախաղ և սուտ*: Երկար, սակայն ապարդյուն բանակցություններից հետո միայն Բեկզադյանը հարկադրված խոստովանում է, որ *«վրացիների դիրքը պարզ է և բնական իրենց շահերի տեսակետից»*:

Ստեղծված ծանր ռազմաքաղաքական իրավիճակում ՀՀ կառավարությունը 1920 թ. հոկտեմբերի 29-ին կրկին փորձում է դիվանագիտական հավատարմատարի միջոցով փոխել դրությունը և հասնել վրացիների հետ զինակցության: Այսպես, դիվանագիտական հավատարմատարին ուղղված 1920 թ. հոկտեմբերի 29-ի հեռագրում ՀՀ ԱԳ նախարարը

²² Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (Քաղաքական պատմություն.). Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Եր., ԳԱԱ «Գիտություն», 2000, էջ 312-313:
²³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 313:
²⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁵ ՀԱԱ, ֆ.200, ց. 2, գ. 83, թ. 7-9:

²⁶ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. . էջ 312-313:

հայտնելով, որ տաճիկները գրավել են հայկական դիրքերը Սամոսատում և Ուլլարում, միաժամանակ գրավելով Վեզինքոյը և Յագնադը լեռը, որ արյունահեղ կռիվները շարունակվում են, խնդրում էր դիմել դաշնակիցներին շտապ և իրական օգնություն ցույց տալու, դեսանտ իջեցնելով Բաթումիի շրջանում և ռազմամթերք մատակարարել: ԱԳ նախարարը կարծիք էր հայտնում, որ վրացիք խուսափում են զինակցության հարցից և մտադրություն չունեն կռվել տաճիկների դեմ: Այդուհանդերձ, նա Բեկզադյանին հանձնարարական է տալիս վրացիներին առաջարկել զինակցություն Խորհրդային Ռուսաստանի և Ադրբեջանի դեմ: ԱԳ նախարարը տեղյակ էր պահում նաև Հայաստանում Վրաստանի լիազոր-ներկայացուցիչ Գեորգաձեի հետ տարված բանակցությունների մասին, որից էլնելով իր վերջնակարծիքում եզրահանգում է, որ վրացիք լուրջ մտադրություն չունեն զինակցել²⁷:

Անհարկի ձգձգումներից հետո, Վրաստանի կառավարությունը, 1920 թ. հոկտեմբերի 29-ին տեղեկացնում է դիվանագիտական հավատարմատարին, թե հարցը քննարկելու համար հարկավոր է Հայաստանի գրավոր դիմումագիրը²⁸: Այդ օրերին վրացական մամուլը խստորեն դատապարտել էր թուրքական ագրեսիան ՀՀ նկատմամբ, արտաքուստ տպավորություն թողնելով, թե այդ կողմից սպառնացող վտանգը հավասարապես վերաբերում է նաև Վրաստանին, սակայն վրացական իշխանությունների վարքագիծը դրա հակառակն էր ցույց տալիս: Ժողդանիան բազմիցս հայտարարել էր, թե չեն կարող իրենց ճակատագիրը շաղկապել Հայաստանի հետ, Թիֆլիսում գաղտնի բանակցություններ վարելով Թուրքիայի ներկայացուցիչների հետ, և փոխադարձ հավաստիացումներ տալով միմյանց, և ավելին՝ ստանալով Թուրքիայի քողաձածկված թույլտվությունը՝ Վրաստանի կողմից մի շարք վիճարկելի տարածքամասեր Հայաստանից անդամահատելու համար: Այդ մասին բազմանշանակ պնդում կա Ալ. Խատիսյանի մոտ, որը Կարաբեքիրի հետ ունեցած զրույցից մի դիտարժան մեջբերում է

բերում. «Դեռ Հայերու դեմ պատերազմական գործողութիւններ սկսելէ առաջ, ըսաւ ան, Անգորայի ներկայացուցիչները ի դէմս Եռսուֆ Քեմալ բէյի եւ Ալի Ֆուատ փաշայի՝ 1920 թ. ամառը եղան Թիֆլիս և Վրաց կառավարութեան հետ դաշն կապեցին, որու զօրութեամբ Վրաստանը, հայ-թրքական պատերազմ ծագելու պարագային, պէտք է չէզոքութիւն պահէր եւ ասոր փոխարէն պէտք է ստանար Բորչալուի եւ Ախալքալաքի գաւառները եւ Արահանի շրջանը: Կարաբեքիր նոյնիսկ ցոյց տուաւ ինձ այն քարտէսը, որուն վրայ գծուած էին Վրաստանի սահմանները, համաձայն չէզոքութեան մասին կնքուած դաշնագրի:

Հետագային ես այդ խօսակցութեան մասին պատմեցի Վրաստանի ներքին գործերու նախարար Նոյ Ռամիշվիլիին, որ այդ բոլորը հերքեց»²⁹:

1920 թ. նոյեմբերի 23-ին (N 473) Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչը ԱԳ Նախարարին ուղարկված գաղտնի գրության մեջ հայտնում է իր տեսակցության մասին Ն. Ռամիշվիլիու հետ, որում խոսք է գնացել, թե արդյոք հնարավոր է գտնում նա Վրաստանի և Հայաստանի ընդհանուր գործակցությունը բոլշևիկների դեմ, որը դրական պատասխան է տվել և ավելացրել, որ բոլշևիկները կենտրոնացրած մեծ ուժեր չունեն, ուստի Հայաստանին ամենից առաջ անհրաժեշտ է լիկվիդացիայի ենթարկել տաճիկների առաջխաղացումը: Բեկզադյանը կրկին անդրադառնալ է Վրաստանի կողմից սպասվող օգնության հարցին, սակայն Ռամիշվիլիին մի անգամ էլ անորոշ ակնարկներ է արել, սակայն խոստացել ամենայն աջակցություն ցույց տալ զինակոչի և ապրանքների փոխադրության հարցում, իսկ ավելի սերտ գործակցության մասին խոստացել վերջնական պատասխանատու³⁰: Իսկ Սաբախտարիշվիլին Բեկզադյանին հայտնել էր, որ իրենք պատրաստ են աջակցել ոչ միայն Հայաստանի հպատակներին, այլև վրացահպատակ հայերին զինակոչի ենթարկելու խնդրում: Բեկզադյանը սակայն դրանից ենթադրել է, որ վրացիների այս պատրաստակամության մեջ թաղված է մի հետին միտք, և համենայնդեպս նույնիսկ այդպիսի անհուսա-

²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 322:

²⁸ Տե՛ս Հայոց պատմություն. Հատոր IV. Գիրք առաջին. Նորագույն ժամանակաշրջան ((1918-1945 թթ.), Եր., «Զանգակ-97», 2010, էջ 260:

²⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁰ ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 440, թ. 48:

լի իրավիճակում առաջարկել է խնդրին մոտենալ զգուշությամբ³¹: Տ. Բեկզադյանը տեղեկացնում է նաև, որ Ռամիշվիլու հետ հանդիպման ժամանակ նորից հարց է բարձրացվել Արդահանի մասին, որի մեջ խարդավալից երկվորյուն կար, և խնդրում հայկական կողմին տնօրինել Արդահան-Ախալքալաքի խճուղին, միաժամանակ պահանջելով երաշխավորություն, թե Արդահանը իբր թե այնքան ամուր պիտի գրավվի հայկական զորքերով, որպեսզի տաճիկները հնարավորություն չունենան սահմանն անցնելու: Բեկզադյանը հակադարձում է, վրացական կողմի այդ պահանջին, ասելով, որ ոչ մի երաշխավորություն չենք կարող տալ, իսկ խճուղուց օգտվելու մասին խոստանում տեղեկացնել և այդ մասին ուղիղ գծով հայտնել³²:

Այս առումով այդ իրողությունները ինքնատիպ ձևով է ներկայացրել Լեոն. «մի շատ խոշոր ցույց էլ հոկտեմբերի սկզբին ընդիունեցավ Թիֆլիսում: Ահագին բազմություն հավաքվեց Վանքի բակում. Ճսճոան հայրենասիրական ճառերը հաջորդեցին իրար: Ապա բազմությունը սկսեց իր երթը, նախգնաց եւ կանգնեց Հայաստանի դիվանագիտական միսիայի առաջ, ճառեր ասաց, լսեց Տիգրան Բեկզադյանի խրախուսական եւ հուսադրական խոսքերը: Ապա բազմությունը... համակրական ցույց արեց ի պատիվ վրաց Հիմնադիր ժողովի եւ մի շատ տաք ու համակրական ճառով ողջունվեց նույն ժողովի նախագահի կողմից, որը հայտնեց, թե վրացիները հայերի կողմն են եւ նրանց եղբայրական օգնություն ցույց կտան:

...Այն պատճառաբանվում էր այն մտքով, թե կովել քեմալականների դեմ՝ նշանակում է կովել բոլշևիզմի դեմ, որովհետեւ պարզ է որ [այդ\ երկուսը միացած են: Եվ ահա Հայաստանից եկավ Ռուբեն-փաշան առաջարկելու, որ Հայաստանն ու Վրաստանը միացնեն իրենց ուժերը թուրքերի դեմ: «Եթե մեզ չօգնենք, - ասել էր նա,- մենք, մենակ մնալով, ստիպված կլինենք դիմել բոլշևիկներին, նրանց բերել մեզ մոտ, եւ այդ ժամանակ դուք կմնաք մենակ»: Համաձայնվել էին բանակցություններ սկսելու: Վրաստանի պատերազմական մինիստրը գնաց Երեւան, բայց այդ

ժամանակ, եթե չեմ սխալվում, Տրապիզոն մեկնեց մի այլ ջոջ մենշեիկ, որ ավելի ձեռնտու պայմաններ ընդունելով Մուստաֆա Քեմալից՝ նրա հետ դաշնագիր կապեց ընդդեմ հայերի: Դաշնակ-մենշեիկյան դրացիության մի հուզիչ փաստ չէ՞»³³: Այնուհետև Լեոն որպես նմանատիպ անհավատարմության օրինակ բերում է Լոռվա Չեզոք գոտու հետ կապված վրացական դիրքորոշումը, որը վրացական զորքերն իբր թե պետք ժամանակավորապես գրավեին, սակայն նրանք զբաղեցնելուն պես անհապաղ այն կցում են Վրաստանի տարածքին:

Իհարկե, հետագա իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ այդ հաշվարկները արդարանալու հիմքերը շատ թույլ էին, քանզի շահերն էին տարբեր, իսկ հայկական պետության շահերը չէին ներդաշնակվում անդրկովկասյան և ոչ մի պետության արտաքին քաղաքական ու աշխարհաքաղաքական շահերի հետ: Բնականաբար հայ-վրացական պաշտպանական դաշինքը մեռելածին դուրս եղավ, և կողմերը հարկադրված էին ամեն մեկը յուրովի վճռել իրենց անկախության և գոյության ապահովման խնդիրները: Առավել ևս, որ ՀՀ կառավարության կողմից լիովին անտեսվեց բոլշևիկյան Ռուսաստանը, և Բ. Լեզրանի հետ ձախողված բանակցություններից հետո, որոնք անարդյունք եղան, Հայաստանը հարկադրված էր որոնել Վրաստանի զինակցությունը, ինչը սակայն լիովին ձախողվեց: Վրաց ազգայնականների համար Հայաստանի հետ դաշինքը գործնականում անընդունելի եղավ, որն ապացուցվեց Արդահանում և Լոռում տեղ գտած վրացական միջամտությամբ, և դեռ թուրք-հայկական պատերազմի նախօրեին Յուսուֆ Քեմալի և Ալի Դուադի հետ կնքած գաղտնի դաշնագրով³⁴, ըստ որի վրացիները առաջնայնություն էին ձեռք բերում Բորչալու-Ախալքալաքի և Արդահանի խնդրում, և հետևաբար վրացական չեզոքությունը իր մեջ պարտավորվածություն ուներ Թուրքիայի հանդեպ, կամ առավելագույնը, ինչպես նշել է Բեկզադյանը Ռ. Տեր-Մինասյանի հղած 1920 թ. հեռագրերից մեկում, դա հետևյալն էր. «Վրացիները մեր դեմ չեն

³¹ Տե՛ս նույն տեղում:

³² Տե՛ս նույն տեղում:

³³ Լեո, «Անցյալից»: Հուշագրություն, Եր., «Շեմ» հրատ., 2007, էջ 408-409:

³⁴ Խատիսյան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 268:

կովի: Համաձայն են մեզ օգնել նյութապես միայն ծածուկ, որպեսզի թուրքերը չիմանան: Բոլշևիկները վստահեցրել են վրացիներին, որ տաճիկները Բաթումը չեն գրավի»³⁵:

Այդուհանդերձ, մինչև թուրք-հայկական պատերազմի ավարտը հայկական կողմը փորձել է Վրաստանի հետ դաշինք ձևավորել, նույնքերի սկզբներին հարաբերվելով Հայաստանում Վրաստանի ներկայացուցիչ գեներալ Կարալովի հետ, որին բողոք է ներկայացվում Լոռու Չեզոք գոտի մտնելու կապակցությամբ և դժգոհություն հայտնում վրաց-հայկական դաշինքի ձախողման խնդրում³⁶, որին խուսափոխական պատասխան է տրվում: Հարցը փակուղի է մտնում: Դատելով իրադարձությունների զարգացման խորքային գործընթացներից, Խորհրդային Ռուսաստանը անկախ իր վիճակից, ամեննին էլ չէր պատրաստվում մեկընդմիջտ Անդրկովկասը թողնել թե՛ թուրք-գերմանական, և թե՛ բրիտանաֆրանսիական տիրապետության ներքո: Իսկ դա ակնհայտորեն պարզորոշվեց 1920 թ. կեսերից հետո, երբ բոլշևիկյան Ռուսաստանը գահավիժելով Կովկասյան լեռներից, իջավ Անդրկովկաս և ուղղակի սպասեց հարմար առիթի՝ այն կրկին վերանվաճելու, այդ թվում և վճռելու Հայաստանի նոր հեռանկարի հարցը՝ թեկուզև խորհրդային կարգերի հաստատման այդ ժամանակվա արդեն աստիճանաբար իրողություն դարձող տարբերակով: 1920 թ. հուլիսի 31-ին Օհանջանյանը տեղեկացնում է Բեկզադյանին, որ ստացել է իրեն ուղարկված հուլիսի 29-ին գրված մասնավոր գաղտնի նամակը, որում խոսք էր գնում բազմաթիվ հարցերի, այդ թվում նաև հայկական և վրացական Փարիզի պատվիրակությունների գործունեության մասին, որոնց միջև կնքված պայմանագրից երևում է որ վրացիք իրենց ստացած ռազմամթերքի փոխարժեքը պարտավորվում էին վճարել հայերին նույն պայմաններով, ինչ անգլիացիները: Խնդիր էր դրվում այդ հանգամանքը աչքի առաջ ունենալ և ստանալ վրաց կառավարությունից համապատասխան ստացական³⁷:

Դաշինքի ձախողումը օրինաչափ էր, քանզի շահերն էին տարբեր և հասկանալի էր

նաև, որ Վրաստանը որպես պետություն պետք է գերադասեր և առաջնային համարեր իր շահը, որի պայմաններում հայ-վրացական պաշտպանական դաշինքը մեռելածին դուրս եկավ: Այդ պայմաններում սերյան-արևմտյան մտասնեռումը ևս իր դերը կատարեց, Հայաստանը թերագնահատեց բոլշևիկյան գործոնը, որն ավելի իրատեսորեն գնահատեցին վրաց մենշևիկները: Արդյունքում Հայաստանի Հանրապետությունը հայտնվեց մեկուսացման մեջ, իսկ հայ-վրացական բանակցությունները ձևավորելու պաշտպանական դաշինք՝ այն ժամանակվա քաղաքական զարգացումների «տրամաբանական զարգացման» արդյունքում ձախողվեց և Հայաստանը մեն-մենակմնաց թուրքական ագրեսիայի դեմ, որովհետև Վրաստանը ապահովել էր իր անվտանգությունը՝ կնքելով անջատ համաձայնություն Ռուսաստանի և Վրաստանի հետ:

³⁵ ՀԱՍ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 79, թ. 150:

³⁶ ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 84-85:

³⁷ ՀԱՍ, ֆ. քաղ. գ. 139, թ. 5:

Հայ վաճառականները և նրանց դերը Վրաստանի տնտեսական կյանքում 18-րդ դ.-19-րդ դարի առաջին կեսին

Եսայան Վ. Բ.

ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ (Հայաստան, Երևան)
vardanesayan@yahoo.com

Վճռորոշ բառեր՝ վաճառականներ, մոքալաքներ, առևտրային կապիտալ, արտադրական ձեռնարկություն, կապալառու, առևտրաարդյունաբերական դաս:

Армянское купечество и его роль в промышленности Грузии 18-го и первой половины 19-го вв.

Есаян В.Б.

Институт истории НАН РА (Армения, Ереван)
vardanesayan@yahoo.com

Резюме: Армянские ремесленники и купцы, которые стали переселяться в Грузию в особенности после распада царства Багратидов (1045г.), поселялись в основном в городах. Грузинские купцы армянского происхождения пользовались покровительством грузинских царей, а позже местных российских властей, поскольку те имели огромную прибыль с промышленной деятельности купцов.

В Грузии купцы были свободными гражданами, называемыми мокалаки, которые играли значительную роль в развитии промышленности, внешней и внутренней торговле в 18-19 вв. Они постепенно переросли в промышленно-торговый класс, который стал играть значительную роль в экономической жизни Закавказья.

Ключевые слова: купечество, мокалаки, торговый капитал, промышленное производство, подрядчик, промышленно-торговый класс.

Armenian merchants and their role in Georgian economy in 18th century and the first half of 19th century

Esayan V.B.

Institute of history of NAS RA (Armenia, Yerevan)
vardanesayan@yahoo.com

Abstract: Armenian merchants, who migrated to Georgia especially after the fall of Bagratid Kingdom (1045), settled mostly in cities. Georgian-Armenian merchants received protection from Georgian kings and later on from Russian local authorities, who were earning significant profits from their economic activity.

Merchant class in Georgia consisted of free citizens – mokalak, who played significant role in the economic development, internal and external trade of the country in 18-19th centuries. The latter gradually transferred into commercial and industrial class, which began playing key role in economic life of Transcaucasia.

Keywords: Merchant, mokalak, trade capital, industrial enterprise, contractor, commercial and industrial class.

Հայերը Վրաստանում հիշատակվում են հնագույն ժամանակներից: Հատկապես Բագրատունյաց թագավորության անկումից (1045թ.) հետո Անիից և Հայաստանի տարբեր վայրերից մեծ թվով հայեր գաղթեցին Վրաստան՝ բնակվելով հիմնականում քաղաքներում՝ Թիֆլիս, Գրեմի, Գորի, Սղնախ, Թելավ, Անանուր և այլն: Ճնշող մեծամասնությամբ նրանք արհեստավորներ և վաճառականներ էին: Այդ «հայ առևտրական և արհեստավորական խավերը նշանակալի դեր են խաղացել...

բովանդակ արևելյան Վրաստանի կյանքում»¹, առևտրի, արհեստների, ձեռնարկատիրական գործունեության, արդյունաբերության զարգացման գործում: Հայերի դերը նշանակալի է եղել նաև Վրաստանի մշակույթի, գիտության, շինարարության, հասարակական-քաղաքական ասպարեզներում:

Հաստատվելով Վրաստանում, հայերը մեծամասնություն են կազմում երկրի քաղաքներում: Թիֆլիսում ռուսական կառավարության ներկայացուցիչ Ս.Բուռնաշևը գրում է, որ տե-

¹ Մելիքսեթ-Բեկ Լ., Հայերը Վրաստանում, «Պատմա-բանասիրական պրպտումներ», աշխատասիրությամբ Պարույր Մուրադյանի, Ս.Էջմիածին, 2010, էջ 348:

ղի հայերը 18-րդ դարի 80-ական թթ. Բաժանվում էին ազնվականների, առևտրականների, արհեստավորների և երկրագործների դասերի²:

Ըստ Ա. Երիցյանի, 19-րդ դարի 20-ական թթ. Վրաստանի քրիստոնյա բնակչության 1/3-ը հայեր էին, իսկ «վրացիք» պակաս, քան 2/3-ը³: 19-րդ դարի 20-ական թթ. Վրաստանի քաղաքային բնակչության պատկերն այսպիսին էր. Թիֆլիս՝ 2951 տուն հայ և 417 տուն վրացի և ռուս, Գորի՝ 331 տուն հայ և 121 տուն վրացի և ռուս, Անանուր՝ 123 և 24, Թելավ՝ 236 և 74, Սդնախ՝ 377 և 12: Ութ քաղաքացուց յոթը հայ էր և մեկը վրացի, իսկ չորս գյուղացուց երեքը վրացի, մեկը՝ հայ⁴:

Հայերի տնտեսական դրությունը գնալով բարելավվում էր: Դրան նպաստում էր վրաց թագավորների քաղաքականությունը, որոնք աշխատում էին ամեն տեսակ արտոնություններով, հատկապես առևտրի ոլորտում⁵ գրավել հայերին՝ թե քաղաքներում բնակեցնելու, թե նոր քաղաքներ հիմնելու համար:

19-րդ դարի սկիզբին Թիֆլիսում զարգանում էր առևտրային կապիտալը, որն ավելի ուշ վերածվում է արդյունաբերական կապիտալի: Թիֆլիսում կար թանկարժեք և արհեստագործական ապրանքների, նպարեղենի մոտ 500 խանութ⁶, որոնք պատկանում էին հայերին: Վաճառականները գրեթե բացառապես, իսկ արհեստավորների մեծ մասը հայեր էին, որոնք միավորված էին համքարությունների մեջ: Վրաստանի հայ վաճառականները, ինչպես նշվում է վավերագրերից մեկում, կանոնավոր առևտրական կապեր ունեին Կարինի, Բայազետի, Ախալցխայի, Կարսի, Կոստանդնուպոլիսի, Ալեքսանդրիայի, Երևանի, Խոյի, Թավրիզի, Նախիջևանի, Թեհրանի, Բաղդադի, Սպահանի և այլ քաղաքների հետ: Նույն վավերագիրը թվարկում է, թե վաճառականները ինչ էին բերում Պարսկաստանից, Հնդկաստանից, Թուրքիայից, Ղարաբաղից,

Շիրվանից, Նախիջևանից, Իմերեթից և ինչ էին արտահանում⁷:

Վրաստանի հայ վաճառականները դեռևս 17-րդ դարից առևտրական կապեր ունեին Ռուսաստանի հետ, որոնք առանձնապես աշխուժացան 18-րդ դարի երկրորդ կեսին, երբ վերստին բացվեց «օսեթական ճանապարհը», որն անցնում էր Դարիալի կիրճով⁸: Վրաստանի հայ վաճառականները, որոնք ոչ միայն Թիֆլիսից էին, այլև Գորիից, Դուշեթից, Անանուրց, Քուրայիսիից, իրենց ապրանքներն առաքում էին Մոսկվա, Աստրախան, Արխանգելսկ և այնտեղից էլ՝ այլ երկրներ:

Վրաստանի հայ վաճառականները մասնակցում էին նաև ռուս-պարսկական առևտրին: Նրանք վաղուց առևտրական կապեր ունեին Պարսկաստանի հետ: Պարսից շահերից նրանք ստացել էին իրենց ապրանքներից գանձվող մաքսի 50% զեղչի արտոնություն⁹: Վրացահայ վաճառականները դեռևս 17-րդ դ. վերջին-18-րդ դ. սկզբին սկսեցին նշանակալի դեր խաղալ Արևելքի հետ Վոլգա-կասպյան ուղով Ռուսաստանի կատարած առևտրում և տնտեսական հարաբերություններում: Ռուսական կառավարությունը ցանկանում էր Վոլգա-կասպյան ճանապարհը դարձնել Եվրոպայի Արևելքի երկրների հետ կապող միակ առևտրական ուղին: Ռուսական կառավարությունը 17-րդ դ. երկրորդ կեսին-18-րդ դ. սկզբին հայ վաճառականներին, մասնավորապես՝ Նոր Ջուղայի առևտրական ընկերությանն էր համարում արևելյան առևտրում իր նպատակների իրագործման հիմնական միջոցը¹⁰: Վոլգա-կասպյան ուղով հայերի կատարած առևտուրը գտնվում էր պարսկահայ վաճառականների և Նոր Ջուղայի հայկական վաճառականական ընկերության ձեռքին: Սակայն 18-րդ դարի առաջին քառորդում նրանք կորցրին իրենց գերակշռող ազդեցությունը: Ռուսական կառավարությունը որոշ չափով

² Бурнашев С.Д., Картина Грузии или описание политическое состояния царств Карталийского и Кахетийского, Тбилиси, 1896, с. 1.

³ Երիցյան Ալ., Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք XIX դարում (1800-1832), մաս Ա, Թ., 1894, էջ 139:

⁴ Նույն տեղում, էջ 139-140:

⁵ Тетвадзе Ш., Тетвадзе О., Армяне в Грузии (с древних времен до сегодняшнего дня), Тбилиси, 2008, с.25.

⁶ Бурнашев С.Д., նշվ. աշխ., էջ 3:

⁷ Акты собранные Кавказскою археографическою комиссиею (այսուհետ՝ АКАК), т. V, ч. I, Тифлис, 1873, док. 396, с. 332-340.

⁸ Մարտիրոսյան Վ., Հայերը Վրաստանի առևտրատնտեսական կյանքում, «Էջեր հայ գաղթավայրերի պատմության», Ե., 1996, էջ 150:

⁹ Архив Внешней политики Российской империи (АВПРИ), ф. Отношения России с Персией. 1777-1778гг., д. 484, л. 146.

¹⁰ Քուրբջյան Ա.Հ., Ռուսաստանի տնտեսական քաղաքականությունն Արևելքում և հայ վաճառականությունը (XVIIIդ. սկիզբ), ԼՀԳ, 1973, N 9, էջ 14:

դժգոհ լինելով Նոր Զուղայի վաճառականական ընկերության գործունեությունից, մաքսերի և փոխադրավարձի վճարման հարցում արտոնություններ տվեց նաև մյուս հայ վաճառականներին¹¹, մասնավորապես՝ վրացահայերին: Այսպես, 1712 թ. փետրվարի 5-ին վրացահայ վաճառականներ Մամաջանը, Ավթանդիլը, Հարությունը խնդրագիր են հղում Պետրոս I-ին՝ Նոր Զուղայի հայ վաճառականներին շնորհված արտոնություններից օգտվելու համար: Պետրոս I-ը ընթացք է տվել նրանց խնդրանքին, և Սենատը 1712 թ. փետրվարի 12-ի հրամանագրով բավարարել է այն¹²:

18-րդ դարում Աստրախանում առևտուր անող պարսկահայ վաճառականներից բացի աչքի էին ընկնում Այսրկովկասի տարբեր քաղաքների, այդ թվում՝ Վրաստանի քաղաքների հայ վաճառականները¹³: Նրանք Աստրախանի ծովային մաքսային գրանցամատյանում նըշվում են «վրացահայեր», որոնց թվում կային խոշոր առևտրականներ¹⁴:

Վրաստանում վաճառականական դասը ազատ քաղաքացիներն էին՝ մոքալաքները, որոնք կարևոր դեր էին խաղում երկրի տնտեսական զարգացման գործում, արտաքին և ներքին առևտրում 18-19-րդ դարերում:

Մոքալաք (վրացերեն՝ մոքալաքե) թարգմանվում է քաղաքի բնակիչ, քաղաքացի: Միայն Թիֆլիսի և Գորիի քաղաքացիներն էին կոչվում մոքալաքներ, որոնք հիմնականում առևտրականներ և արհեստավորներ էին, իսկ մինչև 19-րդ դարի 30-ական թթ. բացառապես հայեր¹⁵: Գորիի մոքալաքներն աստիճանով ցածր էին Թիֆլիսի մոքալաքներից¹⁶: Մինչև 16-րդ դարը մոքալաք էին կոչվում բոլոր

ազատ քաղաքացիները՝ արքունիքի հետ կապված հայ խոշոր վաճառականներն ու արհեստավորները, իսկ 18-րդ դարում «միայն թագավորի կամքով» սկզբունքով մոքալաք կարող էին դառնալ թագավորի մոտ ծառայության մեջ գտնվող ցածր խավի բոլոր մարդիկ, որոնք բնիկ քաղաքացիներ էին¹⁷: Աստիճանաբար մոքալաք կոչումն օգտագործվում է Թիֆլիսի հարուստ խավի համար: Այն դարձավ պատվավոր կոչում մոտ 16-17-րդ դարերում¹⁸: Այդ «պատվավոր քաղաքացիները», որոնք ունեին տոհմիկ քաղաքացիական ծագում, վճարում էին հատուկ հարկ՝ մախթա, որը կազմում էր տարեկան 4000 ռուբլի:

Մոքալաքները կարող էին լինել պետական պաշտոնյա, արհեստավոր, բայց նրանց հիմնական զբաղմունքը առևտուրն էր¹⁹, որը նրանց դարձնում էր հարուստ դրամատերեր: Վրաց թագավորները մեծ եկամուտներ էին ստանում նրանց տնտեսական գործունեությունից: Թագավորը մոքալաքների օգնությանն էր դիմում, երբ դրամական փոխառության կարիք էր զգում: Ազնվականությունը ևս վաճառականական այս խավի օգնությանն էր դիմում՝ խնդրելով փոխառություններ:

1825թ. տվյալներով Թիֆլիսում ապրում էին 2.2 հզ մոքալաք²⁰, իսկ 1832թ. Թիֆլիսի 9447 արական սեռի հայ բնակիչներից 1400-ը մոքալաքներ էին²¹; 1864 թ. Թիֆլիսի մոքալաքների թիվը հասնում է 3.7 հազարի²²: Մոքալաքների դասը մինչև 19-րդ դարի 30-ական թթ. կազմում էին հայերը, բացի մի վրացի ընտանիքից, որն այդ դասի մեջ էր ընդունվել ռուսական կառավարության ժամանակ²³:

Մոքալաքների դասը բաժանված էր մի քանի աստիճանի, ինչպես ազնվականները: Կային առաջին, երկրորդ, երրորդ կարգի մոքալաքներ ըստ այն հարկերի, որ վճարում էին: Առաջին և երկրորդ կարգի մոքալաքներն

¹¹ Նույն տեղում, էջ 15:

¹² Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века (сборник документов), т.2, ч. I, Е., 1964, док. 28, с. 60-61.

¹³ Յուխտ Ա., Աստրախանի հայկական գաղութի բնակչության սոցիալական կազմը XVIIIդ. Առաջին կեսում, ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1957, N 7, էջ 56:

¹⁴ Юхт А., Восточная торговля России в 30-40-х годах XVIII века и роль в ней армянских купцов, ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1956, N 8, էջ 47:

¹⁵ Обзорение Российских владений за Кавказом, ч. I, СПб, 1836, с. 211; տես նաև Բакрадзе Դ., Берзенов Н., Тифлис в историческом и этнографическом отношениях, СПб, 1870, էջ 88.

¹⁶ Обзорение..., с. 211; տես նաև՝ Անանյան Դ., Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը XIX դարում (1800-1870), հ.1, Բաքու, 1916, էջ 15:

¹⁷ Պետրոսյան Ա., Մոքալաքները հայ-վրացական տնտեսական-քաղաքական հարաբերություններում, ԼՀԳ, 1966, N 12, էջ 91:

¹⁸ Анчабадзе Ю. Д., Волкова Н.Г., Старый Тбилиси, М., 1990, с. 27.

¹⁹ Обзорение..., с. 212.

²⁰ Анчабадзе Ю. Д., Волкова Н.Г., նշվ. աշխ., էջ 27:

²¹ Обзорение..., с. 196.

²² Анчабадзе Ю. Д., Волкова Н.Г., նշվ. աշխ., էջ 28:

²³ Обзорение..., с. 211; տես նաև՝ Անանյան Դ., նշվ. աշխ., էջ 14-15:

իրենց սոցիալական դրությամբ և իրավունքներով հավասարեցված էին ազնվականներին: Վրաց թագավորների օրոք առաջին կարգի մոքալաքներ էին Շադիյանցները, Աբխազոմովները, Յուզբաշյանները, Խարազովները, Թամամաշյանները, Թաթոնները, Իզմիրովները և այլք: Մինչև 19-րդ դարը՝ Վրաստանի անցնելը Ռուսաստանի տիրապետության տակ (1801թ.), եղել է 241 մոքալական ընտանիք, որոնցից 53-ը առաջին կարգի, 91-ը՝ 2-րդ կարգի, 97-ը՝ 3-րդ կարգի և չորս ընտանիք էլ եկեղեցական մոքալաքներ: 1818թ. փետրվարի 20-ին մոքալաքների խնդրով զբաղվող հանձնաժողովը կազմում է նոր ցուցակ, որտեղ 1-ին կարգի մոքալաքների ընտանիքների թիվը 49 էր, իսկ նրանց հարստությունը 50000 ռուբլուց ավելի էր²⁴:

1830-ական թթ. սկզբին Թիֆլիսի զինվորական նահանգապետի առաջարկով կազմվել է քաղաքի մոքալաքների անվանական ցանկ: Ցուցակում ընդգրկվածներից 120-ը (ընտանիքի գլխավորները) ունեին 1 հազար և ավելի ռուբլի արծաթ, 61-ը՝ 10 հզ. ռուբլի արծաթ, 8-ը՝ 50 հզ. ռուբլի արծաթ և «աղքատ» մոքալաքներ, որոնց ունեցվածքը չի նշվում²⁵, թեև թվարկվածներն էլ զգալիորեն քիչ են ցույց տվել իրենց ունեցածից:

Կովկասի փոխարքայի միջնորդությամբ և Կովկասյան Կոմիտեի սահմանադրությամբ ընդունված տոհմական առաջին քաղաքացիների (մոքալաքների) անվանական ցանկը, որը 1859թ. հունիսի 7-ին հաստատել է Ալեքսանդր ցարը, նշվում են հայտնի տոհմերին պատկանող (79 տուն) անձիք²⁶, որոնց մի մասը եղել են Թիֆլիսի քաղաքագլուխներ, Թիֆլիսի քաղաքային վարչության անդամներ: 1830-ական թթ. ցանկում նշվածներից բացի, 1859թ. ցանկում հիշվում են Միրիմանյանները, Փրիդոնյանները, Սարաջևները, Եվանգուլովները և ուրիշներ:

Մոքալաքները ևս ստեղծեցին իրենց դասային կազմակերպությունները (վաճառականական գիլդիաներ) և համախմբվեցին սեփական շահերի շուրջ:

Վրաստանի՝ Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցնելուց հետո էլ տասնամյակներ

շարունակ Թիֆլիսի առևտուրը բացառապես հայ մոքալաքների ձեռքում էր²⁷: 18-րդ դարի վերջին-19-րդ սկզբին Թիֆլիսի առևտրային կապիտալի շրջանառությունը 300.000 ռուբլի արծաթ էր²⁸: Կարելի է ենթադրել, որ խոսքը գնում է հայ վաճառականների կապիտալի շրջանառության մասին: 19-րդ դարի սկզբին Թիֆլիսում կար 7 իջևանատուն, որոնք պատկանում էին հայ հարուստ վաճառականներին, 1264 կրպակ և առևտրային շարքեր, այդ թվում 3-ը՝ արքունական²⁹: Իջևանատների և կրպակների տերերը զգալի եկամուտ են ստացել դրանք վարձակալության տալով: Դրա գինը, կապված տեղի, կրպակի տարածքի, ապրանքի տեսակի ու գնի և այլնի հետ, կարող էր լինել 10-ից մինչև 60 ռուբլի արծաթ՝ ամսական³⁰: 1825թ. Թիֆլիսում կար 1130 արհեստավոր և 660 առևտրաարդյունաբերող: Արհեստանոցները, խանութները կենտրոնացած էին հիմնականում «Հայկական շուկայում»³¹:

1843թ. Այսրկովկասի Գլխավոր վարչության տարեկան հաշվետվության մեջ նշվում է, որ Թիֆլիսի առևտրով զբաղվող քաղաքացիների թիվը հասնում է 400-ի, իսկ նրանց տարեկան շրջանառությունը չի գերազանցում 4 մլն ռուբլին³²: Սա թերևս վկայում է 19-րդ դարի 30-40-ական թթ. Թիֆլիսի հայ վաճառականական խավի առևտրական շրջանառության մասին: Ըստ 1846թ. փետրվարի 28-ի վավերագրի, Ռուսաստանի հետ առևտուրը գտնվում է բացառապես հայերի ձեռքին և տարեկան շրջանառությունը հասնում է 5.534.600 մլն ռուբլու³³:

Հայ վաճառականները գերիշխող դիրք ունեին նաև Վրաստանի այլ քաղաքների և շրջանների արտաքին ու ներքին առևտրում: Գործի վաճառականները գործունե մասնակցություն են ունեցել Եվրոպայի հետ առևտրում: Նրանք մինչև 1 մլն ռուբլու ապրանքներ էին ուղարկում Լայպցիգի և Մարսելի տոնավաճառներ: 18-րդ դարի վերջին-19-րդ դարի սկզբին Գործում կար 174 կրպակ, որոնցից 40-ը գործվածքեղենի և կտորեղենի, մյուսները՝

²⁷ Обзорение..., ч. I, с. 249.

²⁸ Նույն տեղում, էջ 248:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 192:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 194:

³¹ Анчабадзе Ю. Д., Волкова Н. Г., նշվ. աշխ., էջ 55:

³² АКАК, т. IX, ч. II, 1884, док. 520, с. 608.

³³ Անանուն Դ., նշվ. աշխ., էջ 193:

²⁴ Պետրոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 96:

²⁵ Анчабадзе Ю. Д., Волкова Н. Г., նշվ. աշխ., էջ 27:

²⁶ «Մեղու Հայաստանի», 1862, N 6; АКАК, т. XII, ч. I, Тифлис, 1904, док. 143, с. 226-227.

գինու, օդու, կաթնամթերքի և այլն³⁴: 19-րդ դարի սկզբին Թելավում կար 60 խանութ, առևտրով զբաղվում էին 57 հոգի, որից 10-ը՝ խոշոր առևտրականներ էին³⁵: Ախալցխայում հայ վաճառականների գործունեությունն ընդլանվել է 19-րդ դարի 30-ական թթ-ից: Երբ 1826թ. պարսիկները ներխուժեցին Վրաստան, Այսկովկասի, հատկապես Թիֆլիսի հայ վաճառականները չունենալով Պարսկաստանի հետ ուղղակի հարաբերությունների հնարավորություն, որպես առևտրի ուղի ընտրեցին Ախալցխան, Կարսը և Բայազետը, որտեղից անցնում էին Խոյ: Ախալցխայով տարանցիկ առևտուր էին անում Լայպցիգի և Նիժնի Նովգորոդի տոնավաճառներում³⁶:

Թիֆլիսի տնտեսական կյանքում և առևտրատնտեսական հարաբերություններում կարևոր դեր էին խաղում Թիֆլիսի մելիքները, որոնք կառավարել են քաղաքը մինչև Վրաստանի անցնելը Ռուսաստանի տիրապետության տակ: Նրանք նույնպես բացառապես հայեր են եղել: Այդ պաշտոնը 1714թ-ից թագավորական հրովարտակով ժառանգական իրավունքով վարել են Բեհբուդյան տոհմի իշխանները, որոնց նախահայր Բեհբուդը հիշատակվում է 17-րդ դարի կեսին «խոջա» տիտղոսով³⁷: Մելիքները ևս մոքալաքներ էին: Վրացի պատմաբան Շ.Չխեթիան Թիֆլիսի մելիքների հայ լինելու հանգամանքը բացատրում է այն իրողությամբ, որ քաղաքի բնակչության մեծամասնությունը հայեր էին, և պետական բարձրագույն իշխանությունը հաշվի էր նստում դրա հետ ու քաղաքագլուխ նշանակում հայի³⁸:

Թիֆլիսի մելիքը գլխավորում էր քաղաքը, բայց նրան ենթարկվում էր նաև քաղաքի շրջակայքը: Ռուսական տիրապետության սկզբում մելիքի պաշտոնը նույնացվեց ոստիկանապետի (полициймейстер) պաշտոնին³⁹: Մելիքն ուներ մեծ իշխանություն և պարտականություններ՝ առևտուրը պահել բարեկարգ վիճակում, հետևել չափ ու կշռի ճշտությանը,

առևտրի արդարությանը՝ առանց խաբելու և կեղծելու: Մելիքը պետք է հետևեր, որ առևտրականները բավարարվեին չափավոր հասույթով և այլն: Վեճերի դեպքում մելիքը հրավիրում էր անվանի վաճառականներին, հարցերը լուծում էր գրավոր դատավճռով, որը հաստատում էր իր և դատաքննությանը մասնակցողների կնիքով⁴⁰: Մելիքները հավաքում էին հարկերը, ունեին իջևանատներ, կավաճքներ: Մելիքի գլխավոր պարտականություններից էր քաղաքի հինգ դարպասների բանալիներն իր մոտ պահելը⁴¹:

Մելիքն ուներ մի կարևոր արտոնություն վրաց թագավորների ժամանակ: Վրաստանում անշարժ գույքի, կավաճքների վաճառքի և գնման թղթերը, կավաճագրերը վավերացված էին համարվում, երբ նրանց վրա դրվում էր թագավորի կնիքը: Բացառություն էին Թիֆլիսի կավաճքները, որոնց վաճառքի և գնման թղթերի վավերականության համար թագավորի կնիքի հետ պետք է լիներ նաև հայ մելիքի կնիքը⁴²: Սա վկայում է, որ «Թիֆլիսի անշարժ կավաճքները գլխավորապես հայերին էին պատկանում»⁴³:

Դեռևս վրաց թագավորության շրջանում արքունի շատ ձեռնարկություններ (թնդանոթի, վառողի և այլն), իսկ ռուսական տիրապետության շրջանից արդյունաբերական շատ ճյուղեր շահագործվում էին կապալալին եղանակով: Կապալառուները հիմնականում հայեր էին: 1826-1828թթ. ռուս-պարսկական և 1828-1829թթ. ռուս-թուրքական պատերազմների ժամանակ շատ մոքալաքներ սկսում են զբաղվել կապալառությամբ: Ձորքին մթերք և այլ ապրանքներ մատակարարելը, պետական հաստատությունների համար շինություններ կառուցելը, բեռների տեղափոխությունը և այլն, կատարվում էին կապալների եղանակով, որ ռուսական հրամանատարությունը աճուրդով հանձնում էր մասնավոր անձանց: Հանդես եկան հայ կապալառուներ, որոնք կապալով վերցրել էին տնտեսության բոլոր ճյուղերը, նաև տուրքերի գանձումը: Կապալառուներին անվանում էին «փողորաթի»: «Չկայ այնպիսի փողորաթ, որ կամ բոլորովին Հայոց

³⁴ Обзорение..., ч. II, 1836, էջ 74:

³⁵ Աբրահամյան Վ., Հայ համբարությունները Անդրկովկասի քաղաքներում (18-20-րդ դարի սկիզբ), Ե., 1971, էջ 92:

³⁶ Обзорение..., ч. IV, 1836, էջ 235:

³⁷ Երիցյան Ա., Թիֆլիսի հայք և նոցա վիճակագրությունը, «Փորձ», Թիֆլիս, 1879, հ.10, էջ 13:

³⁸ Чхетия III., Армяне в Тбилиси в шестидесятих годах XIX века, ՊԲՀ, 1958, N 3, էջ 61-62:

³⁹ АКАК, т. I, 1866, док. 538, с. 422.

⁴⁰ Պետրոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 94:

⁴¹ Ստորագրություն Թիֆլիզյո «Գարուն», Թ., 1866, N 1, էջ 62:

⁴² АКАК, т. I, 1866, док. 151, с. 193.

⁴³ Լեո, Երկ. Ժող., հ. 4, Ե., 1984, էջ 78:

ձեռքին չլինի, կամ օտարի հետ ընկեր չլինին», - գրում է Թիֆլիսի «Գարուն» ամսագրի հոդվածագիր Ա. Հակոբյանը⁴⁴: Դա այնքան եկամտաբեր էր, որ արհեստավորից մինչև աստիճանավոր, թողնելով իրենց զբաղմունքը, դառնում էին փողրաթչի և դրանով հարստանում⁴⁵:

Հայ կապալառուն առևտրական դրամագլխի ներկայացուցիչ էր, որ միջնորդի դեր էր խաղում սպառողի և արտադրողի միջև: Նյութապես ամրապնդվելով, կապալառուն ձեռքտուն էր ազդեցություն ունենալ արտադրության և շուկայի վրա, իր կամքը թելադրել արտադրողին և նոր ուղղություն տալ ողջ տնտեսական կյանքին⁴⁶: Ձգտելով անձամբ մասնակցել արտադրությանը, կապալառուների դասն իր կուտակած առևտրական կապիտալը վերածում էր արդյունաբերականի: Նոր առևտրականն իր կապիտալով բերում էր մրցակցություն, և դա մեծ հարված էր համբարական կազմակերպությանը, որն այլևս խոչընդոտում էր արտադրության զարգացմանը:

⁴⁴ Ստորագրություն Թիֆլիզոյ, «Գարուն», Թ., 1866, N 4, էջ 255:

⁴⁵ Երիցյան Ալ., Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք XIX դարում (1800-1832), մաս II, էջ 422-447:

⁴⁶ Անանուն Դ., նշվ. աշխ., էջ 233:

Памятники армянской архитектуры и топонимики в Бангладеш

Погосян /Хакбабян/ Г. Г.
Общественный институт политических и социальных исследований
Черноморско-Каспийского региона /Армения, Ереван/
gagikp@mail.ru

Ключевые слова: Бангладеш, армяне, диаспора, геноцид, архитектура, церковь, часовня, школа, памятник, мемориал, топонимика, улица, дорога.

Բանգլադեշի հայկական ճարտարապետական եւ տեղանվանական հուշարձանները

Պողոսյան /Խաղբակյան/ Գ. Հ.
Մեկծովյան-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական եւ սոցիալական
հետազոտությունների հանրային ինստիտուտ /Հայաստան, Երևան/
gagikp@mail.ru

Ամփոփում՝ Հոդվածում ներկայացված է «Ճարտարապետական եւ տեղանվանական հայկական հուշարձանները աշխարհում» բազմահատորյա ատլաս-դիվանից մի գլուխ, որն նվիրված է Բանգլադեշին։ Հոդվածում համառոտ ներկայացվում է գաղթօջախի ստեղծման եւ զարգացման պատմությունը, տարածման աշխարհագրությունը, եկեղեցու, կրթության և պարբերական մամուլի իրավիճակը։ Հոդվածի հիմնական մասն է կազմում Բանգլադեշի հայկական ճարտարապետական ու տեղանվանական հուշարձանների ցուցակ-աղյուսակը, որի վերջում զետեղված է գրականության ցանկ։

Հանգուցաբառեր Բանգլադեշ, հայեր, գաղթօջախ, ծեղասպանություն, ճարտարապետություն, եկեղեցի, մատուռ, դպրոց, հուշարձան, տեղանուններ, փողոց, մայրուղի։

The Monuments of Armenian Architectures and Toponymy in Bangladesh

Poghosyan /Khaghbakyan/ G. H.
Public Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region /Armenia, Yerevan/
gagikp@mail.ru

Abstract: The article presents the head of a multi-volume atlas of the catalog «The monuments of Armenian architecture and place names abroad». It presents an overview of the history and development of the community, the geography of its settlement, the state of the church, education and Armenian media. The main part of the article is a table-list of Armenian monuments of architecture and toponymy in Bangladesh, after which a list of literature is given.

Keywords: Bangladesh, Armenians, Migration, Genocid, Diaspora, Architecture, Church, Chapel, School, Monument, Toponyms, Street.

История. География.

На территории современного Бангладеша¹ армяне появились в XVII в., практически в то же время, что и в Западной Бенгалии².

В начале XVIII в., общины возникшие в городах Дакка³, Тиджгоан⁴ и Нараянгандж⁵, по-

полнилась за счет эмиграции из Новой Джульфы и Исфахана, обусловленной афганским нашествием (1722). Однако во время британского правления стал наблюдаться исток из общин.

В XIX в. сохранилась немногочисленная, но влиятельная община в Дакке, так к примеру, в 1868 году из шести европейских заминдаров⁶ Дакки пятеро были армяне.

Согласно переписи в Британской Индии в 1881 в. во всей Бенгалии проживало 737 армян.

¹ Народная Республика Бангладеш (бенг. গণপ্রজাতন্ত্রী বাংলাদেশ; англ. People's Republic of Bangladesh). Столица Дакка.

² Бенгалия (бенг. বঙ্গ, англ. Bengal) – исторический регион в северо-восточной части Южной Азии разделенный британцами по религиозному признаку в 1947 г. между Индией (Западная Бенгалия – штат на востоке Индии) и Восточным Пакистаном (ныне – государством Бангладеш). Населён преимущественно бенгальцами, для которых родным языком является бенгальский язык.

³ Дакка (бенг. ঢাকা, англ. Dhaka / Дасса) – город-агломерация, столица Бангладеша и административный центр одноименной области.

⁴ Тиджгоан (бенг. তেজগাঁও; англ. Tejgaon) – населенный пункт в области Дакка в составе агломерации Дакка. Ныне квартал Дакки к северу от Старой Дакки.

⁵ Нараянгандж (бенг. নারায়ণগঞ্জ Narayanganj, англ. Narayanganj) – город, административный центр одноименного района в области Дакка.

⁶ Заминдар (англ. zamindar). В Бенгалии в XVII-XVIII вв. наследственные откупщики налогов.

Согласно церковно-приходским книгам в Дакке было зарегистрировано 301 крещение и 68 бракосочетаний (между 1831-1978), а смертей – 227 чел. (между 1831-1981).

В XX веке во время войн за независимость - Пакистана от Индии (1947) и Бангладеша от Пакистана (1972), армянская община постепенно ослабевает. Большинство армянских семей эмигрировали в Австралию, Соединенные Штаты Америки, Англию и т.д. На рубеже XX-XXI вв. оставалось ок. 70 ± 10 армян, (9 семей в Дакке и 2 семьи в Читтагонге). Ныне в Бангладеш осталось несколько человек.

Церковь. Образование.

Община как и единственная церковь в Бангладеш входила в состав епархии ААЦ “Исфахана и Индии”. В 1958 г. епархия была реорганизована и возникла “духовная депутация Индии и Крайнего Востока. В новейший период для совершения культовых обрядов Дакку посещают из епархии ААЦ “Австралии и Новой Зеландии”.

В 1848 г. была основана первая частная школа в стране (см. табл.).

Организации. СМИ.

Какие-либо организации, равно как и средства массовой информации отсутствуют.

Таблица-перечень памятников архитектуры и топонимики в Бангладеше

№	Объект	Наименование	Местонахождение (адрес, контакты)	Даты	Вид или координаты
1.	квартал	Армянский (бенг. আরমানিটোলা)	Armanitola, Dhaka 1100		
2.	улица	Армянская	Armenian Rd., Armanitola, Dhaka 1100		
3.	церковь	Св. Воскресения	Armenian Church, 4, Armenian St., Armanitola, Dhaka 1100	1781	
4.	трехэтажная башня колокольня- часы ⁷	прицерковная	Находится перед входом в церковь Св. Воскресения, Там же	1837	
5.	картины	Две картины маслом	Находится над алтарем в церкви Св. Воскресения, Там же	1849	

⁷ Построил Ованнес Арапет Саркис (англ. Johannes Arapiet Sarkies). В 1897 году рухнула от землетрясения.

6.	здание	Пасторат	Находится рядом с церковью Св. Воскресения Там же	1909	
7.	кладбище	Армянское, после постройки церкви - прицерковное ⁸	Находится вокруг церкви Св. Воскресения, внутри ограды, Там же	XVIII (с 1706 г.) - XX вв.	
8.	надгробный памятник	Хачика Товмасовича Аветисяна	Находится на кладбище слева от входа, рядом с колокольной, Там же	24.09.1877	
9.	лапидарная надпись	Эпитафия билингва восьмистрочная надпись на армянском ⁹ и семистрочная надпись на английском ¹⁰ языках	Находится на постаменте надгробного памятника Хачика Товмасовича Аветисяна, Там же	24.09.1877	
10.	ограда с воротами	прицерковная	Находится вокруг церкви, пастората и прицерковного кладбища, Там же	XVIII в.	
11.	здание	Высшая школа Погоса ¹¹	Pogose Anglo Vernacular School, в дальнейшем Pogos High School, Chittaranjan Av., Dhaka	12.06.1848	
12.	здание	дом Погоса ¹²	Pogose / Weis House, 7 Weisghat, 1100 Dhaka	XIX в.	

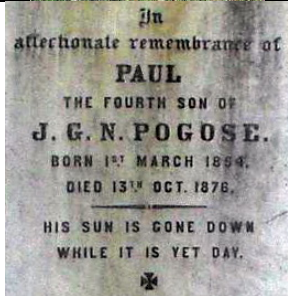
⁸ Место на старом армянском кладбище под сооружение церкви выделил Ага Хачик Минас (англ. Aga Catchick Minas).

⁹ ԿԱՌՈՒՅԱՒ ԱՅՍ ՅԻՇԱՍԿ Ի / ...ԿԱԹՈՂԻՆ ԱՍՈՒՄՆՈՅ ԽՈՐԴԻՆ / ...ՏՄԱԶԳԵԼՈՅ ԱՌԱՄԵՆԱՍԻՐԵԼԻ / ԱՌՆ ԻՐԴՈՅ ԽԱԶԻԿ / ԱԻԵՏԻԲ ԹՈՎՍԱՍԻ ՈՐ ՀԱՆԳԵԱԻ / Ի 24 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ 1877 / Ի 56 ԱՄԱՅ ՀԱՍԱԿԻ. / “ՀԱՆԳԻՅԷ Ի ԽԱՂԱՂՈՒԹԵՆ”

¹⁰ A FOND WIFE'S TRIBUTE / TO HER DEEPLY MOURNED / AND BEST OF HUSBANDS /CATCHICK AVETICK THOMAS /DIED 24TH SEPTEMBER 1877 / AGED 56 YEARS. / “REST IN PEACE”.

¹¹ **Высшая школа Погос** (бенг. পোগোজ হাই স্কুল ; англ. Pogos High School) – первая частная школа в стране (1848). Названа в честь основателя Овакима Григора Николая Погоса (англ. Joachim Gregory Nicholas Pogose; арм. Հովակիմ Գրիգոր Նիկողայոս Պողոսյան) (?-1876), заминдара Дакки. Распологалась на первом этаже его апартаментов. Местонахождение дважды изменялось, пока был приобретен нынешний адрес. Ныне называется – Pogose Laboratory School and College, IER, Jagannath University (бенг. পোগোজ ল্যাবরেটরি স্কুল এন্ড কলেজ ,আই.আর.জগন্নাথ বিশ্ববিদ্যালয়)

¹² Построил Оваким Григор Николай Погос.

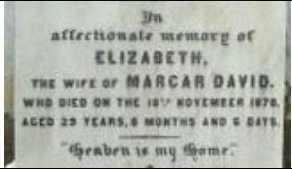
13.	здание	дом Руплал	Ruplal House ¹³ , Dhaka		
14.	здание	дом Манука	House of Manuk, Dhaka		
15.	здание	дом Манукхабан	Рядом с президентским дворцом Bangabhaban ¹⁴ Manuk House ¹⁵ , Dhaka		
16.	надгробия	Представителей армянских фамилий сотрудничавших с Ост-Индийской компанией	Находятся на Христианском или Английском кладбище расположенном в Вари, районе Старого города Narinda Christian Cemetery или English Cemetery in Wari, Dhaka	XVIII-XIX вв.	23°42'56"N 90°25'11"E
17.	надгробие	Николая Погоса, заминдара Дакки	Находится на английском кладбище в Вари или христианском кладбище "Наринда", Там же	13.10.1876	
18.	лапидарная надпись	Десятистрочная эпитафия на английском ¹⁶ языке	Находится на постаменте надгробного памятника Николая Погоса, Там же	13.10.1876	

¹³ Построил Ага Арутюн Махаил (англ. Agah Arathoon Michael), заминдар Дакки.

¹⁴ **Бангахабан** (бенгал. বঙ্গভবন ; англ. Bangabhaban / House of Bangladesh) (букв. Дом Бангладеша) – официальная резиденция Президента Бангладеша. Ранее резиденция правителя Восточного Пакистана (1947-71), до того официальная резиденция Британского Вице-короля Индии.

¹⁵ **Манукхабан** (англ. Manukbhaban / Manuk House) – здание построено армянским заминдаром Дакки Мануком во время Британского владычества. В последствии приобретено навабом Дакки, где был разбит парк.

¹⁶ Un / attechonate remembrance of / PAUL / The fourth son of / J. G. N. POGOSE. / worn 1st march 1894. / died 13th oct. 1876. / His sun is gone down / while it is yet day. / + CALCUTTA. LEEWELYW & CO. SCTS.

19.	надгробный памятник	Елизаветы жены Маркара Давида	Находится на английском кладбище в Вари или христианском кладбище “Наринда”, Там же	18.11.1878	
20.	лапидарная надпись	Восьмистрочная эпитафия на английском ¹⁷ языке	Находится на постаменте надгробного памятника Елизаветы жены Маркара Давида, Там же	18.11.1878	
21.	надгробия		В притворе латинской церкви, Dhaka	XV-XVII вв.	
22.	надгробия	Армянское прицерковное кладбище (Armenian Churchyard)	Во дворе старой романо-католической церкви Св. Марии (Holy Rosary) Catholic Church, Tejgaon, P.O: Tejgaon, Dhaka-1215	С 1706 по 1820 гг.	21 надгробие
23.	надгробная плита	Эпитафия билингва одиннадцатистрочная ¹⁸ на армянском и девятистрочная ¹⁹ на латинском языках	Вмонтировано в стену церкви Св. Марии, Там же	7.06.1714	
24.	надгробная плита	Эпитафия девятистрочная на армянском ²⁰ языке	Вмонтировано в стену церкви Св. Марии левее предыдущего, Там же	1746	
25.	улица	Шрикора	Narayanganj		

¹⁷ Un / attechonate remembrance of / ELIZABETH. / The wife of MARCAR DAVID. / who died on the 18th November 1878. / aged 29 years, 8 months and 6 days. / “Herben is my home”.

¹⁸ ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆՆ ՀԱՆԳՍՏԵԱՆ Ի ՍԱՐ ԴԻԵ/ԱԼ Ի Ս[Ի]Բ ՏԱՊԱՆ ՈՐԺԱՄ / Ք[Ի]Ս ԳԱՅ ԱՌՔԱ[Ի]ԿԱՆ ԱՐԺԱՆ ԱՌԻՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԵԱՆ ՈՐ Է ԱԶԵՏԻՍ / ՎԱՃԱՌԱԿԱՆ ՈՐ Է ՈՐ/ԴԻ ՅԱՐԵԻԱՆԷՅԻ ՂԱԶԱՐԻ ԹԻՎՆ ՌՃԿԳ[] (1714) ՓՈՔՐ ԹԻՎՆ ՂԹ[] (1714) / ՂԱՄԱՐ ԱՐՍՈ Ե[] 1714

¹⁹ ESTA SEPVIT / VKA HEDE CHO / ZE AVIATIS OQ/VAL FALLE CEO / NESTE DACCA A / 7 DE JUNHO DO A/NO DE 1714 & NEL / LASEFN TERRARA / O SEV & HERDEIROS

²⁰ ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱՍԱԳՈ / ..ՅԻ. ՄԱՀԴԵՄԻ. ԲԱՂԴ..Ի.Դ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆԻ / ԽՕԶԱ. ԹՈՄԱՆԻ՝ .../ ՈՐ ՓՈԽԵՅԱԻ. ՅԱՇՔ/ԽԱՐԸՆ. ՎԵՐԻՆ. ԹԻՎ / ՓՐԿԶԻՆ 1746 ՅՈՒԼԻՍԻ 29 ԵՐ ՂԱՄԱՐ

Использованные шрифты:
Vrinda – бенг.

Условные сокращения:
St. (Street) – улица
Rd. (Road) - дорога

Библиография:

1. **Աբրահամյան Ա. Գ.**, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության: Հ. Ա: *Հնդկաստանի հայ գաղթօջախները*, էջեր 436-485: - Եր., Հայաստան հրատարակչություն: 1964: 488 էջ:
2. **Աբրահամյան Ա. Գ.**, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության: Հ. Բ: *Հնդկահայ գաղթօջախները նոր եվ նորագույն ժամանակներում*, էջեր 255-279: - Եր., Հայաստան հրատարակչություն: 1967: 424 էջ:
3. **Հայ Սփյուռք** հանրագիտարան: *Հնդկաստան*, էջեր 357-366: - Եր.: Հայկ. հանրագիտարան. հրատ. 2003: - 732 էջ:
4. **Ghias Durdana**, Rescue Pogose house before too late. // Star Weekend Magazine. The Daily Star. (11 August 2008).
5. **Haider M. H.**, And Shadows Flee Away. // The Daily Star. (11 December 2015).
6. **Haider M. H.**, A Tribute to Columbo Sahib. // The Daily Star. (11 December 2015).
7. **Chater Liz**, Armenian Graves, Inscriptions and Memorials in India, DACCA, 1722–1977.
8. **Chaudhury Sushil**, Armenians, The // Banglapedia - the National Encyclopedia of Bangladesh. (2006).
9. **Chaudhury Sushil**, From Prosperity to Decline - Eighteenth Century Bengal. – New Delhi, 1995.
10. **Clay A.L.**, Leaves from a diary in East Bengal. – London. 1898. pp. 104–105.
11. **Seth M.J.**, Armenians in India. Reprint. – Calcutta, 1973.

ЭКОНОМИКА

Պրամական փոխանցումների ազդեցությունը զարգացող երկրների սոցիալ-տնտեսական զարգացման վրա

Ավագյան Մ.Ա.

Եվրոպական համալսարան (Հայաստան, Երևան)

misakav@rambler.ru

Վճռորոշ բառեր՝ դրամական փոխանցումներ, տնտեսական զարգացում, խնայողություններ, ներդրումներ, սպառում, աշխատանքային միգրանտ, դրամական միջոցներ, տնային տնտեսություն

Влияние денежных переводов на социально-экономическое развитие развивающихся стран

Авагян М.А.

Европейский университет (Армения, Ереван)

misakav@rambler.ru

Резюме: На современном этапе развития мировой экономики денежные переводы стали одним из важнейших источников внешнего финансирования в развивающихся странах, превышая объемов официальной помощи развитию, международного кредитования и даже иностранных инвестиций. Они способствуют не только сокращению бедности и снижению социальной напряженности населения в этих странах, но и создают благоприятные условия для экономического развития, роста сбережений и инвестиций, поддержания стабильности курса национальной валюты и обслуживания внешнего долга. В статье представлена роль денежных переводов в социально-экономическом развитии развивающихся стран, тенденции в мировой экономике, факторы, обуславливающие их изменения, а также макроэкономические, финансовые и социальные эффекты.

Ключевые слова: денежные переводы, экономическое развитие, сбережения, инвестиции, потребление, трудовой мигрант, финансовые ресурсы, домашнее хозяйство.

Impact of remittances on the social and economic development of developing countries

Avagyan M.A.

European University (Armenia, Yerevan)

misakav@rambler.ru

Abstract: At the present stage of development of the world economy, remittances have become one of the most important sources of external financing in developing countries, exceeding the amount of official development assistance, international lending and even foreign investment. They contribute not only to reduce poverty and social tensions in these countries, but also create favorable conditions for economic development, growth of savings and investments, maintenance of stability of the national currency exchange rate and external debt service. The article presents the role of remittances in the social and economic development of developing countries, trends in the world economy, the factors contributing to their changes, as well as macroeconomic, financial and social effects of remittances.

Keywords: remittances, economic development, savings, investment, consumption, labour migrant, financial resources, household.

Տարեցտարի ավելի է մեծանում աշխատանքային միգրանտների կողմից կատարվող դրամական փոխանցումների դերը զարգացող երկրների տնտեսական քաղաքականության ձևավորման գործում: Շատ հաճախ դրանք հանդիսանում են բնակչության մի մասի եկամուտների միակ կամ հիմնական աղբյուրը՝ նպաստելով միգրանտների ընտանիքի անդամների կենսամակարդակի բարձրացմանը, սպառմանը, կուտակմանը և հետագա ներ-

դրումների իրականացմանը: Միջազգային դրամական փոխանցումներն, իրենց բնույթով, իրականացնում են վերաբաշխման և սոցիալական գործառույթների, ընդ որում, սոցիալական գործառույթն ապահովում է միանգամից երկու կարևորագույն նպատակների իրացում՝ օտարերկրյա փոխանցումներ ստացող տնային տնտեսությունների նվազագույն սոցիալական պահանջմունքների բավարարում և պետության սոցիալական պարտավորություն-

ների արտաքին ֆինանսավորում: Վերջինով էլ պայմանավորված է տնտեսագիտական գրականության մեջ գոյություն ունեցող այն կարծիքը, որ «բնակչության զանգվածային արտագաղթի երկրներում մարդկային կապիտալի կորստի «համարժեքը» դառնում են միգրանտների դրամական փոխանցումները դեպի հայրենիք¹»:

Արժույթի միջազգային հիմնադրամը միջազգային դրամական փոխանցումները սահմանում է որպես տնային տնտեսությունների կողմից արտասահմանյան երկրներից ստացված եկամուտ, որն առաջանում է մարդկանց՝ դեպի այդ երկրներ ժամանակավոր կամ մշտական տեղափոխվելու արդյունքում: Ըստ այդմ՝ դրամական փոխանցումները հաշվարկվում են որպես «աշխատողների փոխհատուցումների» և «անձնական փոխանցումների» հանրագումար: «Աշխատողների փոխհատուցումներն» իրենցից ներկայացնում են ընդունող երկրում ռեզիդենտ չհամարվող սահմանամերձ, սեզոնային և այլ կարճաժամկետ աշխատողների և ոչ ռեզիդենտ անձանց մոտ աշխատող ռեզիդենտների կողմից ստացված եկամուտներ: Դա նշանակում է, որ միջազգային կազմակերպություններում, դեսպանատներում, հյուպատոսական գրասենյակներում և այլ ոչ ռեզիդենտ ձեռնարկություններում աշխատող ռեզիդենտների կողմից ստացված աշխատավարձերը ներառվում են դրամական փոխանցումների հաշվարկի մեջ՝ չնայած նրան, որ դրանք տեխնիկապես չեն դիտարկվում որպես դրամական փոխանցումներ ռեզիդենտ միգրանտների և ոչ ռեզիդենտ տնային տնտեսությունների միջև: «Անձնական փոխանցումները» ներառում են ռեզիդենտ և ոչ ռեզիդենտ ֆիզիկական անձանց միջև կանխիկ կամ բնեղեն տեսքով կատարվող բոլոր ընթացիկ փոխանցումները: Վերջիններս, ի դեպ, կարող են հանգեցնել փաստացի փոխանցումների գերազանցատման՝ ի հաշիվ ռեզիդենտ միգրանտների և ոչ ռեզիդենտ տնային տնտեսությունների միջև կատարվող դրամական փոխանցումների: Մինչդեռ դրամական փոխանցումների՝ որպես անձնական փոխանցումների և աշխատողների

փոխհատուցումների հանրագումարի հաշվարկի դեպի վեր շեղումները մասամբ փոխհատուցվում են այդ հաշվարկի մեջ միգրանտների այն դրամական փոխանցումների չնեբաժանմամբ, որոնք ուղարկվում են ոչ պաշտոնական ուղիներով: Այդ շեղումների չափերը, սակայն, բավականին դժվար է գնահատել²:

Ներկայումս ռեցիպիենտ երկրների համար դրամական փոխանցումները դիտվում են որպես տնտեսության արտաքին ֆինանսավորման կարևորագույն աղբյուր, իսկ տեսակետներից մեկի համաձայն՝ «որպես սոցիալ-տնտեսական զարգացման գործոն՝ դրանք իրենց կարևորությամբ արտաքին ֆինանսավորման երկրորդ աղբյուրն են՝ ուղղակի ներդրումներից հետո»³: Հարկ է նշել, որ միջազգային դրամական փոխանցումների վերաբերյալ վիճակագրական տվյալները հիմնականում ներառում են պաշտոնական դրամական փոխանցումները, որոնք առավելապես իրականացվում են առևտրային բանկերի կողմից SWIFT համակարգի միջոցով («Western Union», «MoneyGram», «Anelik» և այլ դրամական փոխանցումների համակարգերի օգնությամբ): Մինչդեռ միջազգային դրամական փոխանցումների մեջ զգալի տեսակարար կշիռ են կազմում նաև ոչ պաշտոնական դրամական փոխանցումները, որոնք իրականացվում են աշխատանքային միգրանտների կողմից՝ հարազատների կամ ծանոթների միջոցով առձեռն հայրենիք տեղափոխելու և իրենց ընտանիքի անդամներին փոխանցելու նպատակով: Ըստ Համաշխարհային բանկի և Արժույթի միջազգային բանկի կողմից տրված գնահատականների՝ եթե դրամական փոխանցումների մեջ ներառվեն նաև ոչ պաշտոնական ուղիներով կատարված փոխանցումները, ապա դրանց ընդհանուր ծավալը կկազմի 50%-ով ավել, քան պաշտոնապես գրանցված դրամական փոխանցումները⁴: Այդ է պատճառը, որ երկրների վճարային հաշվեկշռի «Դրամական փոխանցումներ» բաժնում գրանցված տվյալները դրանց իրական և ամբողջական պատ-

¹ Արտագնա աշխատանքային միգրացիա. գնահատականներ և մոտրումներ. Ձոյա Թադևոսյան և ուրիշ.: Եր.: Տնտեսագետ, 2014, էջ 6

² World Migration Report 2018. International Organization for Migration, Geneva, 2018, p. 302

³ Արտագնա աշխատանքային միգրացիա. գնահատականներ և մոտրումներ. Ձոյա Թադևոսյան և ուրիշ.: Եր.: Տնտեսագետ, 2014, էջ 6

⁴ Towards Human Resilience: Sustaining MDG Progress in an Age of Economic Uncertainty. UNDP, September, 2011, p. 124

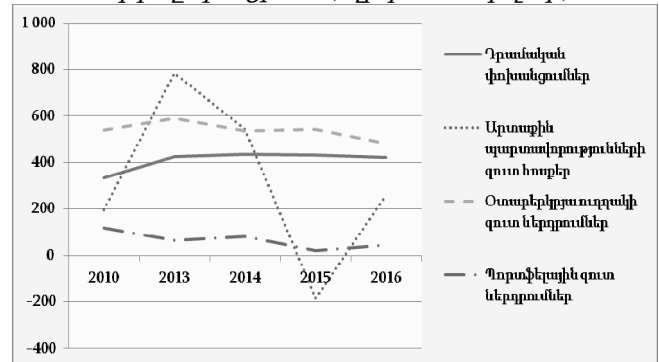
կերը չեն արտացոլում: Հատկանշական է, որ ոչ պաշտոնական դրամական փոխանցումներ իրականացնում են հիմնականում արտերկրում չգրանցված աշխատանքային միգրանտները, որոնք չունեն համապատասխան անձնագրեր՝ բանկային կամ պաշտոնական այլ ուղիներով դրամական փոխանցումներ կատարելու համար:

Թեև երկրների վճարային հաշվեկշռում գրանցվում են միայն պաշտոնական դրամական փոխանցումները, միննույն է, թե՛ պաշտոնական, և թե՛ ոչ պաշտոնական ուղիներով երկիր մուտք գործող դրամական փոխանցումները դրական ազդեցություն են թողնում այդ երկրի տնտեսական զարգացման վրա՝ չնայած այն հանգամանքին, որ «ոչ պաշտոնական ուղիների լայնորեն օգտագործումը հանգեցնում է պետության արժույթային և ֆինանսական քաղաքականության խաթարմանը՝ նպաստելով ստվերային տնտեսության աճին»⁵:

Ինչպես նշվեց, դրամական փոխանցումները ներկայումս հանդիսանում են զարգացող երկրների արտաքին ֆինանսավորման կարևորագույն աղբյուրներից մեկը: Վերջին տարիներին դրանք գերազանցում են զարգացող երկրների կողմից ներգրավվող միջազգային վարկերի (արտաքին պարտավորությունների) և պորտֆելային ներդրումների գուտ հոսքերին՝ մրցակցելով նույնիսկ օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների (ՕՈւՆ) գուտ հոսքերի հետ: 2016թ. տվյալներով, դեպի նշված երկրներ դրամական փոխանցումների ծավալը կազմել է 422 մլրդ ԱՄՆ դոլար, մինչդեռ արտաքին պարտավորությունների գուտ հոսքերը կազմել են 259 մլրդ ԱՄՆ դոլար, իսկ պորտֆելային ներդրումներինը՝ ընդամենը 44 մլրդ ԱՄՆ դոլար: Չնայած այն հանգամանքին, որ 2015թ. համեմատ 2016թ. ընթացքում նվազել են և՛ դրամական փոխանցումների, և թե՛ ՕՈւՆ-ների գուտ հոսքերի ծավալները՝ միննույն է, դրամական փոխանցումների նվազման տեմպի (-2.3%) համեմատ ՕՈւՆ-ների գուտ հոսքերը նվազել են ավելի բարձր տեմպով (-11.4%)՝ կազմելով 481 մլրդ ԱՄՆ դոլար (գծապատկեր 1): Ակնհայտ է, որ այս միտումների պահպանման դեպքում դրամական

փոխանցումները՝ որպես արտաբաժնային մուտքերի ապահովման աղբյուր, կդառնան զարգացող երկրների տնտեսության զարգացման որոշիչ գործոն:

Գծապատկեր 1. Դրամական փոխանցումների և արտաքին ֆինանսավորման այլ աղբյուրներից ներգավված ֆինանսական միջոցների ծավալները զարգացող երկրներում 2010-2016թթ. ընթացքում (մլրդ ԱՄՆ դոլար)⁶

Արտաքին դրամական փոխանցումների աճը, առաջին հերթին, պայմանավորված է աշխատուժի միջազգային միգրացիայի ծավալների ընդլայնմամբ, որի տեմպերը գնալով ավելի են մեծանում: Այսպես, եթե աշխարհում 1990թ. հաշվվում էր 152.6 մլն միգրանտ, որը կազմում էր աշխարհի բնակչության ընդհանուր թվաքանակի 2.9%-ը, ապա 2000թ. նրանց թիվը հասավ 172.7 մլն-ի՝ 1990թ. համեմատ աճելով 13.2%-ով: Միջազգային միգրանտների թվաքանակի ամենամեծ աճը (28.4%) գրանցվեց 2000-2010թթ. ընկած ժամանակահատվածում, երբ 2010թ. միգրանտների թիվը կազմեց 221.7 մլն կամ աշխարհի բնակչության 3.2%-ը⁷: Արդեն իսկ 2017թ. նրանց թիվը հասավ 257.7 մլն-ի, որը կազմում է աշխարհի բնակչության 3.4%-ը⁸:

⁶ Գծապատկերը կազմվել է «Migration and Remittances: Recent Developments and Outlook. Transit Migration». Migration and Development Brief 29, World Bank Group, April 2018, p. 4, «Migration and Remittances: Recent Developments and Outlook. Global Compact on Migration». Migration and Development Brief 27, World Bank Group, April 2017, p. 2, «International Debt Statistics 2018», The World Bank Group, Washington, D.C., 2018, p. 18, «International Debt Statistics 2017», The World Bank Group, Washington, D.C., 2017, p. 27 ժողովածուների տվյալների հիման վրա

⁷ World Migration Report 2018. International Organization for Migration, Geneva, 2018, p. 15

⁸ International Migration Report 2017: Highlights. United Nations, New York, 2017, p. 9

⁵ Сейитов Ч.С., Теоретические аспекты денежных переводов // Сборник научных работ Национального банка Кыргызской Республики, Бишкек, 2012, с. 49

Ըստ Համաշխարհային բանկի նախնական տվյալների՝ միգրանտների կողմից 2017թ. կատարված դրամական փոխանցումները կազմել են 613 մլրդ ԱՄՆ դոլար, որի գերակշիռ մասը՝ 74.6%-ը (457 մլրդ ԱՄՆ դոլար), բաժին է ընկել զարգացող երկրներին: Հատկանշական է, որ 2010թ. համեմատ (468 մլրդ ԱՄՆ դոլար) ամբողջ աշխարհում միջազգային դրամական փոխանցումների ծավալը 2017թ. աճել է 31.0%-ով, իսկ զարգացող երկրներում՝ 36.4%-ով (2010թ. կազմել է 335 մլրդ ԱՄՆ դոլար) այն դեպքում, երբ նույն ժամանակահատվածում միգրանտների թվաքանակն ավելացել է ընդամենը 16.2%-ով (գծապատկեր 2): Հետևաբար ելնելով միջազգային միգրանտների թվաքանակի և դրամական փոխանցումների անհամաչափ աճի միտումներից՝ կարելի է նշել, որ դրամական փոխանցումների ծավալի մեծացումը պայմանավորված է ոչ միայն միգրանտների ավելացմամբ, այլև այլ գործոններով ևս (միգրանտների կողմից ստացվող եկամուտների չափի, սպառման նկատմամբ նրանց հակվածության մակարդակի, կենսամակարդակի, աշխատուժ ընդունող երկրի տնտեսական իրավիճակի փոփոխություններով և այլն):

Հարկ է նշել, սակայն, որ սկսած 2014թ.-ից՝ երկու տարի շարունակ միջազգային դրամական փոխանցումների ծավալները զարգացող երկրներում աստիճանական նվազել են և 2016թ. կազմել 422 մլրդ ԱՄՆ դոլար՝ 3.2%-ով պակաս 2014թ. գրանցված ցուցանիշից: Նույն ժամանակահատվածում անկման ավելի մեծ միտումներ են գրանցվել նաև ամբողջ աշխարհում իրականացվող դրամական փոխանցումների գծով (4.2%) (գծապատկեր 2): 2014-2016թթ. ընթացքում աշխարհում, այդ թվում՝ զարգացող երկրներում անդրսահմանային փոխանցումների անկման միտումները կապված են մի շարք գործոնների հետ: Մակրոտնտեսական տեսանկյունից, դրանց շարքին կարելի է դասել զարգացող երկրների տնտեսությունների դանդաղ վերականգնումը, էներգակիրների գների շարունակվող ցածր մակարդակը, դրանով պայմանավորված՝ դրամական փոխանցումների գծով դոնոր հանդիսացող մի շարք խոշոր երկրների (Ռուսաստան, Պարսից ծոցի երկրներ և այլն) եկամուտների նվազումը, ԱՄՆ դոլարի նկատ-

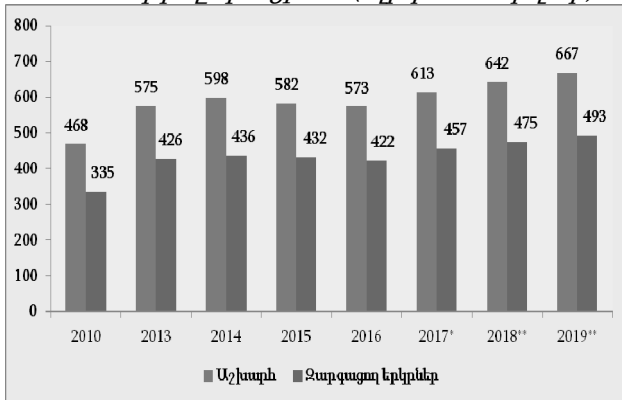
մամբ ազգային արժույթների փոխարժեքի անկումը, որը հանգեցրել է փոխանցումների դոլարային համարժեքության նվազմանը: Բացի այդ, միգրացիայի հետ կապված ֆինանսական հոսքերի վրա զգալի ազդեցություն են ունեցել նաև ենթակառուցվածքային գործոնները՝ աշխարհի որոշ տարածաշրջաններում միգրացիոն օրենսդրության խստացումը, մի շարք ռեցիպիենտ երկրներում արժութային վերահսկողությանն ուղղված միջոցառումների ներդրումը, դրամական փոխանցումների մի մասի տեղափոխումը ստվերային հատված: Վերջին տարիներին դրամական փոխանցումների ծավալի կրճատման վրա ոչ պակաս ազդեցություն է թողնում նաև բանկերի կողմից իրականացվող դեռիսկինգի քաղաքականությունը, որը ենթադրում է բանկերի միջև թղթակցային հարաբերությունների դադարեցում (թղթակցային հաշիվների փակում)՝ կապված ռիսկերի կրճատման հետ⁹: Չնայած դրան՝ կանխատեսվում է, որ, այնուամենայնիվ, մինչև 2019թ.-ը դրամական փոխանցումների ծավալը կհասնի 667 մլրդ ԱՄՆ դոլար գումարի՝ 2016թ. համեմատ աճելով 16.4%-ով, որի զգալի մասը (73.9%-ը) կրկին բաժին կընկնի զարգացող երկրներին:

Նշենք, որ 2017թ. ընթացքում աշխարհում ամենաշատը դրամական փոխանցումներ ստացած երկրներն են Հնդկաստանը (69 մլրդ ԱՄՆ դոլար), Չինաստանը (64 մլրդ ԱՄՆ դոլար) և Ֆիլիպինները (33 մլրդ ԱՄՆ դոլար), իսկ ռեցիպիենտ երկրների ՀՆԱ-ի նկատմամբ դրանց ծավալով՝ Ղրղզստանը (35%), Տոնգան (33%) և Տաջիկստանը (31%): Հատկանշական է, որ վերջին ցուցանիշով ԱՊՀ երկրների շարքում Մոլդովան ևս զբաղեցնում է առաջատար դիրք՝ գտնվելով 9-րդ տեղում (20%): Ընդհանուր առմամբ, 2017թ. աշխարհի տասը երկրներին բաժին է ընկնել ստացված միջազգային դրամական փոխանցումների ընդհանուր ծավալի գրեթե կեսը (295 մլրդ ԱՄՆ դոլար կամ 48.1%) (աղյուսակ 1):

Գծապատկեր 2. Միջազգային միգրանտների կողմից կատարված դրամական փոխանցում-

⁹ Навой А.А., Шалунова Л.И., Статистика трансграничных переводов физических лиц. методологические подходы и аналитические возможности // Научный журнал «Деньги и кредит», N 12, 2017, М., 2017, с. 25

ների գնահատումներն ու կանխատեսումները 2010-2019թթ. ընթացքում (մլրդ ԱՄՆ դոլար)¹⁰

* Նախնական տվյալներ

** Կանխատեսվող տվյալներ

Աղյուսակ 1
2017թ. ընթացքում դրամական փոխանցումներ ստացած 10 հիմնական երկրները¹¹

Երկրներ	մլրդ ԱՄՆ դոլար	Երկրներ	%, ՀՆԱ-ի նկատմամբ
Հնդկաստան	69	Ղրղզստան	35
Չինաստան	64	Տոնգա	33
Ֆիլիպիններ	33	Տաջիկստան	31
Մեքսիկա	31	Հաիթի	29
Նիգերիա	22	Նեպալ	29
Եգիպտոս	20	Լիբերիա	27
Պակիստան	20	Կոմորոս	21
Վիետնամ	14	Գամբիա	21
Բանգլադեշ	13	Մոլդովա	20
Ինդոնեզիա	9	Հոնդուրաս	19

Ճիշտ է, տնային տնտեսությունները, ստացված դրամական փոխանցումները հիմնականում ուղղելով սպառմանը, նպաստում են ազգային տնտեսության որոշ ճյուղերի զարգացմանը, որոնք ապահովում են առաջնային անհրաժեշտության և ամենօրյա սպառման ապրանքների արտադրությունը, իսկ խնայողություններ կատարելով՝ նաև խթանում են

նում են բնակարանային շինարարության ոլորտը, միևնույն է, տարբեր երկրների փորձը ցույց է տալիս, որ դրամական փոխանցումների «ցունամիի էֆեկտը» կարճաժամկետ բնույթ է կրում, ինչը նշանակում է, որ դրանք պետք է օգտագործել հնարավորինս ռացիոնալ կերպով: Երկիրը դրամական փոխանցումներից առավելագույն էֆեկտ կարող է ստանալ երաբաժանկետ հեռանկարում, եթե կարողանա «դրամական փոխանցումների ցունամին» ուղղել ազգային տնտեսության իրական հատված¹²: Օրինակ, Կենտրոնական Ասիայի մի շարք երկրներում (Տաջիկստան, Ղրղզստան և Ուզբեկստան) կատարված հետազոտությունների արդյունքներով, տնային տնտեսությունների կողմից ստացված դրամական փոխանցումների մոտ (80-90)%-ն ուղղվում է ընթացիկ սպառմանը, և միայն փոքր մասը՝ բնակարանային շինարարությանը, մարդկային կապիտալի մեջ ներդրումներին (կրթություն և բժշկական սպասարկում) և փոքրամասշտաբ արտադրությունների կազմակերպմանը¹³:

Ընդհանուր առմամբ, ռեցիպիենտ երկրների տնտեսության զարգացման գործում դրամական փոխանցումների կարևորությունը պայմանավորված է վերջիններիս մակրոտնտեսական, ֆինանսական և սոցիալական էֆեկտներով: Մակրոտնտեսական էֆեկտը պայմանավորված է սպառման և պահանջարկի ընդլայնմամբ, ներքին շուկայի խթանմամբ, մասնավոր ներդրումների աճով, արտաքին վարկատուների նկատմամբ կախվածության նվազմամբ, մակրոտնտեսական կայունության պահպանմամբ, վճարային հաշվեկշռի ընթացիկ գործառնությունների հաշիվների պակասուրդի կրճատմամբ: Ֆինանսական ոլորտի վրա դրամական փոխանցումներն ունենում են այնպիսի դրական ազդեցություն, ինչպիսիք են ֆինանսաբանկային համակարգի գործունեության ակտիվացումը, առևտրային բանկերի և ոչ բանկային ֆինանսական հաս-

¹⁰ Գծապատկերը կազմվել է «Migration and Remittances: Recent Developments and Outlook. Transit Migration». Migration and Development Brief 29, World Bank Group, April 2018, p. 4 և «Migration and Remittances: Recent Developments and Outlook. Global Compact on Migration». Migration and Development Brief 27, World Bank Group, April 2017, p. 2 ժողովածուների տվյալների հիման վրա

¹¹ Migration and Remittances: Recent Developments and Outlook. Transit Migration. Migration and Development Brief 29, World Bank Group, April 2018, p. 5

¹² Мегатренды: Основные траектории эволюции мирового порядка в XXI веке: Под ред. Т.А. Шаклеиной, А.А. Байкова. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Издательство «Аспект Пресс», 2014, сс. 137-138

¹³ Трудовая миграция, денежные переводы и человеческое развитие в странах Центральной Азии. (Серия аналитических записок по человеческому развитию для стран Центральной Азии). Eurasian Development Bank, UNDP, 2015, с. 65

տատությունների ավանդային պորտֆելի և վարկավորման ծավալների աճը, ֆինանսական միջնորդության զարգացումն ու մատուցվող ծառայությունների մատչելիության ապահովումը, ներքին տոկոսադրույքների իջեցումը: Առավել նկատելի է դրամական փոխանցումների սոցիալական էֆեկտը, որն արտահայտվում է բնակչության բարեկեցության աճով, աղքատության մակարդակի կրճատմամբ, մարդկային կապիտալի և ֆինանսական ռեսուրսների օգտագործմամբ՝ շնորհիվ բարենպաստ գործարար միջավայրի ձևավորման և փոքր ու միջին ձեռնարկատիրության ոլորտի զարգացման, մարդկային կապիտալի մեջ ներդրումների իրականացմամբ¹⁴: Բավական է նշել, որ թվով 71 զարգացող երկրներում կատարված հետազոտությունների արդյունքները ցույց են տվել, որ բնակչության մեկ շնչի հաշվով դրամական փոխանցումների 10%-ի չափով աճը հանգեցնում է աղքատության մակարդակի 3.5%-ի չափով կրճատման¹⁵:

Դրամական փոխանցումները, դրական էֆեկտներից բացի, ունեն նաև բացասական էֆեկտներ, որոնց շարքում անհրաժեշտ է մատնանշել դրամական փոխանցումների՝ տնտեսության ստվերային հատվածի աճին խթանումը, որը կարող է տեղի ունենալ դրանք հարկելու դեպքում: Օրինակ, Բանգլադեշում, որտեղ արտասահմանյան դրամական փոխանցումների նկատմամբ ներդրվեց 15% դրույքաչափով հարկատեսակ, դրանց զգալի մասն ուղղվեց ստվերային հատված¹⁶: Այս կապակցությամբ Համաշխարհային բանկի կողմից առաջ է քաշվում թե՛ ուղարկող, և թե՛ ստացող երկրներում դրամական փոխանցումները չհարկելու ինը պատճառ: Դրանք են¹⁷.

1. սկզբունքորեն միգրանտների եկամուտներն արդեն իսկ հարկվում են աշխա-

տանքային միգրանտներ ընդունող երկրներում, ինչը նշանակում է, որ դրամական փոխանցումների հարկումը հարկ վճարող միգրանտների համար կհանդիսանա կրկնակի հարկում,

2. դրամական փոխանցումներից գանձվող հարկը կմեծացնի դրանց հետ կապված ծախսերը, ինչը հակասում է G20-ի կողմից սահմանված պահանջներին և Կայուն զարգացման նպատակներին՝ ուղղված դրամական փոխանցումների ծախսերի կրճատմանը և միգրանտների ֆինանսական հասանելիության մակարդակի բարձրացմանը,

3. որպես կանոն, հատկապես առավել աղքատ միգրանտները զգայուն են դրամական փոխանցումների հետ կապված ծախսերի նկատմամբ: Դրամական փոխանցումների նկատմամբ հարկման կիրառումը կհանգեցնի դրամական միջոցների՝ անկանոն և ոչ պաշտոնական ուղիներով հոսքերի առաջացմանը: Այն նաև կնվազեցնի հարկային մուտքերի ծավալը, կավելացնի հարկային վարչարարության ծախսերը և կխթանի դրամական հոսքերի ոչ պաշտոնական ուղիների ակտիվացմանը՝ մեծացնելով անվտանգային ռիսկերը,

4. քանի որ դրամական փոխանցումների ուղիներն օգտագործվում են առևտրի, զբոսաշրջության, ներդրումների և բարեգործության նպատակներով իրականացվող փոքրածավալ փոխանցումների համար, ապա դրամական փոխանցումների նկատմամբ կիրառվող հարկերը կարող են ազդեցություն ունենալ դրանց մեծությունների վրա,

5. դրամական փոխանցումների նկատմամբ կիրառվող հարկումը, հատկապես, եթե այն տվյալ երկրում բնակվող տարբեր ազգության քաղաքացիների նկատմամբ կիրառվում է ընտրանքային ձևով, կարող է հանգեցնել դրամական միջոցների փոխանցմանը երրորդ երկրների միջոցով: Օրինակ, Իրան ուղարկվող դրամական փոխանցումների գծով ԱՄՆ-ի կողմից սահմանված արգելքը ստիպել է ԱՄՆ-ում ապրող իրանցիներին դրամական միջոցներն ուղարկել հայրենիք Եվրոպայում կամ Արաբական միացյալ էմիրություններում գործող կազմակերպությունների միջոցով: Դա նշանակում է, որ այս դեպքում միգրանտները

¹⁴ Сейитов Ч.С., Теоретические аспекты денежных переводов // Сборник научных работ Национального банка Кыргызской Республики, Бишкек, 2012, с. 50

¹⁵ Handbook for Improving the Production and Use of Migration Data for Development. Global Migration Group, 2017, p. 65

¹⁶ Мегатренды: Основные траектории эволюции мирового порядка в XXI веке: Под ред. Т.А. Шаклеиной, А.А. Байкова. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Издательство «Аспект Пресс», 2014, сс. 137-138

¹⁷ Migration and Remittances: Recent Developments and Outlook. Global Compact on Migration. Migration and Development Brief 27, World Bank Group, April 2017, pp. 4-5

ստիպված են դրամական փոխանցումների գծով կատարել կրկնակի կոմիսիոն վճարներ,

6. ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ դրամական փոխանցումների հարկումից ստացվող եկամուտները երկրի եկամտային բազայի համեմատ բավականին փոքր են: Այսպես, Արժույթի միջազգային հիմնադրամի կողմից կատարված հաշվարկներով, Պարսից ծոցի համագործակցության խորհրդի անդամ երկրներում դրամական փոխանցումների նկատմամբ կիրառվող 5% հարկային դրույքաչափը բերում է ընդամենը 4 մլրդ ԱՄՆ դոլար գումարի կամ ՀՆԱ-ի 0.3%-ի չափով եկամուտ: ԱՄՆ հաշվարկային պալատի գնահատականներով, ԱՄՆ-ում իրավական կարգավիճակ չունեցող անձանց կողմից դրամական փոխանցումներ կատարելու համար փոխանցված գումարի 7%-ի չափով տուգանքի կիրառումը կարող է բերել 1 մլրդ ԱՄՆ դոլարից պակաս եկամուտ, նույնիսկ ավելի քիչ, քան այդ հարկերի կառավարման և գանձման համար իրականացվող հարկային վարչարարության ծախսերն են,

7. դրամական փոխանցումների նկատմամբ կիրառվող հարկերը կարող են ազդել դրամական փոխանցումների իրականացման ծառայություններ մատուցողների գործունեության արդյունքների վրա՝ կրճատելով վերջիններիս հարկային վճարումների չափը,

8. աշխատանքային միգրանտներ ընդունող երկրներում դրամական փոխանցումների նկատմամբ հարկման կիրառումը կարող է նպաստել օտարերկրյա աշխատողների և ձեռնարկատերերի տեղափոխմանը դեպի հարկերի ավելի ցածր մակարդակ ունեցող այլ երկրներ,

9. նախկինում նման հարկերը չեն տվել շոշափելի արդյունք: Օրինակ, Գաբոնում (2008թ.) և Պալաուում (2013թ.) այս հարկերի հավաքագրման մակարդակը եղել է բավականին ցածր:

Մի շարք երկրներ, որոնք նախկինում կիրառում էին հարկեր ստացվող դրամական փոխանցումների նկատմամբ, վերջին հաշվով, ստիպված եղան չեղարկել դրանք: Օրինակ, Վիետնամը 1997թ. հանեց դրամական փոխանցումներից 5%-ի չափով գանձվող հարկը, որի արդյունքում սկսեցին աճել պաշտոնական ուղիներով ստացվող փոխանցումների ծավալները: Տաջիկստանի կողմից 2003թ.

անդրսահմանային բանկային գործառնությունների գծով կիրառվող պետական հարկի չեղարկումը նպաստեց պաշտոնական դրամական փոխանցումների ավելացմանը, որի արդյունքում 2002թ. ստացված 78 մլն ԱՄՆ դոլար գումարի չափով դրամական փոխանցումների համեմատ 2003թ. դրանց ծավալը հասավ 256 մլն ԱՄՆ դոլարի: Հնդկաստանում դրամական փոխանցումներից գանձվող հարկերի փոխարեն հարկվում են դրամական փոխանցումներ իրականացնող գործակալությունների կողմից ստացվող կոմիսիոն վճարները¹⁸:

Այսպիսով, ուսումնասիրելով երկրի տնտեսության վրա դրամական փոխանցումների ազդեցության վերաբերյալ վերլուծությունները՝ կարող ենք նշել, որ դրանք բազմաբնույթ են և նույնիսկ իրարամերժ: Այսպես, տնտեսական զարգացման վրա օտարերկրյա մասնավոր փոխանցումների ազդեցության գնահատականներից մեկի համաձայն՝ դրամական միջոցների ներհոսքի մեծացումն ազդում է դրամի ամրապնդման, գների բարձրացման և, որպես հետևանք, ներմուծման ծավալների ընդլայնման և արտահանման գների աճի վրա, ինչն ուղղարկվող են հարվածում է հայրենական արտադրողներին: Հետևաբար, ըստ այդ տեսակետի, Հայաստանի համար տնտեսական աճի ռազմավարությունը պետք է հիմնվի ոչ թե արտահանման ուղղվածության, այլ տնային տնտեսությունների ներքին պահանջարկի ընդլայնման վրա: Դա բացատրվում է այն հանգամանքով, որ եթե արտահանման ուղղվածություն ունեցող տնտեսական աճի ապահովման ռազմավարության տեսանկյունից, որպես արտադրանի ինքնարժեքի բաղադրիչ՝ կարևորվում է աշխատավարձը, իսկ մասնավոր օտարերկրյա դրամական փոխանցումներն ընդհանրապես հաշվի չեն առնվում, ապա համաձայն առավելապես ներքին պահանջարկի վրա հիմնված ռազմավարության՝ ընդհակառակը, փոխանցումները՝ որպես եկամտի աղբյուր, ներքին պահանջարկի աճի տեսանկյունից, ձեռք են բերում կարևոր նշանակություն, քանի որ այդ պահանջարկի հիմնական բաղադրիչը հան-

¹⁸ Migration and Remittances: Recent Developments and Outlook. Global Compact on Migration. Migration and Development Brief 27, World Bank Group, April 2017, p. 5

դիսանում են հենց տնային տնտեսությունների կողմից կատարվող ծախսերը¹⁹:

Չնայած տնտեսագիտական գրականության մեջ գոյություն ունեցող վերոնշյալ կարծիքին, ըստ որի՝ դրամական փոխանցումների հոսքերն օգտագործվում են սպառման և ներդրումներ ծավալները մեծացնելու նպատակով՝ բազմաթիվ մասնագետներ պնդում են, որ զարգացող երկրներում դրամական փոխանցումների մի զգալի մասն ուղղվում է արտաքին պարտքի սպասարկմանը, արտարժույթային պահուստների աճին և կապիտալի փախուստի ֆինանսավորմանը: Այս դեպքում, դրամական փոխանցումները, որոնք առաջացնում են «հակադարձ հոսքեր», չեն կարող նպաստել ազգային տնտեսության շրջանակներում սպառման և ներդրումների ներհոսքի աճին²⁰:

Այսպիսով, ելնելով դրամական փոխանցումների համաշխարհային միտումներից և երկրների տնտեսական զարգացման վրա դրանց ազդեցությունից՝ կարել է կատարել հետևյալ եզրահանգումները.

1. վերջին տասնամյակում աշխատուժի միջազգային միգրացիայի հոսքերի ավելացմանը զուգահեռ՝ դրամական փոխանցումների միջազգային ծավալներն աճում են ավելի քարձր տեմպերով, որը հետևանք է, մի կողմից, գլոբալացման և տարածաշրջանային տնտեսական ինտեգրման գործընթացներով պայմանավորված աշխատուժի ազատ տեղաշարժի հնարավորությունների ընդլայման, մյուս կողմից, աշխարհի բազմաթիվ երկրներում աշխատանքային միգրացիայի նկատմամբ վերահսկողության ուժեղացման արդյունքում անօրինական միգրանտների՝ դեպի օրինական դաշտ տեղափոխվելու, հետևաբար և դրամական փոխանցումների ընդհանուր ծավալի մեջ պաշտոնական դրամական փոխանցումների տեսակարար կշռի ավելացման,

2. չնայած ներդրումների ակտիվացման գործում դրամական փոխանցումների մեծ ներուժին՝ այնուամենայնիվ, վերջիններս

զարգացող երկրներում դեռևս չեն կարողացել դառնալ ներդրումային ռեսուրսների ձևավորման հիմք՝ փոխարենը կայուն ձևով պահպանելով իրենց առավելապես սոցիալական գործառույթը, ինչը հիմնականում պայմանավորված է այդ երկրների ֆինանսական համակարգի զարգացման ոչ բարձր տեմպերով, կոռուպցիոն ռիսկերի առկայությամբ, ձեռնարկատիրական գործունեությանն ուղղված պետական աջակցության, ներդրողների իրավական պաշտպանության ցածր մակարդակով,

3. դրամական փոխանցումները, զարգացող երկրներում հանդիսանալով արտաքին ֆինանսական միջոցների ներգրավման հիմնական աղբյուրներից մեկը, էական դեր են խաղում այդ երկրների միջազգային վարկունակության բարձրացման գործում՝ դառնալով արտաքին վարկերի և փոխառությունների ֆինանսական ապահովման կարևորագույն միջոցներից մեկը,

4. չնայած զարգացող երկրների տնտեսական զարգացման գործում օտարերկրյա ուղղակի և պորտֆելային ներդրումների ունեցած մեծ դերին՝ միևնույն է, տնտեսական ճգնաժամերի ժամանակ դրանց հոսքերը սովորաբար միտված են կրճատվելու՝ ավելի խորացնելով տնտեսական անկման տեմպերը, մինչդեռ դրամական փոխանցումների հոսքերը ճգնաժամերի ընթացքում առավել կայուն են և նույնիսկ հակակշռում են արտաքին տնտեսական շոկերին:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Արտագնա աշխատանքային միգրացիա. գնահատականներ և մտորումներ. Չոյա Թադևոսյան և ուրիշ.: Եր.: Տնտեսագետ, 2014, 80 էջ [Artagna ashkhatanqayin migratsia. Gnahatakanner ev mtorumner. Zoya Tadevosyan ev urish.: Yer.: Tnteaget, 2014, 80 ej] [In Armenian]
2. Агаджанян А.В., Частные иностранные денежные трансферты как фактор экономического развития Республики Армения. Учебно-методическое пособие. Ер.: Изд-во РАУ, 2018, 138 с. [Agadjanyan A.V., Chastnie inostrannye deneznie transferti kak factor ekonomicheskogo razvitiya Respubliki Armenii. Uchebno-metodicheskoe posobie. Yer.: Isd-vo RAU, 2018, 138 s.] [In Russian]

¹⁹ Агаджанян А.В., Частные иностранные денежные трансферты как фактор экономического развития Республики Армения. Учебно- методическое пособие. Ер.: Изд-во РАУ, 2018, сс. 89-90

²⁰ Das A., Serieux J., Remittances and Reverse Flows in Developing Countries. IDEAs Working Paper Series, No. 02/2010, 2010, p. 16

3. Навой А.А., Шалунова Л.И., Статистика трансграничных переводов физических лиц. методологические подходы и аналитические возможности // Научный журнал «Деньги и кредит», N 12, 2017, М., 2017, 120 с. [Navoj A.A., Shalunova L.I., Statistika transgranichnikh perevodov fizicheskikh lits. metodologicheskie podkhodi i analiticheskie vozmojnosti // Nauchnij jurnal «Dengi i kredit», N 12, 2017, М., 2017, 120 s.] [In Russian]
4. Мегатренды: Основные траектории эволюции мирового порядка в XXI веке: Под ред. Т.А. Шаплеиной, А.А. Байкова. 2-е изд., испр. и доп. М.: Издательство «Аспект Пресс», 2014, 449 с. [Megatrendi: Osnovnie traektorii evolyutsii mirovogo poryadka v XXI veke: Pod red. T.A. Shakleinoj, A.A. Baykova. 2-e izd., ispr. i dop. M.: Izdatelstvo «Aspekt Press». 2014, 449 s.] [In Russian]
5. Сейитов Ч.С., Теоретические аспекты денежных переводов // Сборник научных работ Национального банка Кыргызской Республики, Бишкек, 2012, 56 с. [Seyitov Ch.S., Teoreticheskie aspekti denejnikh perevodov // Sbornik nauchnikh rabot Natsionalnogo banka Kirgizskoy Respubliki, Bishkek, 2012, 56 s.] [In Russian]
6. Трудовая миграция, денежные переводы и человеческое развитие в странах Центральной Азии. (Серия аналитических записок по человеческому развитию для стран Центральной Азии). Eurasian Development Bank, UNDP, 2015, 81 с. [Trudovaya migratsiya, denejnie perevodi i chelovecheskoe razvitie v stranakh Tsentralnoy Azii. (Seriya analiticheskikh zapisok po chelovecheskomu razvitiyu dlya stran Tsentralnoy Azii). Eurasian Development Bank, UNDP, 2015, 81 s.] [In Russian]
7. Das A., Serieux J., Remittances and Reverse Flows in Developing Countries. IDEAs Working Paper Series, No. 02/2010, 2010, pp. 30
8. Handbook for Improving the Production and Use of Migration Data for Development. Global Migration Group, 2017, pp. 183
9. International Debt Statistics 2017. The World Bank Group, Washington, D.C., 2017, pp. 50
10. International Debt Statistics 2018. The World Bank Group, Washington, D.C., 2018, pp. 176
11. International Migration Report 2017: Highlights. United Nations, New York, 2017, pp. 31
12. Migration and Remittances: Recent Developments and Outlook. Global Compact on Migration. Migration and Development Brief 27, World Bank Group, April 2017, pp. 33
13. Migration and Remittances: Recent Developments and Outlook. Transit Migration. Migration and Development Brief 29, World Bank Group, April 2018, pp. 40
14. Towards Human Resilience: Sustaining MDG Progress in an Age of Economic Uncertainty. UNDP, September, 2011, pp. 292
15. World Migration Report 2018. International Organization for Migration, Geneva, 2018, pp. 347

Опыт использования инструмента норматива банковского резервирования в условиях неустойчивости современной финансовой системы

Мнацаканян Л.А.,
mnatsakanyan.lida@gmail.com

Каримян Д.В.
iosfan123@gmail.com

Российско-армянский (Славянский) университет (Армения, Ереван)

Ключевые слова: банк, банковская система, экономика, резервирование, финансы

Բանկային պահուստավորման նորմատիվի կիրառումը անկայուն ֆինանսական համակարգի պայմաններում

Մնացականյան Լ. Ա.,
mnatsakanyan.lida@gmail.com

Քարիմյան Դ. Վ.
iosfan123@gmail.com

Ռուս-հայկական (սլավոնական) համալսարան (Հայաստան, Երևան)

Ամփոփում: Կենտրոնական բանկերի հիմնական գործառնությունը կարելի է անվանել կայուն բանկային համակարգի ձեռքբերումը: Հաճախ այդ նպատակին հնարավոր չի լինում հասնել, ինչը հանգեցնում է բանկային ճգնաժամի: Այս հոդվածը վերաբերում է բանկային պահուստավորման նորմատիվի կիրառումը անկայուն ֆինանսական համակարգի պայմաններում:

Վճռորոշ բառեր՝ բանկեր, բանկային համակարգ, տնտեսություն, վերապահում, ֆինանսներ.

Experience of Using the Banking Reservation as a Tool in Conditions of Instability of Modern Financial System

Mnatsakanyan L.A.
mnatsakanyan.lida@gmail.com

Karimyan D.V.
iosfan123@gmail.com

Russian-Armenian (Slavonic) University (Armenia, Yerevan)

Abstract: The main function of central banks today can be called the achievement of a stable banking system. Often this goal is not achieved, which entails a banking crisis. This article deals with the experience of using the tool of the normative bank reserve in conditions of instability of modern financial system.

Keywords: bank, banking system, economy, reservation, finance

Современная деятельность центральных банков направлена на достижение устойчивой и стабильной банковской системы, однако зачастую эта система сталкивается с проблемами, застающими ее врасплох. Существует множество исследований и точек зрения относительно причин возникновения и развития банковских кризисов. Мировая практика насчитывает множество банковских кризисов, серьезнейшие из которых приходится на конец XX века и переходят на XXI век. Как сообщает МВФ, начиная с 80-х годов двадцатого столетия более ста стран испытывали на себе кризисы в банковской

сфере, а некоторым из стран, попавших «под удар» было особенно трудно справиться с последствиями кризисов (несколько не удалось и по сей день).

Кризисы банковской системы подразделяются на несистемные и системные. Последний проявляется в неспособности банков к трансформации вкладов в инвестиции, выполнению условий вкладов и прочих. Системные кризисы банковской системы могут быть связаны с неплатежеспособностью банка/банков. Банкротство одного банка может повлечь за собой банкротство других. Это приведет к нарушению работы бан-

ковской системы и повлечет за собой системный кризис. На рисунке 1. представлена частота системных кризисов в различных регионах мира:

Мировой финансовый кризис выявил недостатки и изъяны в системе регулирования и надзора за банковским сектором, став причиной возникновения и бесконтрольного развития сложных и запутанных инструментов, огромных макро-дисбалансов, а также сложных механизмов расчета. Документ, содержащий рекомендации в сфере банковского регулирования и надзора, получил название Базель III¹ (был утвержден в 2010-2011 году и пришел на смену Базелю II, рекомендации в котором были недостаточно точными и понятными).

Базель III был разработан Базельским комитетом с учетом выводов, сделанных во время мирового кризиса 2008-го года. Он был призван «залатать дыры» банковского сектора, пострадавшего от кризиса и, возможно, сыграть роль одного из стабилизаторов банковской системы.

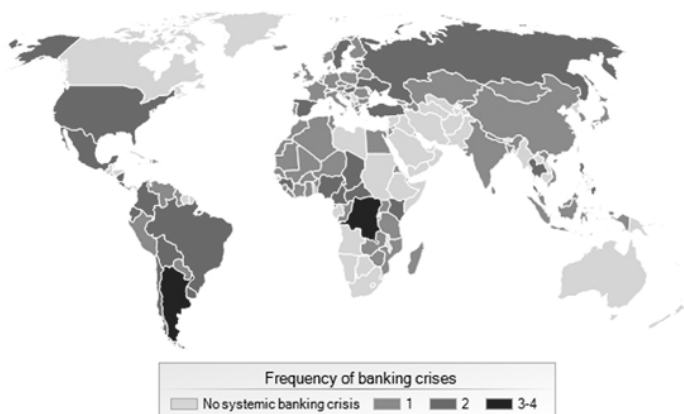

Рисунок 1: Частота системных кризисов в различных регионах мира;

Источник: Systemic Banking Crisis Database, IMF Working Paper

По сравнению с Базель II, в «третьем» представлены более жесткие требования к банковскому капиталу, а также новые стандарты ликвидности.

Базель III является составляющей посткризисной системой банковского регулирования и призван обеспечить устойчивость банковской системы, это плюс, однако его недостатком является то, что он носит лишь рекомендательный характер. Необязательность выполнения порождает несерьезное отношение к документу со стороны банков. В самом деле, чтобы понять, что могла бы изменить обязательность выполнения Базель III, просто представим, что было бы, если бы и Конституция носила рекомендательный характер. Пример, возможно, покажется слиш-

ком грубым, однако факт остается фактом: в случае с документами снижение обязательности выполнения обратно пропорционально серьезности отношения к нему со стороны тех, для которых данный документ был создан. Вкратце, преимуществом Базель III как посткризисной системы банковского регулирования являются сами рекомендации, которые призваны стабилизировать банковскую систему, а основным ее недостатком является необязательность выполнения.

Рассмотрим взаимосвязь между использованием резервных требований и изменением мировых ставок и условий ликвидности. Для данного анализа были использованы ежегодные показатели обязательных резервов и ставки вознаграждения за период 2002 по 2014 год по 28 странам с формирующейся рыночной экономикой. Данные собраны на основе сайтов ЦБ, годовых отчетов, документов, регулирующих банковскую деятельность страны и обзоров по банковскому регулированию и надзору со стороны Всемирного банка. Рассмотрена следующая выборка стран: Албания, Болгария, Венгрия, Латвия, Литва, Македония, Польша, Румыния, Словакия, Словения, Хорватия, Чехия и Эстония, Индонезия, Китай, Корея, Малайзия, Россия, Сингапур, Таиланд, Турция, Армения, Филиппины, Боливия, Бразилия, Колумбия, Перу и Чили.

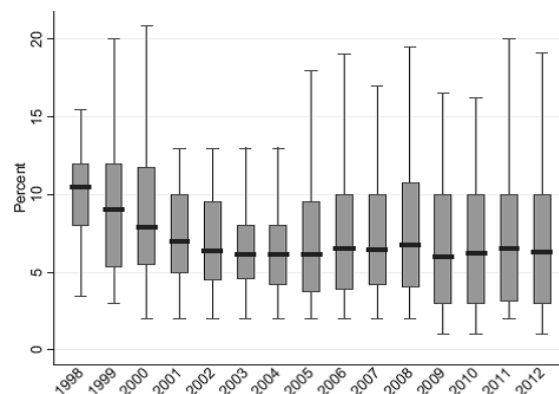

Рисунок 2. Средние ставки норматива банковского резервирования

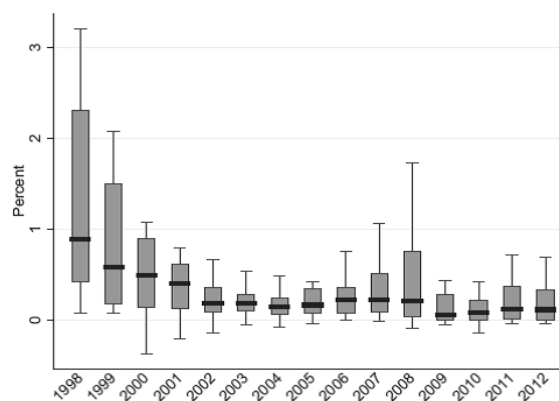

Рисунок 3. Средний резервный налог

¹ Bank for International Settlements, <http://www.bis.org>.

Источник: расчёты автора

Рисунок 2. показывает средние ставки норматива банковского резервирования для рассматриваемых нами стран. Мы видим, что коэффициенты резервных требований являются активно используемым инструментом политики. Эти показатели сократились до 2002 года и увеличились с 2003 по 2007 год. Норматив обязательных резервов к 2008 году упал во время паники, но после снова начал расти. Затем мы использовали данные о ставке вознаграждения для обязательных резервов для расчета резервного налога, который мы используем в качестве альтернативной переменной. Резервный налог представляет собой альтернативную стоимость хранения обязательных резервов в Центральном банке.

Мы использовали регрессию

$$[R]_{i,t} - R_{i,t-1} = \alpha_0 + \alpha_1 R_{i,t-1} + \alpha_2 L_{i,t} + \alpha_3 X_{i,t} + \epsilon_{i,t},$$

где индекс i обозначает страну и индекс t период времени.

R - коэффициент резервных требований или альтернативно резервный налог. Объясняющие переменные включают константу 0, лаг норму обязательных резервов (или резервные налог) ($R_{i,t-1}$) включая показатель финансового развития, вектор $L_{i,t}$, что что включает переменные, которые измеряют иностранное финансирование, условия и некоторые другие переменные, что центральные банки могут учитывать в своих решениях ($X_{i,t}$).

$L_{i,t}$ содержит интересующие нас переменные. Мы включаем два показателя, которые представляют собой иностранное финансирование и условия ликвидности. Поскольку доллар США и евро являются наиболее важными мировыми резервными валютами, мы собрали данные по процентным ставкам США и еврозоны из МВФ. В связи с тем, что во многих странах происходили изменения в торговых долях ЕВС/США и в структуре иностранных резервов с течением времени, мы построили для каждой страны взвешенное по торговле межотраслевое финансирование, основанное на относительной доле торговли с США и еврозоной. Торговые доли были взяты из статистики по торговле на сайте МВФ. Рисунок 3. отображает среднюю (медианную) средневзвешенную ставку торгового финансирования.

$X_{i,t}$ - вектор зависимых переменных. Был использован системный метод GMM, с помощью которого оценили, как уравнение с первой разницей, которое удаляет фиксированный эффект, так и исходное уравнение на уровнях, чтобы использовать информацию о переменных с

высокой поперечной вариацией, но низкой вариацией во времени. Система GMM извлекает лаги объясняющих переменных в качестве инструментов (как различающихся, так и по уровням) для решения потенциальных проблем эндогенной.

Таким образом, нам удалось выявить связь между денежно-кредитной политикой США и еврозоны и использованием резервных требований на развивающихся рынках. Согласно полученным результатам быстрорастущие развивающиеся рынки не могут просто следовать политике низких процентных ставок крупных экономик, когда они опасаются финансовых притоков или повышения курса валюты. Вместо этого у центральных банков есть стимулы использовать резервные требования в качестве дополнительного инструмента для предотвращения перегрева экономики и содействия финансовой стабильности.

Наши выводы свидетельствуют о том, что использование резервных требований дополняет процентную ставку в качестве инструмента политики. Кроме того, центральные банки стран с формирующимся рынком реагируют на изменения основных процентных ставок (скорее всего, для сохранения финансовой стабильности) даже за счет финансовой незаинтересованности. Мы обнаружили, что резервный налог вырос вместе с коэффициентами резервных требований (хотя иногда и в меньшей степени), когда улучшились условия международного финансирования. Далее проанализируем степень устойчивости мировой банковской системы.

На протяжении последних десятилетий величина активов мировой банковской системы заметно увеличилась. Так, сначала 2000-х годов доля активов депозитных организаций в мировом ВВП увеличилась с 30% до практически 55% в 2017 году.² Это говорит об опережающем росте объема кредитования экономики по сравнению с ростом самого мирового валового продукта.

Причем проведенный нами анализ данных по ряду стран показывает, что пропорционально развитию банковской системы страны растет доля вкладов в кредитных ресурсах. Так, если сравнивать страны по уровню развития, то можно сделать вывод о том, что в основном в развитых странах соотношение капитала банков к общим активам заметно ниже, чем в развивающихся. В большинстве стран СНГ, например, данный показатель практически вдвое выше, чем в странах ЕС и некоторых других развитых странах (рис. 4.).

² Данные официального сайта МВФ, www.imf.org

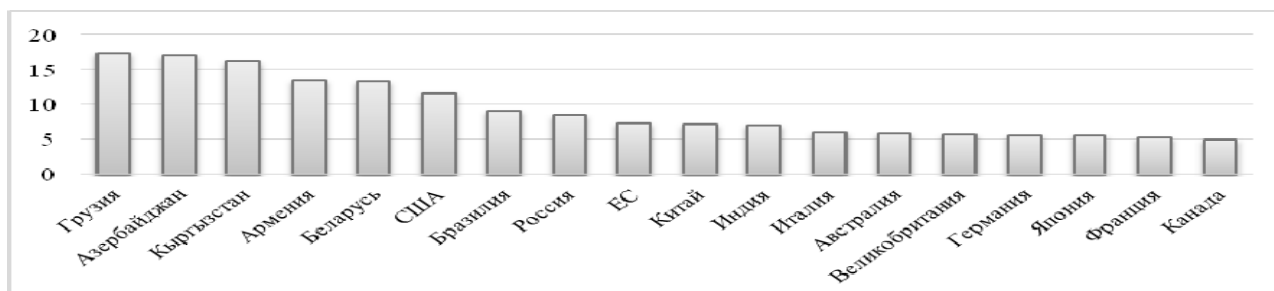

Рисунок 4. Процентное соотношение собственного капитала банков к активам, 2017

Источник: данные официального сайта МВФ, <http://www.imf.org/>

Об этом свидетельствует также динамика объема вкладов, а также индекс роста ВВП, денежной массы и депозитов. Так, соотношение объема депозитов и ВВП в странах с высоким уровнем доходов на душу населения за последние 20 лет увеличилось на более, чем 45%. И если в среднем по всем странам депозиты банков равны порядка 40% ВВП, то в странах с высоким доходом данное соотношение превышает 85% по данным последних лет.

Одним из важнейших пунктов при изучении финансовой стабильности банков является анализ возможности банковских структур осуществлять операции с ценными бумагами. Вопрос заключается в том, насколько вовлечение банков в различные виды финансовой активности, связанной с ценными бумагами, влияет на эффективность функционирования финансовой системы.

Существуют различные и даже полностью противоположные точки зрения по данному вопросу. Так, согласно некоторым ученым, банки, которые активно вовлечены в деятельность на фондовом рынке, являются более стабильными. Однако, по нашему мнению, активное участие банков в операциях с ценными бумагами в последние десятилетия привело к тому, что объем производных инструментов на финансовых рынках существенно вырос, опережая темпы роста реального сектора.

В США, к примеру, где рынок ценных бумаг является высокоразвитым, банки являются активными участниками рынка долговых ценных бумаг, имея возможность без ограничения совершать сделки с государственными облигациями США, с обязательствами штатов и их административных единиц. Некоторые ограничения есть лишь для некоторых видов доходных облигаций штатов и их административных единиц, выпущенных в целях развития строительства или поддержки университетов.

Рассмотрим динамику роста объема долговых ценных бумаг в мире в последние десятилетия. Как видно из результатов анализа данных, после снятия ряда ограничений с точки зрения доступа банков к операциям с ценными бума-

гами темпы роста объема долговых ценных бумаг в мире заметно выросли, опережая рост мирового ВВП. В результате, начиная с 1999 года объем долговых ценных бумаг превысил мировой валовой продукт. В последние годы разница между вышеотмеченными величинами составляет в среднем 20 трлн. долларов США, то есть в среднем объем долговых ценных бумаг в обращении превышает мировой ВВП на более чем 25%.

Это, несомненно, таит в себе существенные риски для всей финансовой системы, поскольку, по сути, четверть долговых обязательств не обеспечена реальным сектором экономики.

Несомненно, львиная доля долговых ценных бумаг приходится на ряд развитых стран. Так, анализ данных 2014 года показал, что из рассмотренных 145 стран на счет 12 (или 8%) приходится порядка 88% всех долговых обязательств. Причем в данном списке явно выделяются США, Великобритания, а также две азиатские страны, КНР и Япония, которые в сумме являются эмитентами $\frac{3}{4}$ части всех долговых ценных бумаг в мире. Это является еще одной причиной зависимости мировой финансовой системы от состояния рынков вышеуказанных стран.

В качестве еще одного индикатора мультипликативного расширения денежной массы можно использовать соотношение между выданными кредитами и привлеченными депозитами коммерческих банков. Если рассматривать страны по группам в зависимости от доходов на душу населения, то можно выявить закономерность, согласно которой в странах с более высокими доходами эффект денежного мультипликатора более выражен. Согласно данным Всемирного Банка в среднем лишь в странах с высоким доходом объем кредитов, выданных банками, превышает сумму вкладов.

Однако анализ стран по отдельности представляет иную картину. Так, из 172 рассмотренных нами стран в порядке трети объем выданных банками кредитов превосходит объем привлеченных депозитов. Причем стоит отметить, что отнюдь не все страны из этого ряда отно-

ся к странам с высокими доходами на душу населения (лишь половина).

Особо стоит отметить, что среди стран, в которых объем выданных кредитов превосходит величину вкладов клиентов, довольно много стран постсоветского пространства. Примечательно, что в США процентное соотношение кредитов и депозитов банков находится на уровне 60%. Среди развитых стран, в которых величина кредитов не превышает сумму вкладов, можно выделить также Германию (порядка 87%) и Японию (менее 50%).

Опережающие темпы роста объема кредитования экономики по сравнению с ростом объема вкладов говорит о нарастании рисков ликвидности, поскольку происходит формирование финансовых пирамид. Этому также способствует использование краткосрочных вкладов в качестве источника средне- и долгосрочных кредитов¹.

Кроме того, анализ данных банковской системы различных стран за последние 10 лет показал, что качество кредитного портфеля банков заметно снизилось. Для проведения данного анализа мы разделили рассматриваемые страны на 4 группы в зависимости от доли неработающих кредитов: менее 5%; от 5 до 10%; от 10 до 20 %; более 20% от общего кредитного портфеля.

Так, доля стран, в банковской системе которых неработающие кредиты составляют менее 5% от общего кредитного портфеля, снизилась на более чем 20% по сравнению с 2008 г. В порядке половине рассматриваемых нами стран доля неработающих кредитов превышает 10%. Отметим, что в основном к таким странам относятся страны европейского региона с доходами выше среднего уровня. Из стран постсоветского пространства, относящейся к данной группе можно выделить Казахстан (порядка 20%), Украину (13%) и Молдову (12%). В Армении доля неработающих кредитов, согласно данным МВФ, составляет 4,5%.

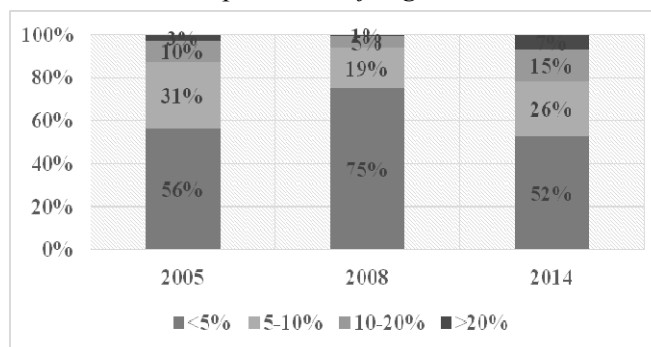
Отметим, что, хотя в 2005 году доля стран, относящейся к первой группе (менее 5%), тоже была чуть более половины, однако в последние годы заметно выросло число банковских систем, в которых некачественные кредиты превышают 10%.

Таким образом, низкие значения ряда основных показателей большинства стран являются еще одним индикатором существования значительных рисков в мировой банковской системе.

Это еще раз подтверждает необходимость в усовершенствовании модели банковского регулирования.

Рисунок 5. Доля стран в зависимости от процентного соотношения неработающих кредитов и общего кредитного портфеля

Источник: данные официального сайта МВФ, <http://www.imf.org/>

Список использованной литературы

1. Bank for International Settlements, <http://www.bis.org>
2. Официальный сайт МВФ, <http://www.imf.org/>
3. Сандоян Э. М. Подход к развитию политики резервных требований Центральными банками. Journal of economic regulation (Вопросы регулирования экономики) Том 6, №2. 2015, стр. 108-109

¹ Сандоян Э. М. Подход к развитию политики резервных требований Центральными банками. Journal of economic regulation (Вопросы регулирования экономики) Том 6, №2. 2015, стр. 108-109

Сравнительный анализ ассортиментной политики организации

*Завгородняя Е. В., Мирзоян Г. Н.
Кубанский государственный аграрный университет имени И. Т. Трубилина
(Россия, Краснодар)
gaya098@mail.ru*

Ключевые слова: ассортиментная политика, ABC – анализ, метод Дибба-Симкина, оптимизация, товарный портфель.

Տեսականության քաղաքականության համեմատական վերլուծությունը

*Զավգորոդնյայա Ե. Վ., Միրզոյան Գ. Ն.
Ի. Տ. Տրուբիլինի անվան Կուբանի պետական ագրարային համալսարան
(Ռուսաստան, Կրասնոդար)
gaya098@mail.ru*

Ամփոփում: Սույն հոդվածում քննարկվում է ձեռնարկության օպտիմալ տեսակավորման քաղաքականության ձևավորման խնդիրը կոնկրետ մի շարք հայտնի եւ ունիվերսալ մեթոդների կազմման համատեքստում, որը հնարավոր է որոշակի որոշակի ընկերության իրավիճակի հարմարեցումը, այսինքն, մի շարք մարքեթինգային ռազմավարությունների համալիր կիրառումը. ABC վերլուծություն, BCG վերլուծություն, Dibba-Simkin մեթոդը .

Վճռորոշ բառեր՝ տեսականության քաղաքականություն, ABC- վերլուծություն, Դիբբ – Միմկինի մեթոդ, օպտիմալացում, արտադրանքի պորտֆել:

Comparative analysis of the range of organization

*Zavgorodnyaya E.V., Mirzoyan G.N.
Kuban state agrarian University named after I. T. Trubilin (Russia, Krasnodar)
gaya098@mail.ru*

Abstract: This article discusses the problem of forming the optimal assortment policy of an enterprise in the context of compiling several well-known and universal methods possible to adapt to the situation in a particular company, namely the complex application of a number of marketing strategies: ABC analysis, BCG analysis, Dibba-Simkin method.

Keywords: assortment policy, ABC - analysis, Dibba-Simkin method, optimization, product portfolio.

Ассортиментная политика организации – система мер стратегического характера, направленная на формирование конкурентоспособной модели, обеспечивающей устойчивые позиции организации на рынке и получение необходимой прибыли. Эта политика является центральным элементом коммерческой корпоративной стратегии предприятия на рынке. Главной ее целью в современных условиях хозяйствования является определение набора товаров, наиболее предпочтительных для обслуживаемого сегмента рынка.

Важнейшими классификационными признаками групп товаров в зависимости от стратегических зон хозяйствования являются темпы изменения спроса, отношение доли рынка товара данной фирмы к соответствующей доле основного конкурента, объем инвестиций, величина прибыли. В этой связи большое значение приобрела политика комбинирования продуктов с уче-

том темпа расширения рынка и занимаемой рыночной позиции.

В настоящее время разработаны различные модели, которые могут быть полезными при принятии стратегических решений. Для разработки ассортиментной маркетинговой стратегии и выработки эффективной ассортиментной политики наиболее распространены применение следующих видов анализа: ABC-анализ, метод Дибба-Симкина.

Наиболее простым и универсальным методом изучения ассортимента предприятия является ABC – анализ, который предусматривает разделение товарной номенклатуры на группы в соответствии с объемами производства/реализации по товарным позициям. Строится на основании принципа Парето: «за большинство возможных результатов отвечает относительно небольшое число причин», в настоящий момент более известного как «правило – 20 на 80».

Данный метод анализа получил большое развитие, благодаря своей универсальности и эффективности.

С помощью этого метода группы продукции разбиваются по степени влияния на общий результат. Причем принципом группировки может быть величина выручки, получаемая от конкретной группы продуктов, объем продаж или какие-либо другие параметры. Часто выручка более показательна в качестве критерия группировки. Группировка по объему продаж может быть адекватной в том случае, если анализируемые группы продукции однородны по составу и цене.

Далее представим алгоритм действий при проведении ABC – анализа (рис. 1).

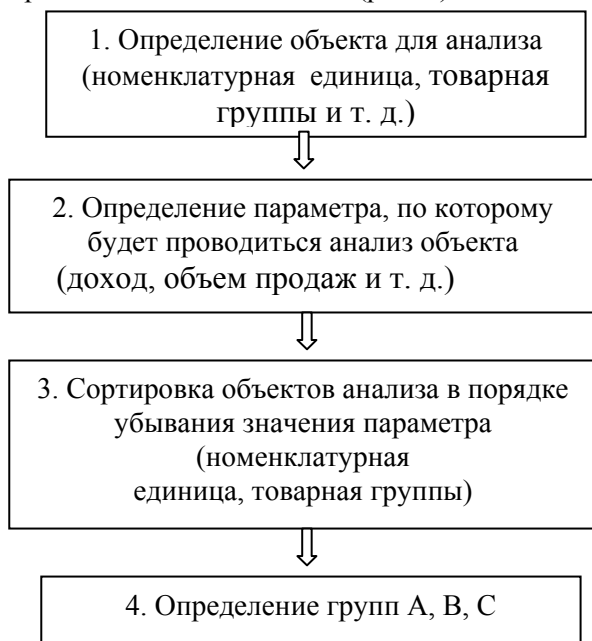

Рисунок 1. Алгоритм ABC – анализа

Еще одним универсальным и эффективным инструментом для анализа ассортиментного портфеля организации является анализ по методу Дибба – Симкина. Получаемая в результате данного анализа классификация товаров, позволяет определить основные направления развития отдельных товарных групп, выявить приоритетные позиции ассортимента, оценить эффективность структуры ассортимента и пути ее оптимизации. Для анализа используются данные о динамике продаж и себестоимости продукции. На основе соотношения объема продаж в стоимостном выражении и вклада в покрытие затрат товар относится к одной из четырех групп (таблица 1).

На рисунке 2 представлена классификация групп товаров по методу Дибба – Симкина. Проведя такую диагностику всего ассортимента, предприятие может определить перспективы развития ассортимента на ближайший период,

найти средства повышения его прибыльности. Выработать различные стратегии поддержания либо восстановления баланса своего продуктового портфеля.

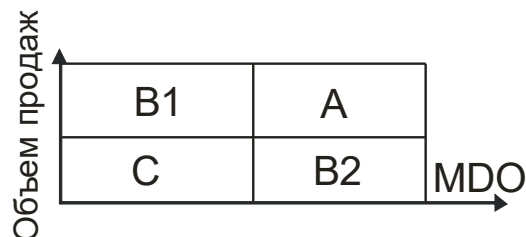

Рисунок 2. Классификация групп товаров по методу Дибба-Симкина, где MDO- финансовый вклад в покрытие затрат (выручка от реализации за вычетом переменных затрат).

Проведя такую диагностику всего ассортимента, предприятие может определить перспективы развития ассортимента на ближайший период, найти средства повышения его прибыльности. Выработать различные стратегии поддержания либо восстановления баланса своего продуктового портфеля.

Определившись с перспективами развития ассортимента предприятию необходимо выделить целевой рынок, где представится возможность достаточно успешно реализовать товары предприятия. Своевременное обновление ассортимента продукции с учетом изменения конъюнктуры рынка является одним из важнейших индикаторов деловой активности предприятия и его конкурентоспособности. При формировании ассортимента и структуры выпуска продукции предприятие должно учитывать, с одной стороны, спрос на данные виды продукции, а с другой – наиболее эффективное использование трудовых, сырьевых, технических, технологических, финансовых и других ресурсов, имеющихся в его распоряжении. Формирование ассортимента, как свидетельствует практика, может осуществляться различными методами, в зависимости от масштабов сбыта, специфики производимой продукции, целей и задач, стоящих перед изготовителем.

Для проведения полноценного анализа ассортимента можно совместить несколько известных и универсальных методов, возможных для адаптации к ситуации в конкретной компании. Результаты компаративного анализа товарного портфеля обобщаются и на основании полученной информации формируются стратегические предложения по изменению ассортимента. Результаты анализа, полученные по различным методам, сравниваются между собой и на основа

Таблица 1 – Классификация групп по методу Дибба - Симкина

Группы	Характеристика группы
А	Наиболее ценная для предприятия группы; товары, входящие в эту группу могут служить эталонами при выборе нового для включения в ассортименте. Необходимо стремиться к увеличению числа товарных позиций в этой группе, так как увеличение продаж именно этих товаров оказывает наибольшее влияние на прибыль организации.
В1	Следует выявлять пути повышения доходности этой продукции (возможности повышения цен), так как за счет высоких объемов продаж, даже незначительный рост доходности приведет к ощутимому росту прибыли предприятия в целом.
В2	Необходимо искать возможности для увеличения продаж продукции данной товарной группы (проведение промо-акций, реклама и т.д.). Благодаря высокой рентабельности продукции данной группы, темпы роста прибыли предприятия будут выше темпа роста продаж этих товаров.
С	Наименее ценные для предприятия товары; необходимо рассмотреть возможности замены ряда товаров из этой группы, а также оценить эффективность исключения наименее прибыльных товаров.

Таблица 2 – Результаты ABC - анализа

Номенклатура	Объем реализации за год в стоимостном выражении, руб.	Процент в совокупности, %	Классификация
Товар 1	12075717,5	32,2	А
Товар 2	11526265,4	30,7	А
Товар 3	9926995	26,4	В
Товар 4	2416465,6	6,4	С
Товар 5	1614061,6	4,3	С
Итого	37559505,1	100,0	х

Таблица 3 - Основные характеристики товарных групп, необходимые для применения метода Дибба – Симкина

Номенклатура	Объем продаж, шт.	Вклад в покрытие затрат, тыс. руб.	Классификация
Товар 1	50	63,7	В1
Товар 2	8	8	В2
Товар 3	35	24,8	А
Товар 4	4	4,0	С
Товар 5	13	42,9	С

нии полученной информации формируются предложения по изменениям ассортимента.

Для более наглядного представления рассмотрим вышеперечисленные модели на конкретном примере. В данной работе будет рассматриваться пять групп товаров: Товар 1, Товар 2, Товар 3, Товар 4, Товар 5, Товар 6.

В качестве объекта анализа выберем показатель – номенклатурная единица. Параметр, по которому будет производиться анализ выбранного объекта – объем реализации за год в стоимостном выражении:

$$Q = St \cdot K, \quad (1)$$

где Q – объем реализации за год в стоимостном выражении;

St – стоимость товара (руб.);

K – количество проданного товара за год (шт.)

Результаты анализа представлены в таблице 2. Согласно результатам группа «А» занимает 61,28% ассортиментного портфеля, группа «В» – 25,97% и группа «С» – 12,75%.

Из таблицы 2 видно, что наиболее перспективными и относящихся к группе «А» являются два вида машин: Товар 1 и Товар 2. Устойчивый доход предприятию приносит вид машины Товар 3, который относится к группе «В». Менее перспективными для предприятия являются машины: Товар 4 и Товар 5 относящиеся к группе «С».

Для более полного представления об ассортименте организации воспользуемся методом Дибба – Симкина.

Исходные данные для проведения анализа по методу Дибба-Симкина представлены в таблице 3.

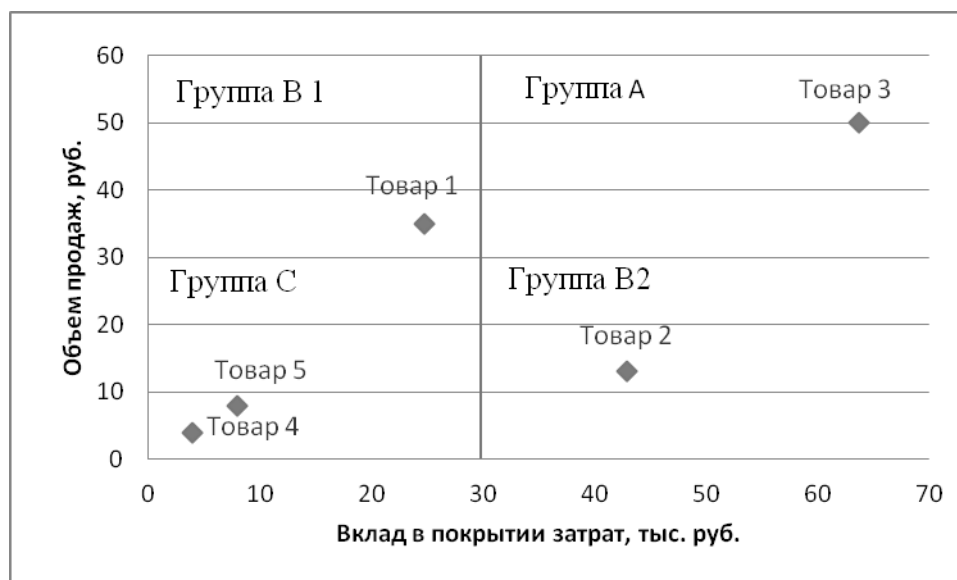

Рисунок 3 – Анализ ассортимента с помощью метода Дибба – Симкина

Таблица 4 – Отличия между ABC –анализом и методом Дибба - Симкина

Критерии	ABC - анализ	Метод Дибба – Симкина
Количество групп	Три	Четыре
Цель	Определение для каждой товарной группы её роли и места в торгово-технологическом процессе на основе учета специфических особенностей товарных групп, а также степени их важности для потребителей	Разделение товаров на группы с целью определения направлений развития товарных групп и поиска путей оптимизации ассортимента
Критерии распределения групп	Отношение потребителей, маркетинговые характеристики, а также роль в формировании прибыли	Критериями распределения являются объем продаж в стоимостном выражении и вклад в покрытие затрат
Результат	Группировка объектов по степени влияния на общий результат	Зависимость между вкладом в покрытие затрат и объемом продаж

Согласно рисунку 3 в наиболее ценную для предприятия группу (группу А) попала одна номенклатурная единица – Товар 3, именно этот товар приносит наибольший доход организации. В группу перспективных единиц (группа В1) предприятия входит Товар 1, следует выявлять пути повышения доходности этой продукции (возможности повышения цен, поиск более выгодных поставщиков для снижения себестоимости и т.д.).

В группу В2 или группу менее перспективных единиц входит Товар 2, необходимо искать возможности для увеличения продаж продукции данной товарной группы (проведение промо – акций, реклама и т.д.) и наконец в группу наименее ценных для предприятия товаров входят: Товар 4 и Товар 5, необходимо рассмотреть возможности замены товаров из этой группы, а также оценить эффективность исключения наименее прибыльных товаров. Для

совершенствования ассортиментной политики имеется возможность наряду с качественными методами анализа использовать количественные методы, которые позволяют повысить качество принимаемых решений и оптимизировать товарный портфель предприятия.

Обобщая все вышесказанное можно отметить, что рассмотренные методы анализа имеют сходства, такие как:

- все товары организации разделены на группы;
- в группу А и в первом и во втором случае входят самые важные ресурсы, локомотивы компании, приносят максимальную прибыль или продажи;
- они ориентированы на использование в относительно стабильных условиях внешней среды. Кризисные явления, существенные изменения курса валют, изменение конкурентной

ситуации резко уменьшают прогнозную ценность полученных результатов.

Также можно выделить и главные отличия между ними:

При неоптимальной структуре ассортимента происходит снижение как потенциального, так и реального уровня прибыли, потеря конкурентных позиций на перспективных потребительских и товарных рынках и, как следствие этого, наблюдается снижение экономической устойчивости предприятия.

Оптимально подобранный ассортиментный портфель организации прямо воздействуют на сбытовую деятельность, что позволяет управлять долей маржинального дохода и, следовательно, долей чистой прибыли в выручке компании. Поэтому формирование оптимального ассортимента, способствующего оптимизации прибыли, сохранению желаемой прибыли на длительный период времени, очень актуально для предприятий, стремящихся быть конкурентоспособными.

Таким образом, проведя такой компаративный анализ своего ассортимента, компания может определить перспективы развития на ближайший период, найти средства повышения его прибыльности, а также выработать различные стратегии поддержания либо восстановления баланса своего товарного портфеля. Кроме того феномен компаративности поможет минимизировать риски и ошибки при принятии стратегических решений, поскольку использование нескольких диагностических инструментов повышает рациональность стратегического плана развития бизнеса.

Список использованной литературы

1. Кузин, Б.И., Юрьев В.Н., Шахдинаров, Г.М. Методы и модели управления фирмой. – СПб: Питер, 2007. – 432с.
2. Багиев, Г.Л., Организация предпринимательской деятельности. Учебное пособие / Под общей ред. проф. Г.Л.Багиева. – СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 2001. 231 с.
3. Савкин, А. А. Как оптимизировать ассортимент / А.А. Савкин // Финансовый директор. – 2004. №5.

Ռուսաստանի Դաշնության արժույթային քաղաքականությունը և Հայաստանի Հանրապետության արժույթային քաղաքականության հետ վերջինիս կոորդինացման որոշ հիմնահարցեր

Կարապետյան Ն. Ն.

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարան (Հայաստան, Երևան)

karapetyan.narek.9618@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ լողացող փոխարժեք, ֆիքսված փոխարժեք, լողալուց վախ, արտարժույթային ինտերվենցիաներ, արժույթային քաղաքականությունների կոորդինացում, տնտեսական շոկեր:

Валютная политика Российской Федерации и некоторые вопросы координации с валютной политикой Республики Армения

Карапетыан Н.Н.

Армянский Государственный Экономический Университет (Армения, Ереван)

karapetyan.narek.9618@gmail.com

Резюме: В статье обсуждается валютная политика Российской Федерации, которая является основным торговым партнером Республики Армения и имеет доминирующую экономику в ЕАЭС, а также перспективы согласования с валютной политикой Армении. В Российской Федерации действует политика плавающего обменного курса, где обменный курс служит автоматическим стабилизатором. В то же время “страх перед плаванием” характерна для российской экономики, поэтому правительство применяет бюджетные правила, ориентированные на цены на нефть. Страх перед плаванием характерен и для армянской экономики, которая, учитывая разнородные шоки для армянской и российской экономик, создает проблемы для координации политики.

Ключевые слова: Плавающий обменный курс, фиксированный обменный курс, страх от плавления, валютные интервенции, координация валютной политики, экономические шоки.

Exchange Rate Policy of Russian Federation and Some Issues of Coordination of It with Exchange Rate Policy of the Republic of Armenia

Karapetyan N.N.

Armenian State University of Economics (Armenia, Yerevan)

karapetyan.narek.9618@gmail.com

Abstract: In the article we discuss exchange rate policy of Russian Federation, which is the main trading partner of the Republic of Armenia and is dominant in EAEU, and also perspective of coordination with exchange rate policy of Armenia. We revealed that the Russian Federation is operating floating exchange rate policy, where the exchange rate serves as automatic stabilizer. At the same time, the “fear of floating” characterizes Russian economy, that’s why the Government applies fiscal rules concentrated on price of oil. The fear of floating is also typical for Armenian economy, which, taking into account divergent shocks to Armenian and Russian economies, creates problems for coordinating the policies.

Keywords. Floating exchange rate, fixed exchange rate, fear of floating, FX interventions, coordination of exchange rate policies, economic shocks.

Ռուսաստանի Դաշնությունը հանդիսանում է ՀՀ ամենակարևոր տնտեսական գործընկերը, ինչպես նաև տնտեսական ինտեգրացիոն կազմակերպության՝ ԵԱՏՄ անդամ խոշորագույն տնտեսությունը, որին անդամակցում է նաև Հայաստանը: Արդյունքում, ՌԴ ազգային արժույթի՝ ռուսական ռուբլու տատանումները մեծ ազդեցություն են ունենում ՀՀ տնտեսության վրա, որոնցից առաջին, ամենաարագ գործողը ռուբլու և դրամի նկատմամբ դրամի փոխարժեքի վրա դրսևորվող ազդեցություններն են: Ռուսական ռուբլու դինամիկան ազդում է ՀՀ առևտրի պայմանների և հետևաբար՝ տնտեսության մրցունակության, Ռուսաստանից հոսող տրանսֆերտների գնողունակության և ընդհանրապես՝ տնտեսական կայունության և ակտիվության վրա: Այս ամենը ՌԴ փոխարժեքի վերլուծությունը և արժույթային քաղաքականության ուսումնասիրությունը անհրաժեշտություն են դարձ-

մամբ դրամի փոխարժեքի վրա դրսևորվող ազդեցություններն են: Ռուսական ռուբլու դինամիկան ազդում է ՀՀ առևտրի պայմանների և հետևաբար՝ տնտեսության մրցունակության, Ռուսաստանից հոսող տրանսֆերտների գնողունակության և ընդհանրապես՝ տնտեսական կայունության և ակտիվության վրա: Այս ամենը ՌԴ փոխարժեքի վերլուծությունը և արժույթային քաղաքականության ուսումնասիրությունը անհրաժեշտություն են դարձ-

նում՝ ՀՀ մակրոտնտեսական վիճակի վերլուծության և կանխատեսման տեսանկյունից:

Հոդվածում նախ քննարկում ենք ՌԴ արժույթային ռեժիմերն ու դրանց ընտրության սկզբունքները, ապա ռուսական ռուբլու դինամիկան և դրա վրա ազդող գործոնները, և վերջում՝ ԵԱՏՄ շրջանակներում ՀՀ և ՌԴ արժույթային քաղաքականությունների հարմոնիզացման որոշ հիմնահարցեր:

Արժույթային ռեժիմների ընտրության սկզբունքները: Արժույթային ռեժիմի ընտրության հարցը ինչպես ակադեմիական շրջանակներում, այնպես էլ կենտրոնական բանկերում (այսուհետ՝ ԿԲ) բանավիճային է: Ֆիքսված արժույթային ռեժիմին սովորաբար վերագրում են արտաքին առևտրում անորոշության և փոխարժեքի ռիսկի նվազեցումը: Սակայն այսպիսի ռեժիմի աշխատանքն ապահովելու համար անհրաժեշտ է մեծածավալ միջազգային պահուստներ ունենալ, ինչը ենթադրում է տնտեսությանը զրկել կապիտալի որոշակի մեծությունից: Միջազգային պահուստների անբավարարությունը հանգեցնում է կտրուկ դնավաճիայի և մակրոտնտեսական անկայունության: Այս համատեքստում կարևոր է փոխարժեքի կարճաժամկետ և երկարաժամկետ հավասարակշիռ մակարդակի որոշումը:

Ազատ լողացող ռեժիմի առավելությունը հանդիսանում է փոխարժեքի ավտոմատ ճշգրտումը՝ կախված շուկայական իրավիճակից: Վերջինիս հիմքում տեսական այն գաղափարն է, որ շուկան ավելի արդյունավետ է ռեսուրսների բաշխման և վերաբաշխման գործում, քան միտումնավոր կարգավորումը: Այս ռեժիմը դրական է նպաստում տնտեսության զարգացմանը երկարաժամկետում (Сухарев, 2015):

Արժույթային ռեժիմի ընտրության վրա, ըստ Հելեն Պոիրսոնի (Poirson, 2001) կատարած հետազոտության, ազդում են հետևյալ գործոնները.

1. Տնտեսության չափը՝ որոշվում է ՀՆԱ մակարդակով,
2. Արտաքին շուկերի նկատմամբ խոցելիության աստիճանը,
3. Ինֆլյացիայի մակարդակը,
4. Կապիտալի շարժունության աստիճանը,
5. Միջազգային պահուստների մակարդակը,

6. Քաղաքական կայունության աստիճանը:

Հետազոտությունը նաև փաստում է մի երևույթի առկայության մասին, որը գրականության մեջ հայտնի է որպես «լողալուց վախ» (Fear of floating): Ըստ այդմ՝ դոլարիզացիան և փոխարժեքից կորուստների ռիսկը կարևոր գործոններ են, որոնք բացատրում են ռեժիմի ընտրությունը և մեծացնում փոխարժեքը ֆիքսելու հավանականությունը:

Ընդունված է համարել, որ մեծ տնտեսությունների համար առավել հարմար է լողացող փոխարժեքը, իսկ փոքր տնտեսությունների համար՝ ֆիքսված փոխարժեքը: Ֆիքսված փոխարժեքը նպատակահարմար է, երբ կենտրոնական բանկը անգոր է պայքարել ինֆլյացիայի դեմ: Ուստի՝ փոխարժեքը ամրակցվում է ցածր ինֆլյացիոն ֆոնով բնորոշվող տնտեսության փոխարժեքի հետ: Լողացող ռեժիմը նպատակահարմար է դիմակայելու համար արտաքին, իսկ ֆիքսման ռեժիմը՝ ներքին շուկերին: Միևնույն ժամանակ, լողացող ռեժիմը նպատակահարմար է իրական, իսկ ֆիքսված փոխարժեքը՝ անվանական շուկերին արձագանքելու տեսանկյունից: Լողացող ռեժիմի դեպքում տնտեսության կայունացման տեսանկյունից մեծ է ԿԲ-ի դերակատարումը, իսկ ֆիքսված ռեժիմի դեպքում՝ կառավարության:

ՌԴ արժույթային ռեժիմը: ՌԴ տնտեսությունը բախվում է մակրոտնտեսական անկայունության՝ պայմանավորված նավթի գնի տատանումներով: Եթե ՌԴ-ն ընտրի փոխարժեքի ֆիքսումը, նավթի գնի փոփոխությունն ազդեցություն չի ունենա երկրի մրցունակության վրա: Չեն փոխվի նաև երկրում ներքին գները, ինչպես նաև պահանջարկը: Սա թույլ կտա տնտեսությունը պաշտպանել նավթի գնի ցիկլային փոփոխությունների ազդեցություններից:

Համաձայն ՌԴ կենտրոնական բանկի, ՌԴ-ում գործում է լողացող արժույթային ռեժիմը: Սա ենթադրում է, որ ռուբլու կուրսը ֆիքսված չէ, և որոշվում է շուկայում առաջարկի և պահանջարկի հարաբերակցությամբ: Ճկուն փոխարժեքը հնարավորություն է տալիս Ռուսաստանի տնտեսությանը հարմարվել փոփոխվող արտաքին տնտեսական միջավայրին: Սովորական պայմաններում Ռուսաստանի ԿԲ-ն ինտերվենցիաներով չի միջամտում շուկային՝ փոխարժեքի դինամիկայի

վրա ազդեցություն ունենալու նպատակով, այլ միջամտությունները կարող են ունենալ միայն ֆինանսական կայունությունը ապահովելու նպատակ¹:

Նախկինում՝ 1999-2014թթ, ՌԴ ԿԲ-ի կողմից որդեգրվել էր լողացող-կարգավորվող ռեժիմը: ԿԲ-ն սահմանում էր երկարժույթային զամբյուղի(դոլար և եվրո) նկատմամբ թույլատրելի տատանման միջակայքը, և ինտերվենցիաներով պահում փոխարժեքն այդ միջակայքում: Իսկ 2014թ-ի նոյեմբերից ՌԴ ԿԲ-ն պաշտոնապես հրաժարվեց տատանման միջակայքի սահմանումներից և անցավ լողացող ռեժիմի: ԱՄՆ կողմից ՌԴ-ն դասակարգվեց որպես «ազատ լողացող» ռեժիմ ունեցող երկիր 2016թ-ին, այն բանից հետո, երբ 2015թ-ի հուլիսից պաշտոնապես հրաժարվեց արժույթային շուկայում իրականացվող ինտերվենցիաներից²:

Ըստ ՌԴ կենտրոնական բանկի մեկնաբանությունների՝ լողացող արժույթային ռեժիմի անցնելու պատճառը դրա՝ «ներկառուցված կայունարար» լինելու հանգամանքն է: Այն օգնում է տնտեսությանը դիմակայել արտաքին շուկերի ազդեցությանը՝ մեղմացնելով դրանք: Եթե, օրինակ, նավթի գնի աճի շնորհիվ ռուբլին ամրապնդվում է, սա նվազեցնում է տնտեսության գերտաքացման ռիսկերը, իսկ գնի անկման դեպքում ռուբլին արժեզրկվում է, որն օժանդակում է արտահանողներին: Մեկ այլ օրինակ է կապիտալի շարժը: Կառավարվող փոխարժեքի դեպքում ներքին և արտաքին տոկոսադրույքների տարբերության փոփոխությունը կարող է հանգեցնել սպեկուլյատիվ կապիտալի ներհոսքի կամ արտահոսքի: Լողացող փոխարժեքի դեպքում փոխարժեքը ճշգրտվում է տոկոսադրույքի փոփոխությունների հետ՝ սպեկուլյատիվ գործարքները դարձնելով ոչ շահավետ:

Քանի որ ֆիքսված փոխարժեքի ռեժիմը ոչ միայն մեծացնում է արտաքին գործոններից տնտեսության կախվածությունը, այն նաև կախվածություն է ենթադրում է այլ երկրների դրամավարկային քաղաքականություններից,

ուստի արտաքին միջավայրի փոփոխությունը կենտրոնական բանկին կատիպի փոխարժեքի վրա ազդեցություն ունենալու նպատակով օպերացիաներ իրականացնել, որոնք կարող են ազդեցություն ունենալ նաև այլ փոփոխականների վրա, այդ թվում՝ գնաճի: Լողացող փոխարժեքը ՌԴ կենտրոնական բանկին թույլ է տալիս անկախ դրամավարկային քաղաքականություն իրականացնել, որը ուղղված է նախ և առաջ գնաճի նվազեցմանը:

Լողացող փոխարժեքի ռեժիմը ենթադրում է հրաժարում արժույթային ինտերվենցիաներից՝ փոխարժեքի վրա ազդեցություն ունենալու նպատակով: Սակայն ՌԴ ԿԲ-ն հետևում է արժույթային շուկայի իրավիճակին և իրականացնում արտարժույթով գործառնություններ ֆինանսական կայունության ապահովման նպատակով:

ՌԴ ԿԲ-ն կարող է իրականացնել արժույթային շուկայում օպերացիաներ միջազգային պահուստների համալրման նպատակով: Սակայն այդ օպերացիաները պետք է իրականացվեն փոքր ծավալներով և այնպես, որ ազդեցություն չունենան փոխարժեքի վրա:

Ռուսական ռուբլու դինամիկան: Ռուսական ռուբլին վերջին 10 տարիներին բնորոշվում է համեմատական կայունության կամ բարձր տատանողականությունների ժամանակահատվածներով: Ընդ որում՝ հարաբերական կայունությանը հաջորդել է ռուբլու կտրուկ արժեզրկումներ՝ առաջինը 2008-2009 թթ, երկրորդը, մի քանի անգամ առավել կտրուկ, 2014-2015թթ: Դժվար չէ նկատել, որ արժեզրկումները հիմնականում պայմանավորված են եղել նավթի գնի կտրուկ անկումներով: Այսպես, 2014թ-ի վերջում ՌԴ տնտեսությունն ընկավ արտաքին մի շարք շուկերի ազդեցության ներքո: Գլխավոր շուկը նավթի գների անկումն էր՝ 100 դոլարից դեպի 50 դոլարի հուլիսից մինչև դեկտեմբեր: Բացի նավթային շուկից՝ ՌԴ տնտեսությունը բախվեց նաև արևմուտքի կողմից ֆինանսական և տեխնիկական պատժամիջոցների, որոնք ևս նպաստեցին ռուբլու արժեզրկմանը:

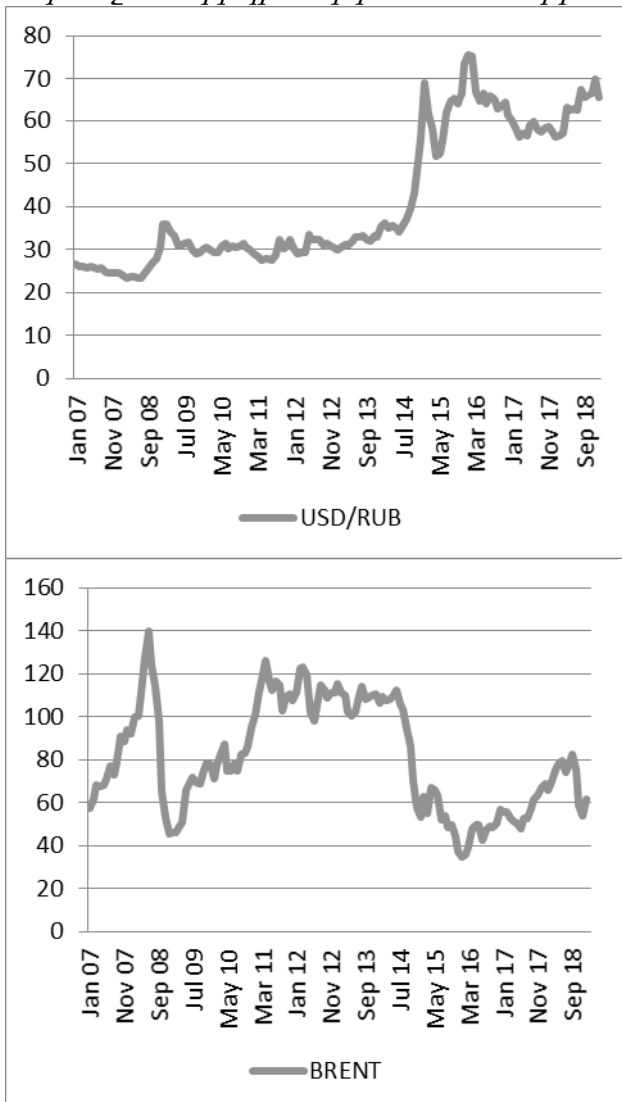
Մինչև 2008թ-ը նավթի գնի թռիչքաձև աճը, կտրուկ անկումն ու հետագա տատանումները ցույց են տվել, որ ՌԴ կողմից փոխարժեքի ֆիքսումը որևէ պահուստային արժույթի ցանկացած մոդիֆիկացիայով չի կարող ընդունելի

¹ Տե՛ս՝ http://www.cbr.ru/dkp/exchange_rate/

² Տե՛ս “Annual Report on Exchange Arrangements and Exchange Restrictions 2016”, www.imf.org/en/Publications/Annual-Report-on-Exchange-Arrangements-and-Exchange-Restrictions/Issues/2017/01/25/Annual-Report-on-Exchange-Arrangements-and-Exchange-Restrictions-2016-43741

լինել: Նավթի բարձր գնի պայմաններում փոխարժեքի ճկունության բացակայությունը հանգեցնում է իրական փոխարժեքի արժևորմանը, այդ թվում՝ բարձր ինֆլյացիայի պատճառով, ինչպես նաև իրական եկամուտների աճի շնորհիվ, որը հանգեցնում է տնտեսության ոչ հումքային հատվածի մրցունակության նվազմանը: Նավթի գնի նվազման դեպքում՝ փոխարժեքի ճկունության բացակայությունը հանգեցնում է միջազգային պահուստների կորստին և բյուջեի դեֆիցիտի աճի:

Գծապատկեր 1. Ռուսական ռուբլու (ՌԴ ռուբլի 1 ԱՄՆ դոլարի դիմաց) և Բրենթ տեսակի նավթի (ԱՄՆ դոլար 1 բարելի դիմաց) գնանշումների դինամիկան 2007-2018թթ³

Նավթի գնին ռուբլու ամրակցումը ավելի նախընտրելի է, քան դոլարին կամ այլ արժույթի, ինչը ցույց է տալիս միջազգային փորձի

ուսումնասիրությունը: 1990-ականներին հումքարտահանող շատ երկրներ ընկան արտաքին շուկերի ազդեցության ներքո: Եթե նրանց փոխարժեքները ամրակցված լինեին արտահանվող հումքի գներից այլ ոչ թե դոլարին, նրանք կստանային մրցակացային առավելություն արտահանման մեջ վճարային հաշվեկշռի վատթարացման պայմաններում:

Պրակտիկորեն նույն իրավիճակին բախվեց ՌԴ-ը՝ սահմանափակ հասանելիություն միջազգային ֆինանսավորմանը, դոլարի ուժեղացում և նավթի գների անկում: Մինևույն ժամանակ՝ նավթի գնի նկատմամբ ռուբլու զգայունության թուլացումը օբյեկտիվ անհրաժեշտություն է:

Միջնաժամկետ հատվածում նավթի գնից ռուսական ռուբլու կախվածության հարցը լուծելու համար կիրառվում են բյուջետային կանոններ: URALS տեսակի նավթի 40\$ գնի պայմաններում նախատեսվել է 2020թ-ին ունենալ զրոյական առաջնային պակասուրդ: Եթե նավթի փաստացի գինը գերազանցում է նշված մակարդակը, ապա բյուջեի լրացուցիչ եկամուտներն ուղղվում են սուվերեն ֆոնդերին, և հակառակը՝ եթե գինը նվազում է 40 դոլարից ներքև, այդ ֆոնդերի միջոցներն օգտագործվում են բյուջեի դեֆիցիտը ծածկելու համար: Արժույթային շուկայում ԿԲ գործառնությունները պետք է համապատասխանեն Ֆինանսների նախարարության (այսուհետ՝ ՖՆ) գործառնությունների պահուստային ֆոնդի հետ կապված: ԿԲ-ն պետք է գնի արտարժույթ և ավելացնի պահուստները երբ ՖՆ-ն մեծացնում է սուվերեն ֆոնդը, և վաճառում՝ երբ ՖՆ-ն սկսում է ծախսել պահուստները: Արդյունքում՝ ռուբլու վարքագիծն ավելի կայուն է դառնում, քանի որ իրացվելիության և նավթի ներկա գնի կապը նվազագույնի է հասցվում (Евразийский банк развития, 2017):

ՌԴ և ՀՀ արժույթային քաղաքականությունների կոորդինացման հնարավորությունները: ԵԱՏՄ տնտեսական հանձնաժողովի և Եվրասիական զարգացման բանկի փաստաթղթերում մշտապես հիշատակվում է անդամ երկրների դրամավարկային քաղաքականությունների կոորդինացման, իսկ հեռանկարում՝ միասնական արժույթային քաղաքականություն վարելու, և ավելին՝ միասնական արժույթի անցնելու գաղափարը: Ուսումնասիրվում է, օրինակ, անդամ երկրների արժույթներից

³ Բերված գծապատկերները կառուցվել են հեղինակի կողմից Investing.com կայքի տվյալների հիման վրա:

արժույթային զամբյուղի ստեղծման, և դրան, բացի ՌԴ-ից, մյուսների փոխարժեքների ամբարձման, կամ՝ միայն ռուբլու փոխարժեքին անդամ երկրների դրամավարկային քաղաքականության արձագանքման հնարավորությունը (Евразийский банк развития, 2017):

Այս հնարավորությունները քննարկելու համար պետք է նախ հասկանալ՝ ինչ ընդհանրություններ ունեն ՀՀ և ՌԴ արժույթային քաղաքականությունները, ինչպես նաև ինչ ընդհանուր խոչընդոտների են բխվում:

Ամենամեծ ընդհանրությունը, թերևս, արդեն Ռուսաստանի համար հիշատակված «լողալուց վախ» (Fear of floating) երևույթն է: Վերջինս բխում է Մանդելի «անհնարին երրորդության» գաղափարից, որը պնդում է, որ կապիտալի ազատ հոսքերի պայմաններում դրամավարկային քաղաքականությունը կարող է ուղղվել միայն կամ ինֆլյացիայի, կամ փոխարժեքի կայունացմանը⁴: Զարգացող երկրները, ըստ Կալվոյի և Ռեյնհարտի (2002), սովորաբար ընտրում են դրանց միջին տարբերակը՝ իրականացնել գնաճի թիրախավորման քաղաքականություն, միևնույն ժամանակ արժույթային ինտերվենցիաների և տոկոսադրույքի փոփոխություններով ազդել փոխարժեքի վրա:

2017թ-ին մակրոտնտեսական վերլուծություններով զբոլվող միջազգային OG Research կազմակերպությունը հրապարակեց վերլուծություն, որտեղ խոսում էր Հայաստանի «լողալուց վախի» մասին⁵: Ըստ հիշյալ կազմակերպության վերլուծաբանների, Հայաստանը 2014թ-ին ընտրեց փոխարժեքի կայունացումը՝ ի հաշիվ տնտեսական աճի և թիրախից ցածր գնաճի: Հայաստանի «լողալուց վախը» բացատրվում է բարձր դոլարիզացիայի մակարդակով:

Ամփոփելով կարող ենք փաստել, որ ՌԴ տնտեսությանը նույնպես բնութագրական է «լողալուց վախի» երևույթը: Չնայած նրան, որ ԿԲ-ն պաշտոնապես հրաժարվել է ինտերվենցիաներից, ՖՆ գործողությունները որոշակիորեն կարգավորում են փոխարժեքը՝ արժույթա-

յին գործառնությունների միջոցով: Ակնհայտ է, որ արժույթային քաղաքականությունների կոորդինացումը հենց այս խնդրին է բխվում: ՀՀ և ՌԴ տնտեսությունները, ունենալով տարբեր կառուցվածքներ, բխվում են տարբեր, նույնիսկ՝ հակամետ շուկերի (օրինակ՝ նավթարտահանող ՌԴ տնտեսության համար նավթի գնի անկումը բացասական շուկ է, իսկ ներմուծող Հայաստանի համար կարող է դրական լինել): Քանի որ լողալուց վախ ունեցող տնտեսությունները փորձում են մեղմել շուկի ազդեցությունը փոխարժեքի վրա, վերջիններս համապատասխան գործողություններ պետք է իրականացնեն՝ արժույթային ինտերվենցիաների ձևով: Եվ եթե այդ շուկերը հակամետ են, ապա դրանց արձագանքելու անհրաժեշտությունը գերիշխող կլինի քաղաքականությունների կոորդինացման անհրաժեշտությունից:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. История курсовой политики Банка России, www.cbr.ru, 2015
2. Колебания валютных курсов ЕАЭС в 2014–2015 годах: анализ и рекомендации, Евразийский Банк Развития, 2017. https://eabr.org/upload/iblock/d46/EDB_Centre_2017_Report_44_Exchange_Rate_Volatility_RUS.pdf
3. Режим валютного курса Банка России, www.cbr.ru, 2015
4. Сухарев, А. Н. (2015). Проблема выбора режима валютного курса для экономики России: концептуальные представления. Финансы и кредит, (46 (670)).
5. Calvo, G. A., & Reinhart, C. M. (2002). Fear of floating. The Quarterly Journal of Economics, 117(2), 379-408.
6. International Monetary Fund (2016). Annual Report on Exchange Arrangements and Exchange Restrictions. <https://www.imf.org/en/Publications/Annual-Report-on-Exchange-Arrangements-and-Exchange-Restrictions/Issues/2017/01/25/Annual-Report-on-Exchange-Arrangements-and-Exchange-Restrictions-2016-43741>
7. Macroeconomic Insight: Fear of Floating Hampers Armenia's Economy, OG Research, 2017 <http://ogresearch.com/news/macroeconomic-insight-fear-of-floating-hampers-armenias-economy>
8. Poirson, M. H. (2001). How do countries choose their exchange rate regime? (No. 1-46). International Monetary Fund.

⁴ Տե՛ս՝ <https://www.economist.com/node/13767437>

⁵ Տե՛ս Macroeconomic Insight: Fear of Floating Hampers Armenia's Economy, <http://ogresearch.com/news/macroeconomic-insight-fear-of-floating-hampers-armenias-economy>

Цифровой банкинг и перспективы его развития в Армении

Лалабекова В. Р.
Российско-Армянский университет,
кафедра экономики и финансов (Армения, Ереван)
varvara.lalabekova@rau.am

Ключевые слова: цифровой банкинг, угрозы, недостатки, киберпреступность, цифровой разрыв, технологии, SWOT-анализ.

Թվային բանկինգ և քաղաքացիական քեռանկարները Հայաստանում

Լալաբեկովա Վ.Ռ.
Ռուս-հայկական համալսարանի
Էկոնոմիկայի և ֆինանսների ամբիոն (Հայաստան, Երևան)
varvara.lalabekova@rau.am

Ամփոփում: Թվային բանկինգը հանդիսանում է Հայաստանի բանկային համակարգի զարգացման առաջնային ուղղություններից մեկը: Գիտական հետազոտությունների համակարգման և SWOT վերլուծության հիման վրա հեղինակի կողմից վեր են հանվել (վերլուծվել են) բանկային համակարգում թվային բանկինգի ներդրման առավելությունները և թերությունները, վերջինիս զարգացման հեռանկարները և սպառնալիքները՝ ազդում են զարգացման արդյունավետության վրա: Որպես հիմնական խնդիրներ և սպառնալիքներ, որոնք դանդաղեցնում են թվային բանկինգի զարգացումը, նախանշված են՝ տնտեսական իրավիճակի վատացումը, թվային ճեղքվածքի առկայությունը, աղքատությունը, բանկային մասնաճյուղերի և աշխատակիցների թվաքանակի կրճատումը, շուկայում աշխատուժի անհավասար մրցակցությունը, ոչ լեգալ ֆինանսական հոսքերի, ինչպես նաև կիբեռհանցագործությունների աճը: Վերոթվարկված խնդիրների լուծման նպատակով առաջարկված են մի շարք միջոցառումներ:

Վճռորոշ բառեր՝ Թվային բանկինգ, սպառնալիքներ, թերություններ, կիբեռհանցագործություն, թվային ճեղքվածք, տեխնոլոգիաները, SWOT- վերլուծություն:

Digital Banking and Prospects of Its Development in Armenia

Lalabekova V. R.
Russian-Armenian University,
Department of Economics and Finance (Armenia, Yerevan)
varvara.lalabekova@rau.am

Abstract: Digital banking is one of the priority directions of the development of the banking system of Armenia. The author, through the systematization of scientific research and using SWOT analysis, highlighted the shortcomings and advantages of implementing digital banking in banking institutions, as well as the prospects and threats that affect the effectiveness of its development. Among the main problems and threats that slow down the development of digital banking are: the deterioration of the economic situation; the presence of a digital divide; poverty; job cuts and office closures; increasing inequality in the labor market; the growth of illegal financial flows; growth of cybercrime. To solve these problems, a number of measures have been proposed.

Keywords: digital banking, threats, shortcomings, cybercrime, digital divide, technology, SWOT -analysis.

Цели и задачи. Выявление основных проблем и перспектив развития цифрового сервиса в банковской сфере Армении. В соответствии с целью решались следующие задачи: изучение процесса возникновения и развития банковских услуг в системе цифрового сервиса на примере других стран, в частности России, США и Европы; выявление конкурентных преимуществ цифровых банковских услуг (интернет-банкинг, мобильный банк и др.) перед традиционными.

Установить основные проблемы совершенствования цифровых банковских услуг в Армении и перспективы направленные на дальнейшее расширение масштабов оцифровывания.

Методология. Были применены методы анализа научной и информационной базы, путем синтеза данных в теоретические выводы и практические рекомендации. Методологическую и теоретическую основу исследования составляют научные труды ученых разных стран по теории и

практике в сфере экономического и финансового сектора.

Развитие банковского сектора в стране это один из важных показателей экономического роста и экономической стабильности любого государства. Конкуренция, активный рост розничного и кооперативного сегментов рынка вынуждает банки обращать внимание на внедрение новых технологий в банковскую систему. Во-первых, это дает возможность, оказывать клиентам принципиально новый уровень сервиса, а во-вторых, требует создания доступных и эффективных механизмов взаимодействия банка и клиента. Для клиента это обозначает максимум удобства и минимум затрат по времени и финансам на всех стадиях взаимоотношений с банком. Для банка это в первую очередь рост показателей эффективности его деятельности, снижение затрат и возможность значительного увеличения клиентской базы.

Многие вопросы по данной тематике, требуют дальнейших исследований, так как недостаточно выявлены все принципы интернет-технологий, перспективы и последствия его применения в банковском секторе в целом и отдельных банков, как за рубежом, так и в Армении. Даже терминология в данной сфере экономических исследований еще не устоялась и требует уточнения и систематизации. Итак, недостаточная степень научного исследования данной проблемы и несомненная практическая важность для банковской системы обусловили выбор темы научного исследования.

В целом оцифровывание банковской системы, в том числе и в Армении должно привести к снижению операционных расходов, повышению доходов, созданию новых сфер деятельности и улучшению качества предоставляемых услуг, что позволяет банкам выйти на более высокий уровень сервиса, а также решает вопросы региональной экспансии. Для Армении - это хорошая возможность продвигать свой продукт в других регионах и обслуживать клиентов по всему миру.

В настоящее время среди исследователей отсутствует единый подход к определению понятия «цифровой банкинг», что обусловлено новизной данного явления для банковской сферы. Наиболее оптимальным, на наш взгляд, является определение, предложенное Самочетовой Н.В. и Амосовой Н.А., согласно которому цифровой банкинг представляет собой концепцию деятельности банковского учреждения, в основе которой лежит использование цифровых технологий в ходе построения его внутренних процессов, а также использование цифровых каналов обслужи-

вания для удовлетворения потребностей клиентов в необходимые сроки [1].

В последнее время в структурных подразделениях банковской системы можно наблюдать нисходящую динамику. Содержание крупной филиальной сети банкам становится невыгодным, о чем свидетельствуют данные других стран: банки сокращают свои филиалы не только в России, но и в США, Европе и Азии и других странах.

Активное сокращение филиальной сети в мировой банковской системе началось с конца 2014 г. и продолжается до сих пор. По данным Банка России, в 2014 г. в России насчитывалось приблизительно 43 200 филиалов кредитных организаций, а в 2016 г. уже 37000, то есть на 15% меньше, а в январе 2018 г. уже 35 000 отделений (в том числе филиалов). То есть явно прослеживается снижение необходимости в филиальной сети, так как количество клиентов предпочитающих получать услуги не приходя в банк увеличивается.

DeutscheBank сократил свою филиальную сеть в Германии до 500 из более, чем 700 действующих. Bank of America с 2012г. по сей день сократил более чем 800 филиалов. Французский банк Societe Generale планирует к 2020 г. сократить 400 филиалов и это по сообщению Financial Times, нашло положительный отклик среди инвесторов. Согласно мнению аналитика JP Morgan Дельфина Ли инвесторы рады такой тенденции сокращения расходов и разумному использованию капитала[2].

Первый виртуальный банк «Security First Network Bank» был открыт в 1995 г. в США. Практически уже в первый год деятельности можно было наблюдать рост активов до 40 миллионов долларов и число клиентов до 10 тысяч. Сейчас он является одним из передовых виртуальных банков мира. В 1996 году дочерняя структура Дрезденского банка создала свой виртуальный банк - «Advance Bank», это был первый виртуальный банк в Европе [3].

В России первый виртуальный банк АО «Тинькофф Банк» был создан в 2006г. и успешно развивается, динамично увеличивая свою клиентскую базу и доходы.

В Армении на сегодняшний день отсутствует абсолютно виртуальный банк, хотя явно наблюдается тенденция в использовании ИТ практически в половине банков страны. На мой взгляд, одна из причин медленного перехода на цифровое обслуживание в Армении это большие инвестиции, которые необходимы для внедрения ИТ. В 2017 г. в Армении функционировало 17 банков, что на 2 банка меньше, чем в предыдущем периоде и только 12 имеют мобильные

приложения. Чистая прибыль банковской системы за 2017 г. выросла на 15,56% и составила 38,3 млрд. драмов, при этом 2 банковских учреждения закончили год с убытками (Банк ВТБ и HSBC Банк Армения) [4]. С целью выявления перспектив развития цифрового банкинга в Армении, а также проблемных мест, был проведен SWOT-анализ, результаты которого представлены ниже.

Среди сильных сторон, способствующих развитию цифрового банкинга в банковской системе, можно выделить:

- принятие государством программы цифровой трансформации в Армении. В 2017 г. в Армении был разработан документ «Повестка цифровой трансформации Армении до 2030г.», определяющий ключевые направления цифрового развития страны (цифровое правительство, цифровые навыки, инфраструктура, кибербезопасность, частный сектор и институциональные основы), что положительно скажется на развитии цифрового банкинга.[5];

- Армения характеризуется высоким уровнем развития технологической отрасли. Так, в настоящее время в Армении функционирует 400 ИТ-компаний, годовой оборот которых достигает 475 млн. долл. США, то есть порядка 5% ВВП страны. Более того Армения среди стран СНГ занимает первую позицию по количеству изобретений на душу населения [6];

- наличие у ряда банков стратегии по привлечению и обслуживанию «цифровых» клиентов. В частности, по версии мировой консалтинговой компании Infosys лучшим цифровым банком в Армении в 2017 г. был признан Evocabank, продемонстрировавший отличные результаты по приросту «цифровых» клиентов и дизайну и функциональности мобильного и веб-сайтов [7];

- использование технических решений крупнейших мировых компаний. Недавно был подписан контракт между мировым лидером рынка корпоративных приложений компанией SAP и ЗАО «АКБА-КРЕДИТ АГРИКОЛЬ БАНК», являющимся первым банком в Армении, который будет осуществлять масштабную цифровую трансформацию своего бизнеса путем использования новейших технических решений SAP. В настоящее время банк использует ИТ-продукты собственной разработки, в рамках соглашения в течение 5 лет будет осуществлен переход всех систем банка на программы SAP. Такие продукты как SAP Hybris Marketing и система SAP CRM (Customer Relationship Management), повышающие эффективность работы с клиентами внедряют к концу 2018 г., внутренние процессы

будут автоматизированы путем использования программы SAP S/4HANA к 2020 г. [8];

- наличие финансовой поддержки для развития новых технологий от материнских банков. В настоящее время в Армении в структуре банковской системы присутствует 9 банков с иностранным капиталом, что помимо доступа к финансовым ресурсам материнских банков, дает возможность использовать их новые технические решения в дочерних банках в Армении;

- повышение капитализации банковской системы. Одной из основных задач банковских учреждений Армении в последние годы было увеличение размера минимального капитала. Не достигнув установленных Центральным банком требований по уровню минимального капитала, за последние 2 года 4 банка были ликвидированы [8];

Уже сегодня цифровые технологии позволяют практически всем банкам Армении осуществлять следующие операции:

- просмотр остатка и истории движения денег на карте, счете, депозите;
- пополнение электронных кошельков;
- блокировка/разблокировка банковской карты;
- пополнение вклада;
- оформление, отмена подписки на услуги по смс-оповещению и смс-банкингу.

Все они осуществляются в течение одного банковского дня и имеют многоуровневую защиту. Например, интернет-банк позволяет управлять депозитами из дома. Можно переводить деньги со счета на счет, в том числе и с депозитных счетов. Кроме того, клиент имеет возможность приостановить любые операции по счету вклада, а также получить данные о том, сколько средств можно с его счета снять и при каких условиях. Также интернет-банк позволяет пользователю гасить кредит и узнавать размер оставшейся по нему задолженности.

Указанные сильные стороны позволяют выделить преимущества для развития цифрового банкинга, как для банка, так и для его клиентов: улучшение операционной деятельности и повышение эффективности оперативного управления банком; сокращение время вывода новых банковских продуктов на рынок; рост депозитного портфеля; рост производительности труда; повышение качества работы с клиентами, уровня комфортности и скорости оказания услуг, снижение транзакционных издержек; расширение объемов кредитования; преодоление барьеров для доступа к финансовым ресурсам; повышение безопасности клиентов в путешествиях.

Ключевыми проблемами, тормозящими развитие цифрового банкинга в Армении, являются:

- ухудшение экономической ситуации в стране. В 2016 г. рост ВВП Армении замедлился до 0,2%, рост государственного долга составил свыше 50% ВВП, что было обусловлено уменьшением личных переводов из-за рубежа, импорта, а также личного потребления, вызвано незначительной девальвацией российского рубля[9];

- недоверие клиентов к банковским учреждениям. Начиная с 2013 г. с рынка ушло 5 банков (или 22,7% от всей банковской системы)[9];

- отсутствие у банков программ обучения клиентов, а также опыта использования электронных коммуникационных устройств для проведения финансовых операций у старших возрастных групп [10];

- высокий уровень бедности в стране (30% в 2014 году). Когда свыше двух третей зарплаты тратится на питание, то прогнозировать рост объема транзакций и функциональности цифрового банкинга становится сложно[11];

- наличие цифрового разрыва. По уровню проникновения фиксированной широкополосной связи Армения занимала 84 позицию, а мобильной – 91 место из 187 стран [12];

- низкая обеспеченность АТМ устройствами, особенно в горных районах.

Наличие указанных слабых сторон может вызвать следующие угрозы, препятствующие развитию цифрового банкинга в Армении: сокращение рабочих мест в банках и закрытие отделений; автоматизация многих операций требует от сотрудников наличия новых навыков, в случае отсутствия которых, они вынуждены искать другую менее квалифицированную работу, что усиливает неравенство на рынке труда; с развитием цифровизации будут увеличиваться объемы нелегальных финансовых потоков по всему миру; выводиться денежные средства из страны для скрытия активов от регулирующих органов; рост киберпреступности и кража личных данных.

Заключение.

Подводя итог, отметим, что, изучив ситуацию с информационными технологиями в Армении, мы можем смело сделать вывод, что все предпосылки для перехода банков на цифровое обслуживание в стране есть. Во-первых, благодаря принятию государством программы цифровой трансформации и технологической готовности страны, в ближайшие годы будет активно развиваться, при этом в первую очередь необходимо решить ряд задач, для минимизации негативных последствий данного процесса. В частности, для преодоления цифрового разрыва необходимо сделать интернет доступным и безопасным, повысить уровень грамотности пользования интернетом и мобильными устройствами у взрос-

лого населения, упростить программы для пользования финансовыми услугами в банках с помощью интернета. Во-вторых в стране хорошо развито направление ИТ, что является отличной платформой для оцифровывания банковской системы. И третье - необходимо параллельно развитию ИТ менять и законодательную базу, так как создаваемые компьютерные программы и их применение, в том числе в банковской системе, часто выходят за рамки существующего правового поля как в Армении так и во всем мире, опережая темпы совершенствования законодательства и его правовых норм.

Конечно же переход к цифровому сервису требует больших инвестиций, но это стоит того. Международный опыт показывает, что в 21 веке временные затраты и комфорт для клиента в приоритете. Поэтому банки, которые инвестируют и развивают данное направление “обречены” на рост и увеличение прибыли.

Необходимо также сделать так, чтобы системы образования и социальной защиты и рынки труда соответствовали новым условиям труда, которые требуют новейших навыков и большей гибкости.

Также требуют совершенствования системы защиты, проводимых банками финансовых операций для уменьшения киберпреступности. Так как в условиях цифрового сервиса позиции клиента ослабевают. Сегодня говорить о полном переходе к онлайн-сервису еще рано, но то, что это может стать уже реальностью в течение трех-пяти лет, исключать нельзя.

Литература

1. Samochetova N.V, Amosova N.A. Digital banking as a new direction in the development of banking // *Economics and society*. No. 3 (34), 1-11(2017).
2. Cohen B.J. Electronic Money: New Day or False Dawn? *Review of International Political Economy*
3. Кох, Л. О применении интернет-технологий в коммерческих банках, *Вестник ХГАЭП*, 2008 г. № 5 (38), с. 42–48
4. Ranking of the most profitable Armenian banks by the results of 2017 [Electronic resource]. – URL: <http://www.armbanks.am/2018/01/22/112171>.
5. Digital agenda of the Republic of Armenia [Electronic resource]. – URL: <http://d-russia.ru/tsifrovaya-povestka-respubliki-armeniya.html>.
6. Avelsник N. Armenia - the "silicon valley" of the former USSR [Electronic resource]. – URL: <https://hightech.fm/2017/03/20/armenia>.
7. The best consumer digital bank [Electronic resource]. – URL: https://www.evocabank.am/en/news/view/global-finance_2017.html.
8. SAP and ACBA-CREDIT AGRICOLE BANK announced a strategic partnership and the launch of a digital transformation program in Armenia.

- [Electronic resource]. – URL: <https://news.sap.com/cis/2018/03/sap>.
9. Grigoriev L., Golyashev A., Lobanova A., Pavlyushina V. V. Focus: Armenia - problems and growth prospects. On the pulse: emissions of greenhouse gases in 2016 // Bulletin on the current trends of the world economy. No. 21, 20 (2017).
10. Financial organizations in the Eurasian Economic Union 2012-2016. Statistical collection; Moscow: The Eurasian Economic Commission, 32 (2017).
11. World Development Report 2016: Digital Dividends. World Bank, 359 (2017).
12. Review of the Armenian telecom market: Internet access and Internet services. [Electronic resource]. – URL: <https://digital.report/armeniya-dostup-v-internet/>.

Ջրամատակարարման համակարգերի կառավարման մոդելավորման փորձն ու հիմնախնդիրները

Ավագյան Ա. Ա.

ՀՊՏՊ ինֆորմատիկայի և վիճակագրության ֆակուլտետի տնտեսական ինֆորմատիկայի և տեղեկատվական համակարգերի ամբիոն (Հայաստան, Երևան)

annaavagyan7@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ ջրամատակարարում, ջրամատակարարման կարևորություն, ջրամատակարարման համակարգեր, ջրամատակարարման համակարգերի կառավարում, ջրամատակարարման համակարգերի մոդելավորում, ջրամատակարարման հիմնախնդիրներ:

Опыт и фундаментальные проблемы моделирования управления системами водоснабжения

Авакян А. А.

*Кафедра экономической информатики и информационных систем
Факультет информатики и статистики АГЭУ (Армения, Ереван)*

annaavagyan7@gmail.com

Резюме. Стабильное и надежное водоснабжение всегда было и остается актуальной проблемой почти всех стран, так как не всегда удается осуществить водоснабжение с минимальными затратами и потерями воды без отрицательного воздействия на окружающую среду. То есть, необходимо осуществлять оптимальное управление системами водоснабжения, и посредством экономически эффективного и сбалансированного оптимального использования ресурсов обеспечить стабильное и надежное водоснабжение. Целью статьи является представление оптимальных моделей и методов управления системами водоснабжения с выделением некоторых фундаментальных проблем управления системами. В начале рассматривается важность водоснабжения и ее взаимосвязь с экономикой. Далее представляются оптимальные модели и методы управления водоснабжением. В конце обсуждаются фундаментальные проблемы управления системами водоснабжения.

Ключевые слова: водоснабжение; важность водоснабжения; системы водоснабжения; управление системами водоснабжения; моделирование систем водоснабжения; фундаментальные проблемы водоснабжения.

The Experience and Fundamental Problems of Water Supply Management System's Modelling

Avagyan A. A.

The Chair of Economic Computer Science and Information Systems Department of Computer Science and Statistics of ASUE (Armenia, Yerevan)

annaavagyan7@gmail.com

Abstract. The sustainable and reliable water supply always was and still is an urgent problem for almost all the countries, as the least-cost supply of water with minimum water losses and negative environmental impact is not easily achievable. Thus, the water supply systems must be operated efficiently to ensure sustainable and reliable water supply through the balanced economical and optimal use of resources. The objective of the article is to present the models and methods of optimal management of water supply systems highlighting some fundamental problems of the system management. First, the importance of water supply and its interrelation with the economy are discussed. Then the optimal water supply management models and methods are presented. Finally, the fundamental problems of optimal management of water supply systems are discussed.

Keywords: water supply; importance of water supply; water supply systems; management of water supply systems; modelling of water supply systems; fundamental problems of water supply.

Ջրի կայուն և հուսալի մատակարարումը արդիական խնդիր է գրեթե բոլոր երկրների համար, քանի որ ջրի մատակարարումը նվազագույն ֆինանսական ծախսերով, հոսակոռուստներով ու առանց շրջակա միջավայրի

վրա բացասական ազդեցության ոչ միշտ է հաջողվում:

Ջրի մատակարարումը¹ մարդկանց համար ունի հիգիենիկ և կենսական նշանակություն², իսկ գյուղատնտեսության և արդյունաբերական ձեռնարկությունների համար՝ տնտեսական³:

Գոյություն ունի ջրի և մարդկային բարեկեցության ու տնտեսական աճի միջև որոշակի փոխկապակցվածություն: Որոշ հետազոտություններ վիճակագրական տվյալների ներկայացմամբ փաստում են ջրի մատակարարման և տնտեսության տարբեր ճյուղերի միջև կապի մասին՝ ընդգծելով, որ խմելու ջրամատակարարման և սանիտարական պայմանների ապահովմանն ուղղված ներդրումները նպաստում են կայուն տնտեսական աճին, ինչպես նաև տնտեսության տարբեր ճյուղերում արտադրության և արտադրողականության աճին՝ ապահովելով ներդրումների վերադարձելիության բարձր տեմպեր: Ջրի կարևորության անտեսումը կարող է աղետալի ազդեցություն ունենալ տնտեսության և ապրուստի միջոցների վրա, աղքատության կրճատման և աշխատատեղերի ստեղծման վրա: Հետևաբար անհրաժեշտ է երևակայական լուծումներ որոնել ջրամատակարարման համակարգերի օպտիմալ կառավարման, մասնավորապես՝ ջուրն ավելի քիչ և կրկնակի օգտագործելու ուղղությամբ⁴:

Թեև ջրամատակարարման և ջրահեռացման համապատասխան ծառայությունները տնտեսական աճի հիմնական շարժիչ ուժն են, սակայն այդպիսի կապը⁵ դեռևս պատշաճ կերպով ուսումնասիրության անհրաժեշտություն ունի: Դա պայմանավորված է նրանով, որ համակարգերի բարելավման ազդեցությունը բնութագրվում է ինչպես քանակական,

այնպես էլ որակական չափանիշներով, իսկ վերջիններս ոչ միշտ են չափելի, բացի այդ ազդեցությունները պայմանավորված են տեղանքից և հնարավոր չէ ընդհանրացնել դրանք աշխարհի մակարդակով⁶:

Այսպիսով՝ հաշվի առնելով տնտեսության և ջրամատակարարման փոխկապակցվածությունը՝ անհրաժեշտ է օպտիմալ կառավարել ջրամատակարարման համակարգերը՝ ապահովելով ջրի կայուն և հուսալի մատակարարում: Վերջինիս կարելի է հասնել համապատասխան ներդրումների իրականացմամբ և տարբեր միջոցներով⁷:

Ջրի մատակարարման և տնտեսության կապը դիտարկելիս անհրաժեշտ է քննարկել նաև ջրային ռեսուրսի օգտագործումը տնտեսության տարբեր ոլորտներում բազմապիսի տնտեսական գործունեության համար:

Հայտնի է, որ տնտեսական գործունեությունը մի կողմից՝ միտված է տնտեսական բարիքի ստացմանը և նպաստում է տնտեսական աճին, մյուս կողմից՝ այն ենթադրում է ռեսուրսի օգտագործում, հետևաբար նաև բացասական ազդեցություն է թողնում շրջակա միջավայրի վրա: Այսինքն՝ կարելի է ասել, որ գոյություն ունի երկրնորանք տնտեսական բարիքի ստեղծման, տնտեսական աճի ապահովման համար բնական ռեսուրսների օգտագործման և դրանց պաշարների սպառման միջև: Հետևաբար անհրաժեշտություն է առաջանում պահպանելու շրջակա միջավայրն ու արդյունավետ օգտագործելու բնական ռեսուրսները՝ միևնույն ժամանակ ապահովելով տնտեսության կայուն զարգացում:

Այսինքն՝ անհրաժեշտ է հաշվի առնել շրջակա միջավայրի որակը տնտեսության զարգացմանը զուգահեռ, որը կարելի է իրականացնել տնտեսության զարգացման և բնական ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործման հաշվեկշռության պարագայում: Ավելին՝ անհրաժեշտ է համալիր մոտեցում ցուցաբերել, հաշվի առնելով տնտեսական, սոցիալա-

¹ Ջրամատակարարման կազմակերպման առաջին տեղությունների մասին տե՛ս (Абрамов, 1974, стр. 6-14)

² Հնագույն քաղաքակրթությունները ձևավորվել են Բնդոս, Եփրատ, Տիգրիս և Նեղոս գետերի ավազաններում, բացի այդ կառուցվել են ջրամատակարարման այնպիսի համակարգեր, որոնք բնակչությանն ապահովել են կայուն ջրամատակարարմամբ նույնիսկ թշնամու հարձակումների ժամանակ: Մանրամասն տե՛ս (Biswas, 1985, p. 207), (Garbrecht, 1980, pp. 308-311)

³ Տե՛ս (Абрамов, 1974, стр. 6)

⁴ Տե՛ս (Stockholm International Water Institute, November 2005, pp. 7-14) և (Gilquin & Uhlenbrook, 2017)

⁵ Օրինակ՝ որոշ երկրների մարդկային զարգացման ինդեքսի և մեկ շնչին ընկնող ՀՆԱ-ի համեմատական վերլուծության արդյունքները հստակ չեն արտահայտում այդ կապը (տե՛ս (Goswami & Bisht, 2017, p. 1671)):

⁶ Տե՛ս (OECD, 2011, pp. 13-34)

⁷ **Տեխնիկական միջոցներ**՝ ջրախնայող սարքեր, ջրաչափեր, ջրի կրկնակի օգտագործման համակարգեր, **տնտեսական գործիքներ**՝ գնային քաղաքականություն, հարկային կարգավորումներ, բաշխման նոր մեխանիզմներ, ինչպես նաև **ինստիտուցիոնալ փոփոխություններ, ինֆորմացիոն միջոցներ** և այլն (տե՛ս (OECD, 2011, pp. 83-93)):

կան և քաղաքական ոլորտներում առկա խնդիրների շրջանակը, լուծման գործիքներն ու նպատակները և համալիր մոտեցման միջոցով մշակել համապատասխան ռազմավարություններ՝ կայուն զարգացման համար, որի արդյունքում կբարձրանա նաև շրջակա միջավայրի որակը⁸:

Հաշվի առնելով ամբողջ աշխարհում ջրամատակարարման և ջրահեռացման հսկայական մարտահրավերները՝ անհրաժեշտ է ջրամատակարարման համակարգերի կայուն զարգացման համար կառուցվածքային և հիերարխիկ շրջանակ, որն ընդգրկում է համապատասխան ինստիտուտներ՝ խաղի կանոնները թելադրելու համար, ենթակառուցվածքներ, ջրամատակարարման և ջրահեռացման ծառայությունների ստեղծում և ապահովում: Ավելին՝ ջրամատակարարման համակարգերի կայուն զարգացումը պետք է դիտարկել PESTEL (քաղաքական, տնտեսական, սոցիալ-մշակութային, տեխնիկական, բնապահպանական և իրավական) շրջանակում⁹:

Այսպիսով՝ կարևորելով ջրի մատակարարման կենսական, սոցիալ-տնտեսական և առողջապահական նշանակությունը՝ անհրաժեշտություն է առաջանում ապահովել ջրի բոլոր սպառողներին կայուն և հուսալի մատակարարմամբ՝ առանց շրջակա միջավայրի վրա որևէ բացասական ազդեցության: Այսինքն՝ անհրաժեշտություն է առաջանում օպտիմալ կերպով կառավարել ջրամատակարարման և ջրահեռացման համակարգերն ու առհասարակ ջրային ռեսուրսները:

Օգնության են գալիս մաթեմատիկական մոդելներն ու օպտիմիզացիոն մեթոդները, որոնցից են՝ գծային, ոչ գծային, ամբողջաթիվ ծրագրավորումը, դինամիկ ծրագրավորումը, հավանականային մեթոդները և այլն:

Ջրամատակարարման համակարգերի օպտիմալ կառավարման մոդելներն ու հիմնախնդիրները: Գոյություն ունեն ջրամատակարարման համակարգերի օպտիմալ կառավար-

ման տարբեր մոդելներ և մաթեմատիկական բազմապիսի մեթոդներ:

Դրանցից մեկը կարևորում է ջրի պահանջարկի էմպիրիկ բնույթը: Համակարգչի միջոցով բազմապիսի ռեգրեսիոն մոդելների կիրառմամբ վերլուծելով ջրի սպառման օրական, ամսական և տարեկան տվյալները՝ գնահատվում է ջրի պահանջարկը տարբեր եղանակներին ու տարածքներում, որը թույլ է տալիս օպտիմալացնել ներդրումային ծախսերը, որոնք սովորաբար իրականացվում են ջրամատակարարման համակարգերում առավելագույն բեռնվածությունը բավարարելու համար լրացուցիչ հզորության ապահովման նպատակով¹⁰:

Մեկ այլ մոդելում ջրամատակարարման համակարգերը բարելավվում են սպառման ռեժիմների որոշմամբ և օպտիմալացմամբ: Դիտարկելով ջրամատակարարման համակարգը որպես դինամիկ համակարգ՝ անհրաժեշտ է սպառման հիման վրա որոշել տարվա տարբեր եղանակներին պահանջարկը և կիրառելով պոմպերի պոտման արագության օպտիմալ ժամանակացույցը¹²՝ նվազեցնել էլեկտրաէներգիայի և պահպանման ծախսերը: Դիտարկվող օպտիմիզացիոն խնդիրը, ի տարբերություն օպտիմիզացիոն ավանդական մեթոդների՝ գծային, ոչ գծային և դինամիկ ծրագրավորման, որոնք հաշվարկային հսկայական ջանքեր են պահանջում, լուծվում է արհեստական ինտելեկտի տեխնոլոգիաների միջոցով¹³:

Ջրամատակարարման համակարգերի շահագործման ծախսերի զգալի մասը բաժին է ընկնում էլեկտրաէներգիայի ծախսին, որն առավելապես պայմանավորված է պոմպերի շահագործման ծախսերով: Հետևաբար պոմպերի աշխատանքի օպտիմալացումը կհանգեցնի հսկայական խնայողությունների, հատ-

⁸ Տե՛ս (Սարգսյան, 2009, էջեր 5-32)

⁹ Տե՛ս (Katko & Hukka, 2015, pp. 220-222): Ի դեպ՝ համայնքային ջրամատակարարումը ջրի այլ նպատակային օգտագործման համեմատ ունի որոշակի առաջնահերթություն, որը որոշ երկրներում (տե՛ս նույն տեղում, էջ 218), այդ թվում՝ Հայաստանում (տե՛ս (ՀՀ օրենքը ՀՀ ջրի ազգային ծրագրի մասին, 2006)), ամրագրված է նույնիսկ օրենքով:

¹⁰ Տե՛ս (Yamauchi & Huang, 1977, pp. 35-36)

¹¹ Պահանջարկի մոդելների դիտարկման ժամանակ անհրաժեշտ է հաշվի առնել նաև հանգուցային ելքի ճշգրտման օպտիմիզացիոն մեթոդոլոգիան (տե՛ս (Cheng & He, 2011)):

¹² Պոմպերի շահագործման օպտիմալ գրաֆիկի որոշմամբ ջրամատակարարման համակարգի բարելավման նմանատիպ լուծում է դինամիկ ծրագրավորման խտրատիվ մեթոդներից պրոգրեսիվ օպտիմալությունը: Տե՛ս (Zessler & Shamir, 1989)

¹³ Տե՛ս (Diniz, Fontes, Costa, Ferreira, & Santos, 2015, pp. 571-573)

կապես շահագործող մեծ կազմակերպությունների դեպքում: Ջրամատակարարման համակարգերում պոմպերի շահագործման ծախսերի նվազմանն է ուղղված ադապտիվ որոնողական օպտիմիզացիոն մեթոդի կիրառումը: Այն թույլ է տալիս խողովակաշարում առկա ճնշումներից ելնելով գործարկել կամ դադարեցնել այն պոմպը, որը կկարգավորի խողովակաշարում առկա ճնշումները, կապահովի ջրի առավել մատակարարում նվազագույն ծախսերով¹⁴:

Պոմպերի կիրառումը ջրամատակարարման համակարգերում կարևորվում է նաև ջրամատակարարման շարունակականության տեսանկյունից: Այդ առումով գրականության մեջ դիտարկվում է հիբրիդային հողմային պոմպը որպես հուսալի միջոց՝ գյուղական, ավիամերձ և առանձնացված գյուղական տարածքների անդադար ջրամատակարարումն ապահովելու համար: Մասնավորապես քննարկվում է այդպիսի պոմպերի միջոցով ջրի բաշխման դինամիկ մոդելը, և հաշվարկվում է ջրամատակարարման համակարգում այդպիսի պոմպերի ներդրման անհրաժեշտ քանակը՝ բարձր հուսալիության ջրամատակարարումն ապահովելու համար¹⁵:

Ջրամատակարարման համակարգերում էլետրաէներգիայի ծախսի օպտիմալացումը կարելի է դիտարկել նաև համայնքային և անհատական ջրամատակարարման համակարգերի համեմատական վերլուծության միջոցով՝ էներգիայի սպառման տեսանկյունից ավելի արդյունավետ տարբերակը որոշելու նպատակով: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ **h** թվով տնային տնտեսություններ ունեցող մեկ համայնքային ջրամատակարարման համակարգն ունի ավելի քիչ շահագործման ծախսեր (էներգիայի սպառում), քան **h** թվով տնային տնտեսություններ որպես առանձին համակարգեր միասին վերցրած: Ավելին՝ որոշվում է տնային տնտեսությունների օպտիմալ թիվը, որից սկսած պետք է կիրառել մեկ համայնքային ջրամատակարարման համակարգ առանձին ջրամատակարարման համակարգերի փոխարեն¹⁶:

Օպտիմալացման այլ մոդելներից ու մեթոդներից են նաև Կալիֆոռնիայի ջրամատակարարման համակարգի տնտեսական-ինժեներական օպտիմալացման մոդելը¹⁷, ինչպես նաև տարածաշրջանային ջրամատակարարման համակարգի օպտիմալացման համար ընդհանրացված ցանցային ալգորիթմը, որը դիտարկվում է Հարավային Կալիֆոռնիայի օրինակով: Հաշվի առնելով, որ գծային ծրագրավորման լուծումը բարդանում է մեծամասշտաբ համակարգերի դեպքում՝ առաջարկվում է դիտարկել գծային ծրագրավորումը որպես ներկառուցված ընդհանրացված ցանցային խնդիր և լուծել այն EMNET ալգորիթմի միջոցով: Դա թույլ կտա բարելավել տարածաշրջանային ջրամատակարարման համակարգի կառավարման մոդելի հաշվարկների իրականացման արդյունավետությունը¹⁸:

Ջրամատակարարման համակարգերի օպտիմալացման մեկ այլ մոտեցում է հավանականային մեթոդների միջոցով օպտիմալացումը: Հաշվի առնելով, որ ջրամատակարարման համակարգերի հետագա զարգացումը պահանջում է կապիտալ ներդրումների իրականացում, որը պայմանավորված է ֆինանսական միջոցների հայթայթման դժվարություններով՝ ջրամատակարարման նոր ենթակառուցվածքներ կառուցելու փոխարեն ջանքեր են գործադրվում ավելի արդյունավետ օգտագործելու գոյություն ունեցող ենթակառուցվածքները, որոնք էլ հանգեցնում են քաղաքային ջրամատակարարման համակարգերի կառավարման նպատակով գրեթե օպտիմալ լուծումների փնտրմանը: Ուսումնասիրելով քաղաքային ջրամատակարարման համակարգերի, մասնավորապես՝ գլխամասային կառույցների օպտիմալացումը՝ պետք է հաշվի առնել, որ գլխամասային կառույցներն ունեն բարդ և հավանականային բնույթ: Օպտիմալացման ավանդական մոտեցումները՝ գծային, ոչ գծային և դինամիկ ծրագրավորման մեթոդները, չեն կարող հաղթահարել գլխամասային մեծ կառույցների բարդ և ստոխաստիկ լինելու բնույթը: Այսինքին՝ անհրաժեշտ է կիրառել սիմուլյացիոն մոդելներ Մոնտե Կառոլյի մեթոդի հետ համատեղ: Genetic Algorithm (GA) և Shuffled Complex Evaluation մեթոդների հա-

¹⁴ Տե՛ս (Pezeshk & Helweg, 1996, p. 57)

¹⁵ Տե՛ս (Taufik, 2007, p. 186)

¹⁶ Տե՛ս (Mahmood & Ali, 2013)

¹⁷ Տե՛ս (Draper, Jenkins, Kirby, Lund, & Howitt, 2003)

¹⁸ Տե՛ս (Sun, Yeh, Hsu, & Louie, 1995)

մեմատական վերլուծության արդյունքները ցույց են տալիս, որ չնայած Shuffled Complex Evaluation մեթոդի արդյունավետության՝ Genethic Algorithm-ը գործնականում ունի հսկայական առավելություն հավելվածներում հաշվարկների զուգահեռ իրականացման շնորհիվ¹⁹:

Ջրամատակարարման համակարգերի սիմուլյացիոն մոդելները կիրառվում են նաև տարածաշրջանային ջրամատակարարման համակարգի տնտեսական գնահատման համար: Առանձնացնելով ջրի ստացումն ու մաքրումը՝ որպես ջրամատակարարման համակարգի մեկ բաղադրիչ, իսկ ջրի տեղափոխումն ու բաշխումը՝ որպես երկրորդ բաղադրիչ՝ դիտարկվում են յուրաքանչյուր բաղադրիչին առնչվող ծախսերը և ցանկացած վայր մատակարարվող ջրի ծախսերը պայմանավորվում այդ երկու բաղադրիչների տնտեսական գնահատմամբ: Մոդելի հիմքում ընկած է այն սկզբունքը, որ ջրի մատակարարումն ու ջրի մաքրումը նկարագրվում է խողովակների, ջրամբարների, մաքրման կայանների և հիդրոտեխնիկական այլ էլեմենտների միջոցով, որը մոդելավորվում է որպես հանգույց-կապ ցանցի միջոցով: Այնուհետև ցանցի վերաբերյալ ինֆորմացիան պահվում է ցանցային տվյալների բազայում, և սիմուլյացիոն մոդելի միջոցով իրականացվում է ջրամատակարարման համակարգի տնտեսական գնահատում²⁰:

Սակավաջուր և ցածրորակ ջրի պայմաններում ջրամատակարարման օպտիմալ կառավարման նպատակով կիրառվում են երկակի կամ բազմակի բաշխիչ ցանցերը, որոնց դեպքում երկու կամ ավելի որակների ջուրը մատակարարվում է տարբեր բաշխիչ ցանցերով: Այսինքն՝ կախված որակից (խմելու, ոչ խմելու կամ պայմանական մաքուր) առանձին բաշխիչ ցանցերով ջուրը մատակարարվում է տարբեր բնույթի սպառման նպատակով՝ խմելու, ոռոգման և այլն: Հաշվի առնելով խմելու որակի նկատմամբ աճող պահանջարկը և ջրային ռեսուրսների սակավությունը, ինչպես նաև գյուղատնտեսության մեջ քիմիկատների լայնորեն կիրառումը, որոնք ներթափանցելով ջրային ռեսուրսների մեջ աղտոտում են այն՝ սակավաջուր և ջրի վատ որակ ունեցող վայ-

րերում խմելու որակին համապատասխան ջրով ապահովելը դառնում է ավելի ու ավելի դժվար: Հետևաբար, ջրային ռեսուրսների պահպանման և օպտիմալ օգտագործման տեսանկյունից կարևորվում է ջրի կրկնակի օգտագործումը ջրի կառավարման երկարաժամկետ պլաններում:

Այդ նպատակով անհրաժեշտ է դիտարկել խմելու, պայմանական մաքուր և ոչ խմելու որակի աղբյուրներ և երկակի կամ բազմակի բաշխիչ ցանցեր ունեցող քաղաքային ջրամատակարարման համակարգերի մոդելներ՝ իրականացնելով այդպիսի ջրամատակարարման համակարգերի տեխնիկական և տնտեսական վերլուծություն: Ուսումնասիրելով ջրամատակարարման երկակի համակարգի կիրառումը գոյություն ունեցող և նոր կառուցվող համակարգի դեպքում՝ արդյունքները ցույց են տալիս, որ օրինակ՝ համայնքային տարբեր նպատակներով ջրի օգտագործման համար ջրամատակարարման երկակի համակարգերի կիրառման դեպքում բարձր որակի ջուր ունենալու ծախսերը կնվազեն, քանի որ բարձր որակի ջրի պահանջը ավելի քիչ կլինի: Կենցաղային սպառման մյուս մասը կանցնի ստանդարտ որակի մաքրում (ոչ այնքան բարձր ինչքան խմելուն է) և առանձին բաշխիչ ցանցով կօգտագործվի համայնքի այլ կարիքների բավարարման համար²¹:

Ջրամատակարարման և ջրահեռացման երկակի համակարգերի օպտիմալացման նպատակով կիրառվում է նաև ինտեգրացված գծային դետերմինիստիկ օպտիմիզացիոն մոդելը՝ ջրամատակարարման, կեղտաջրերի հեռացման և օգտագործման տարբերակների ծախսերի նվազագույն կառուցվածքը որոշելու համար: Կարելի է ասել, որ առաջարկվող մոդելը դիտարկվել է ջրային ռեսուրսի համապարփակ կառավարման համատեքստում՝ հաշվի առնելով ջրի անտրոպոգեն ողջ ցիկլը՝ ջրի մատակարարման, պահանջարկի, կեղտաջրերի հեռացման և օգտագործման միավորումը²²:

Ամփոփելով ջրամատակարարման համակարգերի օպտիմալ կառավարման համար կիրառվող մաթեմատիկական մոդելների ու մեթոդների վերաբերյալ դիտարկված գրակա-

¹⁹ Տե՛ս (Cui & Kuczera, 2003)

²⁰ Տե՛ս (Clark & Males, 1986)

²¹ Տե՛ս (Deb & Evans, 1980)

²² Տե՛ս (Ray, Kirshen, & Vogel, 2010, p. 44)

նությունը՝ ջրամատակարարման համակարգերի արդյունավետության մոդելավորման շրջանակում առանձնացնենք մի շարք հիմնական դիրքեր:

- Ուշադրության արժանի է ջրամատակարարման համակարգերի արդյունավետ կառավարման խնդիրը, որը ենթադրում է լուծումներ բազմաչափ միջավայրում: Այդ լուծումները ներառում են նախ և առաջ տնտեսական արդյունավետության բաղկացուցիչը, ինչպես նաև ռեսուրսների օպտիմալ օգտագործման և այլ խնդիրներ:

- Ջրամատակարարման համակարգերի օպտիմալ կառավարման խնդիրները նպատակահարմար է դիտարկել տնտեսության զարգացման և ջրային ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործման հաշվեկշռային մոտեցման շրջանակում՝ շրջակա միջավայրի որակի ապահովման նպատակով:

- Ջրամատակարարման համակարգերի օպտիմալ կառավարման նպատակով կարևորվում է ջրապահանջի և սպառման ռեժիմների խորն ուսումնասիրությունը՝ անհրաժեշտ ներդրումներն ու համակարգերի օպտիմալ հզորությունը որոշելու, ինչպես նաև ծախսերն օպտիմալացնելու նպատակով:

- Ջրամատակարարման համակարգերի օպտիմալ կառավարման նպատակով անհրաժեշտ է դիտարկել նաև համակարգերի կառավարման մոդելները, ինչպես նաև ջրամատակարարման համակարգերի կողմից էներգիայի սպառման առավել արդյունավետ մոտեցումները:

- Անհրաժեշտ է ներդրումների միջոցով բարելավել ջրամատակարարման և ջրահեռացման համակարգերը, որը կնպաստի համակարգերում առկա խնդիրների լուծմանը՝ հանգեցնելով տնտեսության զարգացմանը:

- Կարևոր է քննարկել նաև ջրամատակարարման բազմակի համակարգերի և ջրի կրկնակի օգտագործման տարբերակները՝ որպես ջրամատակարարման համակարգերի կազմակերպման և կառավարման այլընտրանքային ձևեր:

Վերոնշյալ խնդիրների ուսումնասիրության, վերլուծության ու լուծումների մշակման նպատակով անհրաժեշտ է կիրառել տնտեսամաթեմատիկական մեթոդներ և գործիքներ, մասնավորապես՝ օպտիմալ կառավարման

տեսությունը, իրավիճակային և վարքագծային մոդելավորման տրամաբանությունը, ինչպես նաև բազմաչափ վիճակագրական վերլուծությունները:

Ներկայացված մոդելները հենվում են ստոխաստիկ նկարագրությունների վրա, քանի որ նկարագրված խնդիրների լուծումները կարող են առնչվել տվյալների մասնակի ապահովվածությանը և այնպիսի իրավիճակներին, որոնք դետերմինացված չեն:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Biswas, A. (1985). Ancient Urban Water Supply Systems. *GeoJournal*, 11(3), 207-213.
2. Cheng, W., & He, Z. (2011, January). Calibration of a Nodal Demand in Water Distribution Systems. *Journal of Water Resources Planning and Management*, 137(1), 31-40. Retrieved March 22, 2017
3. Clark, R., & Males, R. (1986, August). Developing and Applying the Water Supply Simulation Model. *Journal (American Water Works Association)*, 78(8), 61-65. Retrieved March 22, 2017, from <http://www.jstor.org/stable/41272815>
4. Cui, L.-J., & Kuczera, G. (2003, September 1). Optimizing Urban Water Supply Headworks Using Probabilistic Search Methods. *Journal of Water Resources Planning and Management*, 129(5), 380-387.
5. Deb, A., & Evans, M. (1980, February). Dual Distribution Systems Analysis. *Journal of American Water Works Association*, 72(2), 103-108. Retrieved March 22, 2017, from <http://www.jstor.org/stable/41269988>
6. Diniz, A. M., Fontes, C. H., Costa, C. A., Ferreira, A. M., & Santos, P. Í. (2015, May). Improvements in Water Supply Systems Based on Optimization and Recognition of Consumption Patterns. *Journal of Engineering Science and Technology*, 10(5), 571-590.
7. Draper, A. J., Jenkins, M. W., Kirby, K. W., Lund, J. R., & Howitt, R. E. (2003, May). Economic-Engineering Optimization for California Water Management. *Journal of Water Resources Planning and Management*, 129(3), 155-164.
8. Garbrecht, G. (1980). The Water Supply System at Tuspá (Urartu). *World Archaeology*, 11(3), 306-312. Retrieved March 22, 2017, from <http://www.jstor.org/stable/124252>
9. Gilquin, C., & Uhlenbrook, S. (2017, September 29). *Water becomes priority for economic development*. Retrieved January 2019, from [capacity4dev.eu: https://europa.eu/capacity4dev/articles/water-becomes-priority-economic-development](https://europa.eu/capacity4dev/articles/water-becomes-priority-economic-development)

10. Goswami, K., & Bisht, P. (2017, December). The Role of Water Resources in Socio-Economic Development. *International Journal for Research in Applied Science & Engineering Technology (IJRASET)*, 5(XII), 1669-1674.
11. Katko, T., & Hukka, J. (2015). Social and economic importance of water services in the built environment: need for more structured thinking. *Procedia Economics and Finance*, 21, 217-223.
12. Mahmood, F., & Ali, H. (2013). Energy-Cost Optimisation in Water-Supply System. *The Pakistan Development Review*, 52(4), 437-446. Retrieved March 22, 2017, from <http://www.jstor.org/stable/24397905>
13. OECD. (2011). *Benefits of Investing in Water and Sanitation: An OECD Perspective*. OECD Publishing. Retrieved January 2019, from <http://dx.doi.org/10.1787/9789264100817-en>
14. Pezeshk, S., & Helweg, O. (1996, January/February). Adaptive Search Optimization in Reducing Pump Operating Costs. *Journal of Water Resources Planning and Management*, 57-63. Retrieved March 2017
15. Ray, P., Kirshen, P., & Vogel, R. (2010, January 1). Integrated Optimization of a Dual Water and Wastewater System. *Journal of Water Resources Planning and Management*, 136(1), 37-47.
16. Stockholm International Water Institute. (November 2005). *Making Water a Part of Economic Development: The Economic Benefits of Improved Water Management and Services*. Stockholm, Sweden. Retrieved January 2019, from <http://www.siwi.org/publications/making-water-a-part-of-economic-development-the-economic-benefits-of-improved-water-management-and-services/>
17. Sun, Y.-H., Yeh, W.-G., Hsu, N.-S., & Louie, P. (1995, September/October). Generalized Network Algorithm for Water-Supply-System Optimization. *Journal of Water Resources Planning and Management*, 392-398.
18. Taufik, A. (2007). The Dynamic Modeling of a Hybrid Wind Pump for Rural Water Supply: A Mathematical Model of Positive Linear System with Dynamic Inputs and Demand Criteria. *AIP Conference Proceedings*, (pp. 186-193). Retrieved March 2017
19. Yamauchi, H., & Huang, W. (1977, January). Organization and Statistical Analysis of Water-Consumption Data at the Local Level. *Journal (American Water Works Association)*, 69(1), 35-38. Retrieved March 22, 2017, from <http://www.jstor.org/stable/41268667>
20. Zessler, U., & Shamir, U. (1989, November). Optimal Operation of Water Distribution Systems. *Journal of Water Resources Planning and Management*, 115(6), 735-752. Retrieved March 2017
21. Абрамов, Н. (1974). *Водоснабжение* (изд. 2-е, переработанное и дополненное). Москва: Стройиздат.
22. ՀՀ օրենքը ՀՀ ջրի ազգային ծրագրի մասին. (27 Նոյեմբեր, 2006). *Հոդված 30*.
23. Սարգսյան, Վ. (2009). *Շրջակա միջավայրի պահպանության և բնական ռեսուրսների օգտագործման արդյունավետ կառավարման հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում*. Երևան.

ՀՀ արտաքին առևտրաշրջանառության զարգացումները ԵԱՏՄ անդամակցության երեք տարիների ընթացքում

Խուկեյան Ջ.Գ.

Հայաստանի Պետական Տնտեսագիտական Համալսարան (Հայաստան, Երևան)

zaven.khukeyan@gmail.com

Վճռորոշ քառեր՝ Եվրասիական տնտեսական միություն, առևտրաշրջանառություն, ներմուծում-արտահանում, առևտրային գործընկեր, արտաքին պահանջարկ, զրոյական մաքսային դրույքաչափ, ԵԱՏՄ շուկա:

Развитие внешнеторгового оборота РА за три года членства в ЕАЭС

Хукеян З.Г.

Армянский государственный экономический университет (Армения, Ереван)

zaven.khukeyan@gmail.com

Резюме: Республика Армения с 10 октября 2014 года присоединилась к учредительному договору Евразийского экономического союза. С 1 января 2015 года Республика Армения фактически стала частью ЕАЭС. В настоящее время что бы решить современные экономические и геополитические проблемы предпринимаются экономические и региональные интеграционные шаги. Учитывая длительное и глубокое экономическое и стратегическое сотрудничество со странами-участниками, особенно с Россией Армения решила присоединиться к ЕАЭС. В течении трех лет членства самым эффективным был 2017 год. Нельзя было ожидать что после членства торговый оборот со странами-участниками резко измениться так как будучи членом Содружества Независимых Государств (СНГ), Армения уже имела торговый оборот с нулевыми таможенными тарифами. Основываясь на подробном анализе статьи, стоит отметить, что основным торговым партнером ЕАЭС для Армении является Российская Федерация торговый оборот с которым составляет около 95% торгового оборота со странами-участниками. Не смотря на это но динамичный рост товарооборота наблюдается и с другими странами. Для использования рыночного потенциала стран-членов ЕАЭС необходимо стимулировать развитие отраслей с экспортным потенциалом и повышать конкурентоспособность армянской продукции.

Ключевые слова: евразийский экономический союз, товарооборот, импорт-экспорт, коммерческий партнер, внешний спрос, нулевая таможенная ставка, ЕАЭС рынок.

Foreign Trade Development of RA in Membership of EAEU Within Three Years

Khukeyan Z.G.

Armenian State University of Economics (Armenia, Yerevan)

zaven.khukeyan@gmail.com

Abstract: The Republic of Armenia joined the founding treaty of the Eurasian Economic Union in October 10, 2014. From January 1, 2015, the Republic of Armenia actually became a part of the EEU. Steps are taken to address modern economic and geopolitical challenges to economic and regional integration. In this case, Armenia chose the EEU membership, taking into account the deep and comprehensive economic and strategic partnership with Russia. From the first three years of membership the most effective was 2017. Expecting that after the accession the trade turnover with the member countries would be abruptly abated, since being a member of the Commonwealth of Independent States Armenia already had a trade turnover with zero customs tariffs. Based on analysis of the article, it should be noted that the main trading partner for Armenia in the EEU is the Russian Federation. With RF the trade turnover is about 95% of the all trade turnover in the EEU. Therefore, it is necessary to stimulate the development of branches with export potential and increase the competitiveness of Armenian products in the use of the market potential of the EEU member countries.

Keywords: Eurasian economic union, trade turnover, import-export, trade partner, external demand, zero custom rate, EAEU market

Հայաստանի Հանրապետությունը, վարելով տնտեսական և արտաքին հավասարակշռված քաղաքականություն և փորձելով

հարմարվել շարունակական գլոբալացման պայմաններին, 2014թ հոկտեմբերի 10-ին միացավ Եվրասիական տնտեսական միության

(այսուհետ՝ ԵԱՏՄ) հիմնադիր պայմանագրին: Այսպիսով, 2015թ հունվարի 1-ից, այն է՝ ԵԱՏՄ-ի ստեղծման առաջին օրվանից Հայաստանը հայտնվեց նոր տնտեսական կարգավիճակում՝ միության կազմում ընդգրկված լինելով 4 երկրների հետ միասին՝ Ռուսաստանի Դաշնություն, Բելառուսի Հանրապետություն, Ղազախստանի Հանրապետություն և Ղրղզստանի Հանրապետություն:

Եվրասիական տնտեսական միության մասին պայմանագրի 4-րդ հոդվածի համաձայն՝ Միության հիմնական նպատակներն են՝ անդամ պետությունների տնտեսության կայուն զարգացման համար պայմանների ստեղծումը, միության շրջանակներում ապրանքների, ծառայությունների, կապիտալի և աշխատուժի միասնական շուկա ձևավորելու ձգտումը, համաշխարհային տնտեսության պայմաններում բազմակողմանի արդիականացումը, համագործակցությունը և ազգային տնտեսությունների մրցունակության բարձրացումը:¹ Սակայն ՀՀ-ի անդամակցումը ԵԱՏՄ-ին և նախորդիվ նշված հնարավորությունները ոչ միանշանակ ընդունվեցին քաղաքագետների, տնտեսագետների և ընդհանրապես քաղաքացիների կողմից: Ընդհանրացնելով անդամակցության բացասական կողմերը՝ կարելի է ձևավորել տեսակետ, որ խորացնելով հարաբերությունները ԵԱՏՄ-ի և հատկապես Ռուսաստանի հետ՝ ավելի է մեծանում Հայաստանի տնտեսական կախվածությունը Ռուսաստանից և խոցելիությունը՝ այդ երկրից եկող տնտեսական ազդակների նկատմամբ: Բնականաբար անդամակցությունը Հայաստանի համար ստեղծում էր նաև հնարավորություններ 180 միլիոն բնակչությամբ տարածքի բավական տարողունակ շուկան արտոնյալ պայմաններով սպասարկելու և ԵԱՏՄ-ի ու Եվրոպայի միջև տարանցիկ դեր ստանձնելու առումով. Հայաստանը եվրոպական երկրների համար կհանդիսանար հարմար տարածք՝ դեպի ռուսաստանյան շուկա մուտք գործելու համար: ԵՄ-ՌԴ քաղաքական հարաբերությունների լարված լինելու հետևանքով տնտեսական համագործակցությունը անկում էր ապրում երկկողմ պատժամիջոցների ազդեցության ներքո: Հետևաբար, ՀՀ-ն կարող էր

առաջարկել «մրցունակ» պայմաններ Հայաստանում ներդրումներ կատարելու, արտադրանք թողարկելու և ՌԴ արտահանելու համար:

ԵԱՏՄ-ին անդամակցությունը ակնկալիքներ էր ստեղծել՝ էապես բարելավելու Հայաստանի տնտեսական վիճակը, սակայն անդամակցությունը համընկավ միջազգային տարբեր գործընթացների հետ, որոնք բացասաբար անդրադարձան երկրի տնտեսության վրա և վերագրվեցին միությանը Հայաստանի անդամակցելուն:

ԵԱՏՄ-ի շրջանակում ՀՀ-ի հեռանկարներն ու հնարավորությունները նախ և առաջ կապված են արտաքին առևտրաշրջանառության հետ: Հայաստանի արտաքին առևտրաշրջանառության վրա ԵԱՏՄ-ին անդամակցության ազդեցությունը գնահատելու համար վերլուծենք ԵԱՏՄ անդամ երկրների հետ արտաքին առևտուրը մինչև 2015թ, այսինքն՝ մինչ անդամակցությունը, և անդամակցության ընթացքում՝ համապատասխանաբար 5 և 3 տարիների ժամանակահատվածներով (գծապատկեր 1):

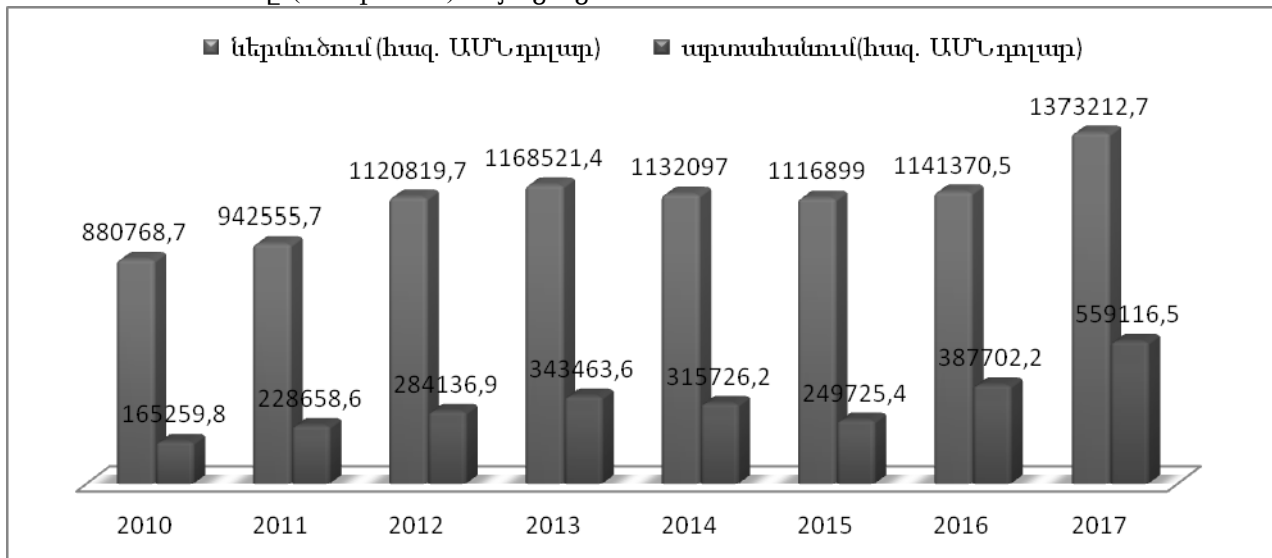
Ինչպես փաստում են ՀՀ ԱՎԾ-ի տրամադրած ցուցանիշները, ՀՀ-ի գլխավոր առևտրային գործընկերը վերջին մի քանի տարիներին եղել և մնում է Ռուսաստանի Դաշնությունը, որին 2013-2016 թվականներին բաժին են ընկել ՀՀ-ի արտահանման համապատասխանաբար 22.6, 19.9, 16.5 և 20.9 և ներմուծման՝ 23.4, 25.4, 29.1 և 30.1 տոկոսային արդյունքները: Նշված ցուցանիշներից ակնհայտ է դառնում, որ արտահանումը դեպի Ռուսաստանի Դաշնություն նվազման միտում ունի և 2015-ին հասնում է մինիմումին, իսկ ներմուծումը, ընդհակառակը, աճում է:

ՀՀ առևտրային գործընկերների շարքում ԵԱՏՄ անդամ երկրներից երկրորդ տեղում Բելառուսն է, որը ՀՀ համախառն ապրանքաշրջանառության մեջ զբաղում է 19-րդ հորիզոնականը (2013թ՝ 21-րդ): Նրան բաժին է ընկնում ՀՀ արտահանման 0.7%-ը և ներմուծման՝ նույնպես 0.7%-ը: Բելառուսի դեպքում ևս արտահանումը նվազում է 2014-2015թթ.՝ 8.9886 մլն ԱՄՆ դոլարից հասնելով 6.8104 մլն ԱՄՆ դոլարի: Այստեղ ներմուծումը նույնպես նվազում է՝ 30.4245 մլն ԱՄՆ դոլարից հասնելով 25.0017 մլն ԱՄՆ դոլարի:

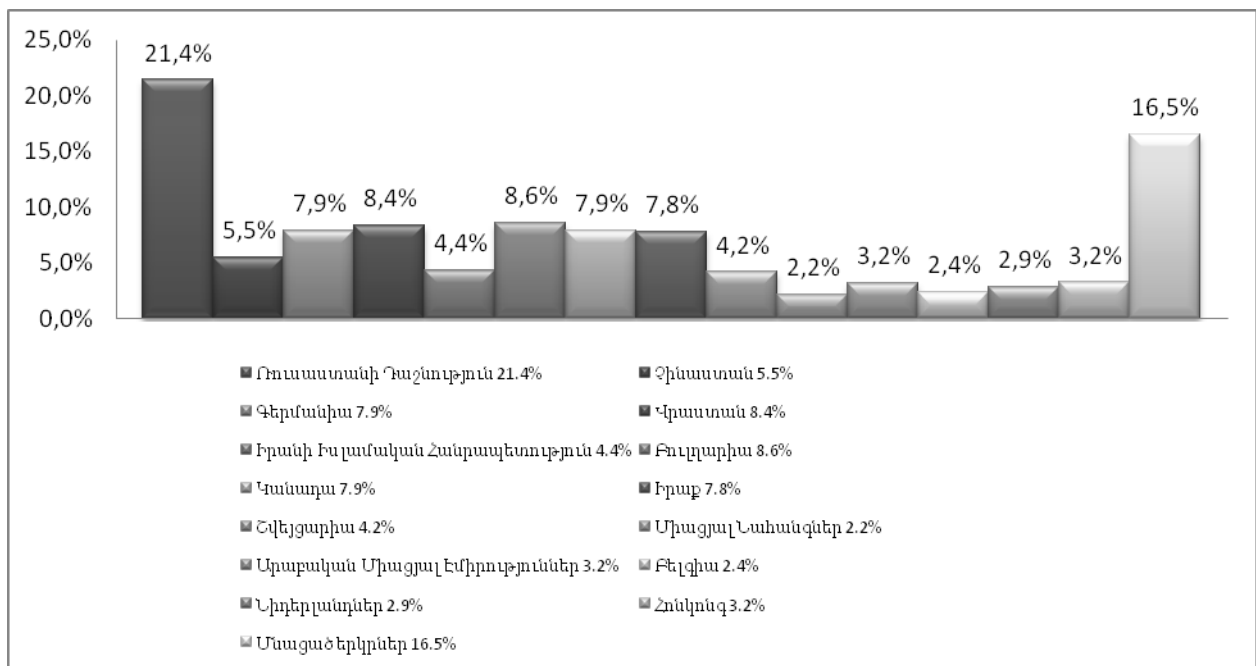
¹ Աղբյուր՝ ԵԱՏՄ-ի պաշտոնական կայք <http://www.eaeunion.org/?lang=am#about>

Ղազախստանից Հայաստան ապրանքների ու ծառայությունների ներմուծումը շատ չնչին է, իսկ արտահանումը կազմում է ՀՀ արտահանման մոտ 0.3%-ը (2013թ`0.5%): Այս ցուցա-

նիշով Ղազախստանը ՀՀ առևտրային գործընկերների շարքում արտահանման գծով 22-րդ տեղում է (2013թ`23-րդ): Դրդստանից ևս ապ-

Գծապատկեր 1. ՀՀ արտաքին առևտուրը՝ ըստ ԵԱՏՄ երկրների, 2010-2017թթ. (Աղբյուր՝ ՀՀ մաքսային վիճակագրություն՝ <http://www.petekamutner.am/DefaultCs.aspx?sid=cs>)

Գծապատկեր 2. ՀՀ արտահանման կառուցվածքը՝ ըստ առանձին երկրների, 2017թ. (%) (Աղբյուր՝ ՀՀ մաքսային վիճակագրություն՝ www.petekamutner.am)

րանքներ և ծառայություններ գրեթե չեն ներմուծվում, իսկ արտահանումը չնչին մաս է կազմում՝ ընդամենը 0.1%, ինչի հետևանքով էլ վերջինս զբաղեցնում է 36-րդ հորիզոնականը (2013թ`40-րդ) ՀՀ արտահանման գործընկերների շարքում:

Փաստորեն, ԵԱՏՄ 4 գործընկերների հետ արտահանման և ներմուծման ցուցանիշները

2014-2016 թվականներին անկում են գրանցում՝ համապատասխանաբար նվազելով 26.5% և 3.9%-ով, սակայն ինչպես կարելի է տեսնել գծապատկեր 1.-ում, 2017 թվականին դրանք արագորեն աճում են և գերազանցում մյուս բոլոր տարիների ցուցանիշները: Առաջին հայացքից կարելի է ենթադրել, որ 2014-2016թթ անկումը պայմանավորված է ԵԱՏՄ-

ին անդամակցությամբ, սակայն այս տարիների արտահանման կրճատումը հիմնականում կապված էր հայկական արտադրության ապրանքների նկատմամբ արտաքին պահանջարկի կրճատմամբ ոչ միայն ԵԱՏՄ և ԱՊՀ երկրներում, այլ նաև ԵՄ որոշ երկրներում, իսկ ներմուծման անկումը հիմնականում պայմանավորված էր ներքին պահանջարկի կրճատմամբ և ՀՀ տնտեսության արտադրության ինտեքստի մեծ կախվածությամբ, որի բացասական ազդեցությունը չափազանց զգալի եղավ և հիմնականում իրեն զգացնել տվեց, երբ 2014 թ. Դեկտեմբերին ԱՄՆ դոլարը Հայաստանում կտրուկ արժևորվեց, սակայն մյուս արժույթները դրամի նկատմամբ նույն չափով չարժևորվեցին:

Չի կարելի չնկատել, որ ՀՀ արտահանման կառուցվածքն ըստ երկրների որոշակիորեն բարելավվել է, սակայն աշխարհագրության դիվերսիֆիկացման խնդիրը եղել և մնում է լրջագույններից մեկը մեր տնտեսության զարգացման գործում: ՀՀ-ի արտահանման հիմնական մասը ուղղված է դեպի մի քանի խոշոր գործընկեր երկրներ(գծապատկեր 2), որն էլ հանգեցնում է այդ երկրներից կախվածության և առաջացնում է մեծ ռիսկեր: Այդիպիսի ռիսկերից մեկը հենց 2015թ արտահանման ծավալների նվազման պատճառներից մեկը հանդիսացավ, երբ ՀՀ արտահանումը դեպի երեք հիմնական առևտրային գործընկեր երկրներ՝ Ռուսաստան, Գերմանիա և Չինաստան, բավականաին նվազեց, որն էլ բնականաբար զգալիորեն աղքատարձավ ՀՀ արտահանման ընդհանուր պատկերի վրա:

ՀՀ-ի համար արտահանման աշխարհագրության դիվերսիֆիկացման խնդիրը առկա է նաև ԵԱՏՄ շուկայում, քանզի այս շուկայում Հայաստանը կենտրոնացած է հիմնականում ռուսական շուկայի սպասարկման վրա: Ներկայումս դեպի ԵԱՏՄ անդամ երկրներ ՀՀ արտահանման 95.2% բաժինն է ընկնում Ռուսաստանին, 3.3%՝ Բելառուսին, իսկ Ղազախստանին և Լրդգստանին՝ համապատասխանաբար 1.25% և 0.25%: Այսինքն՝ Հայաստանի կողմից այս երկրների հետ իրականացրած առևտուրը և դրա աշխարհագրական կենտրոնացվածությունը մինչ ԵԱՏՄ և ԵԱՏՄ-ին անդամակցելու ընթացքում կարծես թե լուրջ փոփոխությունների չի ենթարկվել և տպավորու-

թյուն կարող է ստեղծվել, որ ՀՀ-ի՝ ԵԱՏՄ անդամ լինելը ընդամենը նշանակում է փոխառադատ համագործակցության մեջ լինել Ռուսաստանի Դաշնության հետ: Ստացվում է, որ ԵԱՏՄ-ի 180 միլիոնանոց շուկայի 146 միլիոն բնակչին բաժին է ընկնում ՀՀ-ի արտահանման մոտավորապես 95%, իսկ մնացած 33 միլիոն բնակչին՝ արտահանման 4%: Թվում է, թե այս ակնհայտ անհավասարաչափ բաշխվածությունը միայն Հայաստան-ԵԱՏՄ հարաբերություններում է գործում, բայց իրականում այս խնդիրը առկա է ԵԱՏՄ մյուս գործընկերների փոխադարձ առևտրի մեջ նույնպես:

ԵԱՏՄ-ին անդամակցության 3 տարիների ընթացքում ակնկալվում էին որոշակի դրական փոփոխություններ փոխադարձ առևտրի ոլորտում, սակայն դրանք այդքան էլ նկատելի չեն, քանի որ ԵԱՏՄ երկրները, ԱՊՀ անդամ լինելով, արդեն իսկ առևտուրը իրականացնում էին զրոյական մաքսային դրույքաչափերով:¹

ԵԱՏՄ մուտք գործելու նկատելի առավելություններից կարելի է առանձնացնել այն, որ ներկայում շատ ապրանքների արտադրությունը Հայաստանում կազմակերպելը գրեթե անհնար է: Ռուսաստանն այդ ապրանքների արտադրության գծով ունի հարաբերական առավելություն, և արտահանման մաքսատուրքերի վերացումից հետո ՀՀ-ում տեղի կունենային այդ ապրանքների գների որոշակի անկում: Օրինակ՝ 2015 թ. ՌԴ կողմից ՀՀ-ին մատակարարվող գազի արտահանման մաքսատուրքերը հանվեցին, և սահմանի վրա գազի գինն էժանացավ 24%-ով: Սա հնարավորություն է տվել խուսափելու վերջնական սպառողներին մատակարարվող գազի գնի բարձրացումից, որը դարձել էր անխուսափելի արտադրության տատանումների պատճառով:

ԵԱՏՄ-ի անդամացության ընձեռած հնարավորություններից հատկանշական են նաև ՀՀ-ի արտահանման ընդլայնման համար հետաքրքրություն ներկայացնող այն երկրները, որոնց հետ ԵԱՏՄ-ն ստորագրել կամ պատրաստվում է ստորագրել ազատ առևտրի գոտի ստեղծման մասին պայմանագիր: Օրինակ՝ 2015թ. մայիսի 29-ին ԵԱՏՄ ու իր անդամ-

¹ Աղբյուր՝ ՀՊՏՀ 25-րդ՝ «Գիտելիք, նորաստեղծություն և զարգացում» գիտաժողովի նյութեր, էջ 74

երկրների և Վիետնամի Սոցիալիստական Հանրապետության միջև ստորագրվեց ազատ առևտրի գոտու մասին համաձայնագիր:² Վիետնամի ներքին շուկան տարողունակ է՝ 90 մլն սպառող: Հայաստանը կարող է օգտվել Վիետնամի և ԵԱՏՄ-ի միջև կնքված ազատ առևտրի մասին պայմանագրից, սակայն 2015-2017 թվականներին ՀՀ-ի և Վիետնամի փոխադարձ առևտրի ծավալը էական փոփոխություններ չի կրել:

Հաշվի առնելով վերը շարադրվածը՝ կարող ենք եզրակացնել, որ ԵԱՏՄ-ին անդամակցությունը խոստանում էր մեծ դրական ազդեցություն ունենալ, այնուամենայնիվ, անդամակցության հետևանքները 2017թ-ից են միայն սկսում փոքրիշատե շոշափելի դառնալ: 2015-2016թթ արտաքին առևտրաշրջանառության ոլորտում էական աճ չի արձանագրվել: Սա թերևս պայմանավորված է Ռուսաստանի Դաշնության և ԵԱՏՄ մյուս անդամ երկրների տնտեսությունների ճգնաժամային վիճակով, ինչի վրա մեծապես ազդում են Արևմուտքի կողմից իրականացվող ճնշումները:

Հայաստանի տեսանկյունից 2017 թվականը ԵԱՏՄ-ում դրական զարգացումների տարի է: Սակայն ընդհանուր առմամբ, ԵԱՏՄ-ն Հայաստանի համար անվիճելի առաջատար առևտրային գործընկեր չէ, և չի կարելի բացառել, որ Եվրամիության կշիռը ինչ-որ պահի կարող է կրկին գերազանցել: Ըստ մեզ՝ Հայաստանն ամբողջությամբ չի օգտագործում իր արտահանման պոտենցիալը: Հաշվի առնելով այս հանգամանքը՝ մեր կողմից առաջարկվում է և՛ ընդլայնել ՀՀ արտահանման ծավալները դեպի ԵԱՏՄ երկրներ, և՛ փորձել առավելագույնս դիվերսիֆիկացնել ինչպես ԵԱՏՄ, այնպես էլ դեպի ԵՄ արտահանման աշխարհագրական կառուցվածքը:

Հայաստանի ագրոարդյունաբերական համալիրը պետք է առաջին հերթին հարմարեցվի ԵԱՏՄ շուկայի պահանջմունքներին: Եթե արդիական տեխնոլոգիաներ ներդրվեն, ապա այս ոլորտությամբ զարգացումը լավ արդյունքներ է խոստանում: Կարևոր է կողմնորոշվել ըստ իրավիճակի և գտնել արտահանման տարբերակ, որը կհամապատասխանի բոլոր

կողմերի շահերին: Էկոլոգիապես մաքուր, զտված, էլիտար արտադրանքը, որը ԵԱՏՄ շուկայում կիրացվի բավական բարձր գնով, կարող է հանդես գալ որպես ՀՀ միջազգային մրցունակության բարձրացման գործոն:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. ՀՊՏՀ 25-րդ՝ «Գիտելիք, նորաստեղծություն և զարգացում» գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, (25-я научная конференция АГЭУ «Знание, инновационность и развитие»)
2. <http://www.petekamutner.am/>
3. <http://www.eurasiancommission.org/>
4. <http://www.eaeunion.org/?lang=am#about>
5. <http://www.armstat.am/>

² Աղբյուր՝ Եվրասիական տնտեսական հանձնաժողովի էլեկտրոնային կայք՝ www.eurasiancommission.org/ru/nae/news/Pages/29-05-2015-4.aspx

Методология оценки уровня координации экономических интересов

Акопян Г.М.

Армянский государственный экономический университет (Армения, Ереван)

hakobyan.1997@bk.ru

Ключевые слова: экономические интересы, согласование экономических интересов, посредничество интересов, оценка согласованности интересов, критерий оценки, коэффициент ранговой корреляции.

Տնտեսական շահերի կոորդինացման մակարդակի գնահատման մեթոդաբանությունը

Հակոբյան Գ. Մ.

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարան (Հայաստան, Երևան)

hakobyan.1997@bk.ru

Ամփոփում: Այս հոդվածում ներկայացվում են համաձայնեցվածության, միջնորդության և տնտեսական շահերի ներդաշնակեցման որոշակի մեթոդաբանական հարցեր: Ներկայացվող խնդիրը կարևոր է և տեղին, քանի որ առաջնահերթությունները փոխվում են զարգացման տարբեր մակարդակներում և անհրաժեշտություն է առաջանում վերանայել կոորդինացման սկզբունքներն ու պայմանները: Տնտեսական հետազոտության շրջանակներում ես փորձեցի սահմանել տնտեսական շահերի փոխկապակցման սահմանները արդյունավետ կոորդինացման համակարգում: Տնտեսական շահերի համաձայնեցվածության գնահատման մեթոդաբանությունը ներկայացված է մաթեմատիկական բանաձևերով:

Վճռորոշ բառեր՝ տնտեսական շահերը, տնտեսական շահերի համաձայնեցում, շահերի միջնորդություն, շահերի համաձայնեցվածության գնահատում, գնահատման չափանիշներ, աստիճանային կորելացիայի գործակից:

Methodology for assessing the level of coordination of economic interests

Hakobyan G.M.

Armenian State University of Economics (Armenia, Yerevan)

hakobyan.1997@bk.ru

Abstract: this article presents some methodological issues of coordination, mediation and harmonization of economic interests. The proposed task is important and relevant, since priorities change at different levels of development and it is necessary to reconsider the principles and conditions of coordination. In the framework of economic research, I tried to define the boundaries of the interaction of economic interests on the basis of effective coordination. The methodology for assessing the level of economic coordination is presented using mathematical formulas.

Keywords: economic interests, coordination of economic interests, mediation of interests, assessment of consistency of interests, assessment criteria, rank correlation coefficient.

Проблему координации, согласования и гармонизации экономических интересов можно рассматривать с разных точек зрения, в частности, с точки зрения развития институциональной и технологической, экономической и правовой систем, оценки справедливости и эффективности, краткосрочных и долгосрочных, прямых и косвенных критериев. Чтобы оценить уровень согласования экономических интересов, мы сначала должны понять степень объективности и существа возможных условий и инструментария. Согласование экономических интересов осуществляется посредством использования двух групп мер: через внедрение конкурентной среды и института посредничества. Другими словами, экономические законы с одной стороны и пра-

вовые нормы с другой. В этих вопросах трудно четко разграничить границы объективности и субъективности и рассмотреть вопрос в качестве приоритетного с учетом консенсуса сторон. Такие решения не должны использоваться как правило.

Инструментом институционально-экономического механизма согласования интересов субъектов рыночного хозяйства выступает институт посредничества, как организационная форма выполнения функций посредничества при итерационных процедурах сближения интересов контрагентов рыночных транзакций и поиска позиций их баланса (равновесия). Эту функцию выполняют представительные институты: ассоциации, союзы, фонды, общества, согласитель-

ные комиссии, третейские и арбитражные суды, представляющие интересы и позиции общества (социума, населения), государственной власти, бизнес-среды и способствующие разрешению конфликтных ситуаций, сглаживанию остроты противоречивых интересов и поиску компромисса при конфронтации интересов взаимодействующих рыночных сторон. [1].

Определяющим этапом согласования является ведение переговорного процесса с использованием инструментов согласования интересов, достижения доверия, обеспечения баланса позиций и взаимного контроля. Результаты медиаторской деятельности могут воплощаться в различных типах согласования интересов хозяйствующих субъектов: компромиссном, асимметричном решениях или нахождении новых форм партнерского сотрудничества. Характеризуя медиацию как инструмент согласования интересов, можно выделить ее следующие принципы: равноправие сторон, нейтральность посредника, добровольность, конфиденциальность.

Согласование экономических интересов предполагает использование набора механизмов (инструментов), которые можно разделить на три категории: [2].

- Взаимодействие с противоборствующими сторонами.
- Механизмы планирования и совместного видения.
- Инструменты достижения консенсуса экономических интересов отношений.

Исследование проблем формы существования и внутреннего содержания экономических интересов как категории экономической науки подводит к необходимости изучения важнейшего аспекта этой категории – вопросов согласования интересов. Формы существования и методы воздействия экономических интересов на процессы, происходящие в хозяйственной системе, до сих пор остаются той, в определенной степени таинственной, субстанцией, которая объективно существует, но уловить ее, а тем более выделить из реально протекающих экономических процессов весьма проблематично. Связано такое положение, на наш взгляд, с тем, что экономические интересы проявляются опосредованным воздействием экономических законов на реальные хозяйственные процессы. Можно учитывать действие этих законов, можно пытаться их игнорировать, но они объективно существуют и оказывают влияние на развитие экономической системы. Очевидно, что чем выше уровень рассматриваемой системы (предприятие, отрасль, регион, народное хозяйство в целом), тем более явно проявление экономических законов, их воздействие на конечный результат хозяйст-

воования. Пространство, в котором существует экономическая система, рассматривается обычно в двух уровнях: микроэкономика и макроэкономика. Для такого подхода характерна дискретность представления экономического пространства – не существует некоторого или некоторых промежуточных уровней, обеспечивающих связь между микро- и макроуровнями. Тем не менее наличие таких связей очевидно, без них реальный хозяйственный процесс невозможен. Кажущееся противоречие легко снимается, если учесть, что макроуровень – та абстрактная реальность, в которой существуют экономические законы и одновременно создают эту реальность. Мы считаем это важным самостоятельным вопросом, но, чтобы подойти к нему, сначала попытаемся рассмотреть воздействие экономических интересов на функционирование хозяйствующего субъекта без ограничений на его структуру, без выделения данного уровня. Так как речь идет о хозяйственных системах, определяющим признаком которых является преобразование ресурсов в общественно полезный продукт, то всегда существует некоторое числовое значение предела критериальной оценки, а проблема соизмерения величин, характеризующих фактическое состояние и критериальное, как правило, отсутствует. Интерпретация такой оценки может вызывать определенные проблемы. Как рассматривать получаемую величину – в абсолютном значении или в относительном? Эти вопросы решаются в каждом конкретном исследовании индивидуально, и вряд ли можно дать какие-либо общие рекомендации. В этом случае, как правило, на помощь приходит предшествующий опыт, позволяющий интерпретацию оценки перевести в плоскость выбора из априорного набора известных утверждений и соответствующих им принимаемых решений.

Представим простой пример использования экономических законов для формулировки одного критерия, который не имеет прямой связи с экономическими интересами. Например, два показателя экономической активности – страховой взнос и риск, значения которых следует сравнивать. Общепринято, что страховой взнос должен соответствовать вероятности риска, который обеспечивает компенсацию. Это необходимое условие для нормального развития страховой компании. Однако, с другой стороны, это не более чем обычный список из двух элементов. В этом регулярном списке содержится норма, на которую можно ответить, ответив на вопрос: соответствует ли фактическое состояние рынка страхования (для двух выбранных индексов) нормативу, на основе которого должна работать система? Следуя этой логике,

можно выбрать показатели экономической эффективности, которые адекватно отражают взаимодействие экономических интересов в системе, и создать стандарт (норму), который можно сравнить с текущим состоянием системы. В результате стандарт станет критерием оценки уровня согласованности экономических интересов сторон.

Сравнивая сгенерированный вектор со стандартом, можно получить определенное значение, которое будет оценивать согласованность экономических интересов в соответствии с принятыми критериями. [3].

Перейдем к формальному описанию процесса получения этой оценки. Пусть имеем N показателей, отражающих функционирование хозяйственной системы. Упорядочив их по некоторому критерию, получим вектор-эталон S :

$$S = \{s_1, s_2, \dots, s_i, \dots, s_N\}$$

Определив ускорение движения показателей хозяйственной деятельности во времени и проранжировав их, имеем вектор X :

$$X = \{x_1, x_2, \dots, x_i, \dots, x_N\}$$

Вторым важным моментом является выбор меры сходства для двух векторов (наборов рангов). Обычно для этого используются коэффициенты ранговой корреляции по Спирмену и Кендэллу. В качестве меры близости двух векторов возьмем коэффициент ранговой корреляции по Спирмену. Для нашего случая он рассчитывается так:

$$K_c = 1 - \frac{6 \sum_{i=1}^N (s_i - x_i)^2}{N^3 - N} \quad (1)$$

В качестве меры сходства (однаправленности) двух векторов возьмем коэффициент ранговой корреляции по Кендэллу. Для нашего случая он рассчитывается так:

$$K_k = 1 - \frac{4 \cdot Inv}{N^2 - N} \quad (2)$$

где Inv – число инверсий вектора X относительно вектора S .

Число инверсий показывает минимальное число перестановок соседних элементов ранжированного ряда для того, чтобы он соответствовал эталонному.

Оба коэффициента могут принимать значения в интервале от -1 до +1. В первом случае можно говорить о противоположной направленности

векторов, во втором – об однонаправленности. Можно попытаться свести эти оценки, как это делает И. Сыроежин: [4]

$$R = \frac{(1 + K_c) \cdot (1 + K_k)}{4}$$

(3)

В этом случае имеем интегральную оценку согласованности экономических интересов. Ее преимущество относительно ранговых коэффициентов корреляции заключается в том, что получаемая числовая величина лежит в положительном интервале от 0 до +1. Это облегчает экономическую интерпретацию показателя: при нуле интересы разнонаправлены, при единице – совпадают. Предлагаемая оценка содержит в себе одновременно и качественную характеристику направления векторов-интересов, и количественную. Отметим, что оценка согласованности интересов отражает ситуацию в хозяйственной системе только в текущий момент времени. Представляется естественным, что чем больше значений будем иметь за интересующий интервал времени, тем точнее сможем дать оценку согласованности интересов в хозяйственной системе. Однако есть ограничение, которое накладывает свои особенности на процесс расчета. Это ограничение связано с особенностями статистического учета в экономике. Принятые методики учета оперируют с периодами: год, квартал, месяц. Предположим, что в нашем распоряжении данные за три года. Если это годовые величины, то при расчете ускорения получаем одно значение, при квартальных – 10 значений, помесечная статистика дает 34 значения. Как видим, результаты расчетов будут наименее точными в случае с годовыми данными. Геометрическая интерпретация оценки согласованности интересов показана на рис. 1.

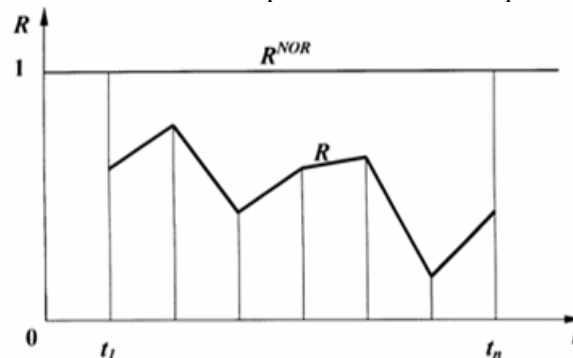

Рис. 1. Геометрическая интерпретация оценки согласованности интересов. [2]

Участок, ограниченный по R^{NOR} в интервале времени $[t_1, t_n]$ отражает ситуацию, когда в любой

момент времени функционирование хозяйственной системы обеспечивает полное согласование экономических интересов. Участок, ограниченный по R в интервале времени $[t_1, t_n]$ отражает реальный уровень согласованности интересов в системе. Величину этого уровня можно оценить соотношением площадей второго и первого участков. С учетом того, что $R^{NOR}=1$, предлагается следующая простая формула:

$$L = \frac{0,5 \cdot (R_1 + R_n) + \sum_{i=2}^{n-1} R_i}{P-1} \quad (4)$$

где P – число периодов времени.

Чем лучше согласованы интересы в хозяйственной системе, тем большее значение будет иметь L (максимум $L=1$, минимум $L=0$).

Качество предлагаемой оценки зависит от трех моментов: [3]

- **Выбор критерия оценки.** Критерий должен основываться на объективных законах развития народного хозяйства, отражать тенденцию, характерную для современного этапа, с учетом его специфики и особенностей. С учетом достаточной универсальности предлагаемого метода критериев в общем случае может быть несколько. Это зависит от целей, которые ставятся исследователем.

- **Определение набора показателей,** по которым предполагается анализировать функционирование хозяйственной системы на предмет согласованности экономических интересов. Непременное требование к этим показателям – их первичность, т.е. в наборе не должно быть показателей производных, вытекающих один из другого. Состав показателей определяется, с одной стороны, так, чтобы полнее охарактеризовать исследуемую систему, с другой – следует учитывать то обстоятельство, что каждый дополнительный показатель будет существенно усложнять анализ.

- **Формирование норматива,** т.е. такого порядка движения набора показателей хозяйственной деятельности, который бы обеспечивал наиболее полное согласование интересов по принятому критерию.

Наиболее сложным моментом, определяющим качество оценки согласованности интересов в хозяйственной системе, является конкретизация критерия, по которому будет вестись эта оценка. Под критерием в общем случае понимается некоторый признак, на основании которого производится оценка. Необходимо учесть, что произвести оценку функционирования системы можно лишь рассматривая ее с

позиций более крупной системы, куда исследуемая система входит в качестве подсистемы.

Применение процедуры первичной обработки исходной статистической информации обусловлено спецификой расчетов по предлагаемой методике. При расчете темпов роста и ускорения движения показателей присутствует операция деления. Проблема возникает, если компонента временного ряда имеет отрицательное или нулевое значение. Ряды, отражающие стоимостные показатели хозяйственной деятельности в регионе, содержат такие данные. Существует метод медианного сглаживания временных рядов, который снимает эту проблему. Пусть показатель хозяйственной деятельности задан временным рядом

$$Z_1^0, Z_2^0, \dots, Z_i^0, \dots, Z_k^0,$$

где k – количество временных периодов, по которым имеется статистика по данному показателю.

Тогда каждый новый элемент сглаженного ряда вычислим как

$$Z_i = 1 + \frac{(Z_i^0 - Me)}{Z_{max}^0 - Z_{min}^0 + 1}, i = 1, \dots, k \quad (5)$$

где Me – медиана временного ряда;

Z_{max}, Z_{min} – максимальное и минимальное значения временного ряда.

С помощью формулы (5) вся первичная статистическая информация будет преобразована. Результатом преобразования будет матрица исходных данных:

$$\begin{matrix} Z_{11} & Z_{12} & \dots & Z_{1k} \\ Z_{21} & Z_{22} & \dots & Z_{2k} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ Z_{N1} & Z_{N2} & \dots & Z_{Nk} \end{matrix}$$

где N – количество показателей в нормативе.

Последовательность расчета оценки уровня согласованности экономических интересов предлагается следующая:

1. Определяется темп роста по каждому показателю:

$$Y_{i,j+1} = Z_{i,j+1} / Z_{i,j},$$

(6)

$i=1 \dots N; j=1 \dots k-1.$

2. Определяется ускорение движения по каждому показателю:

$$U_{i,j+1} = Y_{i,j+1} / Y_{i,j},$$

(7)

$$i=1...N; j=1...k-2.$$

3. Значения ускорений ранжируются в зависимости от величины: максимальному значению присваивается ранг 1, минимальному – N .

$$X_{i,j} = rang_{j=1...k-2}(U_{i,j}) \quad (8)$$

4. Для каждого временного периода определяются коэффициенты ранговой корреляции, затем скорректированный коэффициент (3).

5. Рассчитывается оценка согласованности экономических интересов по формуле (4).

Предлагаемая методика позволяет дать оценку уровня согласованности экономических интересов за интересующий период времени по заданному критерию. Необходимо отметить, что данная методика достаточно универсальна, потому что позволяет получить оценку согласованности экономических интересов по любому критерию, который может задавать исследователь.

Список использованной литературы:

1. Кузнецов Н.Г., Исраилова Э.А., Единство противоположностей в методологии анализа соотношения и взаимозависимости интересов субъектов рыночного хозяйства. - Ростов н/Д: Изд-во РГЭУ «РИНХ», 2007. – 21,0/0,65 п.л.
2. Исраилова Э.А., Механизм разрешения противоречий экономических интересов производителей и потребителей [Текст] / Э.А. Исраилова // Теория и практика коммерческого посредничества в сфере обращения: материалы регион. студ. и науч.-практ. конф. – Ростов н/Д: Изд-во РГЭУ «РИНХ», 2009. – 12,5/0,3 п.л.
3. Исраилова Э.А., Региональный аспект экономических интересов [Текст] / Э.А. Исраилова // Экономика региона и ее инфраструктурное обеспечение в контексте социально-экономических изменений: материалы междунар. науч.-практ. конф. професс.-преподав. состава и молодых учен. – Ростов н/Д: Изд-во РГЭУ «РИНХ», 2009. – 17,0/0,25 п.л.
4. И.Сыроежкин М., Совершенствование системы показателей эффективности и качества. - М.: Экономика, 1980. — 192 с.

Macro-prudential policy interaction with monetary, micro-prudential, fiscal and structural policies

Gasparyan R.L.

Institute of Economics and Business, Russian-Armenian University (Armenia, Yerevan)
rubengasparyan94@gmail.com

Keywords: Macro-prudential; Monetary, Financial Stability; Risk; Policy.

Մակրոպրուդենցիալ քաղաքականության փոխազդեցությունը դրամավարկային, միկրոպրուդենցիալ, հարկաբյուջետային և կառուցվածքային քաղաքականությունների հետ

Գասպարյան Ռ.Լ.

Հայ-ռուսական համալսարանի Տնտեսության և քիզնեսի ինստիտուտ (Հայաստան, Երևան)
rubengasparyan94@gmail.com

Ամփոփում: Մակրոպրուդենցիալ քաղաքականության գործողությունների տնտեսության վրա ազդեցության մասին գիտելիքներն ու փորձը սահմանափակ են: Մակրոտնտեսական քաղաքականության կայանում է բարձր մակարդակի անորոշության ներքո, ինչպես կարգավորման գործողությունների առաջխաղացման, այնպես էլ ձեռնարկված միջոցների հետևանքների առումով: Բացի մակրոպրուդենցիալ քաղաքականությունից, մյուս տնտեսական կարգավորումները, ինչպիսիք են՝ դրամավարկային, հարկաբյուջետային և կառուցվածքային քաղաքականությունները նույնպես մեծապես ազդում են ֆինանսական կայունության վրա: Միկրոպրուդենցիալ տնտեսական քաղաքականությունը նույնպես մեծ ազդեցություն է գործում տնտեսական միջավայրի վրա, չնայած ամբողջ ֆինանսական համակարգի վրա դրական ազդեցությունը վիճելի է: Տնտեսական քաղաքականության/կարգավորման յուրաքանչյուր տեսակ ազդում է ինչպես իրական, այնպես էլ ֆինանսական հատվածների և ամբողջ ֆինանսական համակարգերի վրա: Այսպիսով, կարգավորումների միջև փոխազդեցությունը որոշիչ է մակրոպրուդենցիալ քաղաքականության գործիքակազմի և շրջանակի ընտրության հարցում:

Վճռորոշ բառեր՝ Մակրոպրուդենցիալ; Ինստիտուտներ; Ֆինանսական Կայունություն; Համակարգային ռիսկ; Կարգավորում:

Взаимодействие макропруденциальной политики с монетарной, микропруденциальной, фискальной и структурной политиками

Гаспарян Р.Л.

Институт экономики и бизнеса Армянско-российского университета (Армения, Ереван)
rubengasparyan94@gmail.com

Резюме: Знания и опыт об эффектах (последствиях) действий макропруденциальной политики для экономики ограничены. Проведение макропруденциальной политики происходит в условиях высокой степени неопределенности, как в отношении триггеров регулятивных действий и последствий принимаемых мер. Помимо макропруденциальной политики, на финансовую стабильность также сильно влияют другие экономические регуляции, такие как денежно-кредитная, фискальная и структурная политика. Микропруденциальная экономическая политика также сильно влияет на экономическую среду, тем не менее, положительное влияние на всю финансовую систему находится под жестким спором. Каждый тип экономической политики / регулирования влияет как на реальный и финансовый секторы, так и на финансовую систему в целом. Таким образом, взаимосвязь между политиками определяет выбор инструментов и рамок макропруденциальной политики.

Ключевые слова: Макропруденциальное; Институты; Финансовая Стабильность; Системный риск; Регулирование.

Relevance and research topic

One of the main issues in the development and implementation economic policies is the fact that sometimes the objectives of different economic

policies diverge. Correspondingly, it is vital to establish an effective national and international institutional framework for the macro-prudential policy implementation and coordination of the

policy with other economic policies. We would thus resolve successfully any possible conflicts that might arise (Nier et al., 2011). The text below provides an overview of the most important policies from the standpoint of macroeconomic policy.

The paper is divided into 3 main sections. First section presents the interconnection between macro-prudential and monetary policies. We have reflected the causal effect in the transmission mechanism of both policies. The second part compares and contradicts macro-prudential policy to micro-prudential one. There a direction for combination or substitution of policies is described. And the last section describes the interconnection and coordination opportunities of macro-prudential and fiscal and structural policies. The paper ends with a conclusion, which summarizes the main features of macro-prudential policy, stresses the importance of maintaining financial stability, and points to some outstanding issues that could serve as a basis for further research.

1. Relationship between macro-prudential and monetary policy

Price stability of goods and services is the main objective of the monetary policy in most countries, as this is a precondition to prevent increase in unemployment, economic downturn, instability of interest rates and exchange rates, etc. By implementing monetary policy the corresponding institution that is usually a central bank is responsible for providing a stable macroeconomic environment, so as to indirectly ensure a stable economic growth. Meanwhile, the macro-prudential policy intends to contribute to the stability of the whole financial system to prevent and mitigate systemic risks, thus preventing downturn in the real economy.

The instabilities in the financial system usually result in macroeconomic costs, thus within the scope of national and international regulation the central banks and regulatory bodies use micro-prudential and macro-prudential analyses and instruments in addition to monetary policy tools and instruments, although a formal basis might be absent. Besides the conventional and unconventional monetary policy the central banks and regulatory bodies usually identify, monitor and analyze systemic risks, test the resistance of the system to stresses, assess risks of different sectors of the economy.

Financial stability have usually been addressed by the central banks by providing financial infrastructure, supervising big financial institutions that are systematically important for the economy and serving as the lenders of last resort.

But the relationship between financial stability and the monetary policy has been oversimplified in the past. It has been assumed that if the government

institutions, including central banks and other regulatory bodies ensure the existence of efficient and developed financial markets, stability of prices would be sufficient in achieving the stability in the whole financial sector. The crisis showed that such views were too narrow (Caruana, 2011). Today, a sound and functional financial system is seen as a prerequisite for an effective monetary policy, while an effective monetary policy is a prerequisite for maintaining financial stability successfully (Borio and Shim, 2008).

With the recent developments in the regulatory infrastructure, central banks in several countries have become also directly responsible for achieving and maintaining financial stability and mandated by the law to implement macro-prudential policies. In some occasions the price stability has been considered as part of a more general financial stability, but in the majority of cases the financial stability has been considered a phenomenon different from the price stability. Thus, the mandate for the implementation of macro-prudential policies in some, especially in some advanced countries have been given not to the central banks, but other independent regulatory institutions. According to Brockmeijer (2014), central banks are directly or indirectly involved in macro-prudential policy implementation in 89% of European countries, and over 93% of other countries.

1.1. Monetary and macro-prudential transition mechanism

One can not expect that monetary policy alone can achieve financial stability. Particularly, the monetary policy is not usually directed to obtain stable interest rates and liquidity in the system as a whole. Neither is the monetary policy armed with tools to mitigate the effects of certain types of financial distortions or stabilize the vulnerabilities in specified sectors of the economy. In small, open economies, an increase in interest rates, which may be necessary to contain inflationary pressures, may attract capital inflows and spur the accumulation of systemic risks and external imbalances (IMF, 2013). Similarly, macro-prudential policies can have side effects on the aggregate macroeconomic parameters that are primarily in the scope of interests of monetary policy. For example, limiting general credit growth intending to mitigate the financial instability may be too harmful for the economic activity level.

The transition mechanism combining the effect of macro-prudential policy and monetary policy influence on price stability and financial stability is described in the figure 1. It is clearly depicted that the goal of monetary policy is the price stability, while the macro-prudential policy aims to achieve financial stability. While price stability is a

necessary but not sufficient condition for achieving the financial stability. The vulnerabilities in the financial system can materialize and at the

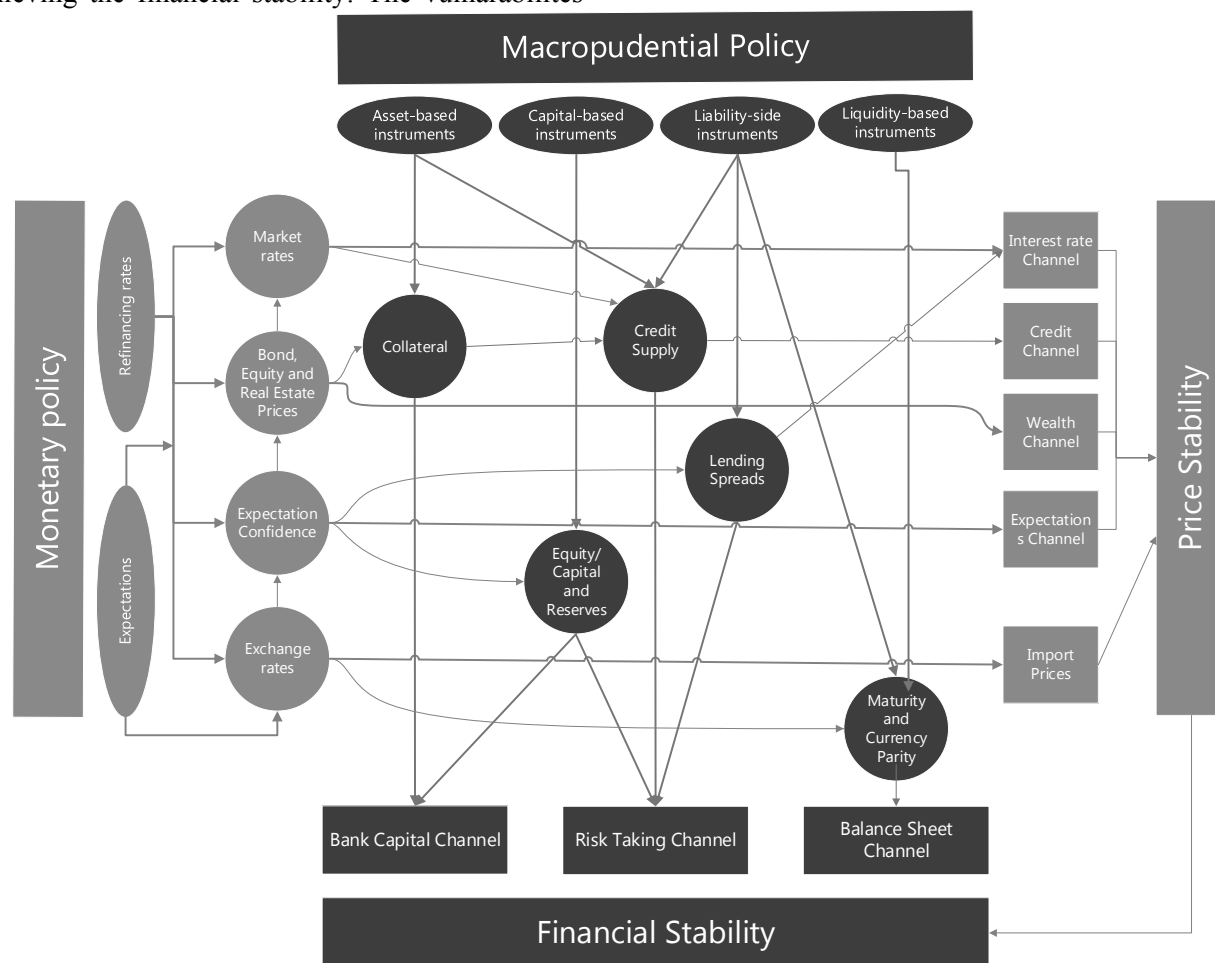

Figure 1.

Monetary and Macro-Prudential Transmission mechanisms

Source: Developed by the author, based on (Ireland, 2005), (Kuttner and Mosser, 2002), (Beyer et al., 2017).

same time price stability is not disturbed at all or for a relatively long period of time. As described by Ireland (2005), the monetary authorities can alternate the refinancing rate thus influencing the market rates, bond and equity prices. The expectations and confidence in the general public that is influenced largely by the monetary authorities can also influence significantly the prices. And obviously, the exchange rates, is one of the most important factors that can be influenced, which can in turn affect the import prices.

Macro-prudential policy on the other hand, have a different and a higher variety of policy tools including asset-based and capital based instruments, liability-side and liquidity-based instruments. Applying these macro-prudential authorities, may arrive right into the transmission channel of the monetary policy, increase or decrease the magnitude of its influence. But, most importantly, macro-prudential tools give are weapons either influence the financial stability directly, or transmitt

the influence of monetary measures towards financial stability that would otherwise not be addressed. A classic example is the inability to limit the credit growth in the overheated economy by monetary measures.

The most common policy response available for the monetary authorities is the increase of the interest rates. This in turn may increase incentives for larger savings and larger insurance of financial assets in the economy. Moreover, in the open economics capital inflows will increase in the short term, thus increasing the possibility of the realization of systemic risks. Macroprudential policy measure can influence the credit supply increasing the cost for loan issuance by the banking sector. This can influence the financial stability through the risk taking or capital channels.

Asset prices and the value of collateral is in the center of attention both for monetary and the macro-prudential policies. The overvaluation and not secure lending without sufficient guarantees to

cover the risks of unsolvency of borrowers might the systemic risk. Macro-prudential instruments create procyclical effects in the market and magnify including loan to collateral ratios, recovery

Comparison between macro-prudential and micro-prudential monitoring. Table 1.

	Macro-prudential	Micro-prudential
Objective	Limit the likelihood of financial-system-wide distress and avoid significant losses in real output	Limit the likelihood of failure of individual institutions and protect consumers
Focus	Financial system as a whole	Individual institutions
View of risk	Endogenous (risk is seen as dependent on collective actions)	Exogenous (risk is seen as independent of individual actions)
Correlations and common exposures across institutions	Important	Irrelevant
Calibration of prudential tools	Top-down (calibrated with respect to cross-sectional and time dimensional risks)	Bottom-up (calibrated with respect to risks incurred by individual institutions)

Source: (Schou-zibell, Albert and Song, 2010), Botio (2003)

Financial cycles and stylized policy reactions Table 2.

Part of the Cycle	Microprudential Objective and Actions	Macroprudential Objective and Actions
Boom Strong credit and asset price growth, higher risks (but seems contained), high returns, over-optimism, and weakening underwriting standards. Expansive leveraging.	<i>No need to intervene (banks are highly profitable and can replenish capital and liquidity if needed).</i> Intervention in underwriting standards to probe the more marginal and “frothy” deals would be very desirable	<i>Address causes of systemic risk, correcting excessive imbalances and/or strengthen financial system resilience.</i> Build up strong countercyclical capital and liquidity buffers.
Bust type-I (resulting in no crisis) Slowdown in credit growth, stable or falling asset prices, lower returns, no confidence lost.	<i>Preserve stability of financial institutions.</i> Stabilize (or increase selectively) capital and liquidity ratios; some restrictions on dividends, more scrutiny	<i>Avoid serious deleveraging</i> Release countercyclical capital and liquidity buffers built.
Bust type-II (resulting in crisis) Deleveraging, substantial fall in asset prices due to fire sales, substantial financial losses, confidence lost.	<i>Regain confidence in institutions.</i> Increase capital and liquidity ratios because the minimum was wrong compared to risk, extensive scrutiny, and possible forbearance.	<i>Regain confidence in financial system and avoid deleveraging.</i> Decrease capital and liquidity buffers—if they are deemed enough—or increase them if they are the source of lack of confidence.
Recovery Cautious re-leveraging, Moderate credit and asset price growth.	Maintain capital and liquidity ratios rebuild during crisis or increase if needed.	No need to intervene.

Source: Jacek Osinski, Katharine Seal, and Lex Hoogduin (IMF, 2013)

estimation techniques or more intense provisioning in the case of asset prices volatility would provide security buffers for the financial institutions. On the other hand flexing the requirements in the crisis

episodes regulatory authorities would have a bigger chance of stimulating the credit creation process, thus providing the economy with the relevant liquidity and recovery opportunity without changing the general monetary rates and escape influencing the general public expectations.

Monetary policy, however, does affect financial stability: (i) by shaping ex-ante risk-taking incentives of individual agents, affecting leverage and short-term or foreign-currency borrowing (Dell’Ariccia and Marquez, 2013, review); or (ii) by affecting ex-post the tightness of borrowing constraints, possibly exacerbating asset price and related externalities and leverage cycles. Similarly, macroprudential policies can affect overall output by constraining borrowing and hence expenditures in one or more sectors.

Most research papers to date have come to a consensus that side effects exist, however they do not have major implications on both policies, when the policies operate efficiently. In particular, most Dynamic Stochastic General Equilibrium (DSGE) models suggest that monetary policy not to change markedly when macro-prudential policies are also used, even when different types of shocks are considered. But the picture may change when either monetary or macro-prudential policies work imperfectly. In the real economy policies do not operate perfectly and, especially macro-prudential policy, can be prone to political pressures and time inconsistency issues. Thus, conduct of both policies better be coordinated and adjusted to consider the weaknesses in the other.

When the effective monetary stance gives rise to macroeconomic imbalances or excessively strong overall risk-taking incentives, national macro-prudential policies may need to be used, especially when other policies are imperfectly coordinated internationally (e.g., as when foreign lenders are not constrained from lending to the country).

2. Relationship between macro-prudential and micro-prudential policy

Macro-prudential and micro-prudential policies differ first of all in objective and the view of risk. It is usually easy to get a clearer understanding of the macroeconomic policy and its implications by contradicting it to micro-prudential policy. Stating this, it is not meant that micro-prudential and macro-prudential policies have contradicting objectives or have opposite direction influence (see Table 1). Totally the opposite, usually micro-prudential policy actions have their policy implication in achieving also macro-prudential policy objectives. The essential distinction between the policies is in their intentions and their coordination according to business and financial cycles.

The micro-prudential dimension focuses on the conditions, risks and management in individual financial institutions and on the protection of primarily depositors and investors. The general idea behind the micro-prudential regulation is that safety of individual financial institutions one by one will make sure the whole system is immune towards the risks. The general idea of the theory can be formulated as: “if every particle of the system is healthy, the system itself is healthy”.

Ironically, the focus on individual institutions often draws our attention away from the built-up vulnerabilities in the whole system. On the contrary macro-prudential regulation concentrates its focus on the safety and soundness of the financial system a whole, and the stability of individual institutions is in the objective of macro-prudential policy in the extend of the adverse effect, that the failure of the certain institution can have on the other institutions and the whole system. Thus, the interconnectedness, common exposure across institutions is in the center of macro-prudential policy research. Another, very important difference between the two regulations is the perception of risk. While conductors of micro-prudential policy regard risk as exogenous and originating independent from the actions of a single financial institution, the macro-prudential regulators regard risk as an endogenous phenomenon. The risk is considered an integral part of the system. The level of risk for the whole system and exposed to individual institution may evolve with the changes in the actions of players of financial system. According to Schou-Zibell et al. (2010), financial institutions can collectively affect economic transactions so that total risk in the financial system may be larger than the sum of risks in individual institutions.

2.1. Macro-prudential and micro-prudential policies: toward cohabitation

Action plan or the policy reaction that micro-prudential and macro-prudential policies imply may be different for different stages of business cycle. The most important difference for this research is the policy action required during the boom time, when credit and assets prices grow strongly, with the accompanying of high risks and high returns. Micro-prudential policy call for no action, as the profitability of banks does not decline, capital adequacy and liquidity ratios show a more positive dynamics. On the contrary macro-prudential regulation expects the heated economy to overturn at the end of business cycle, thus it implies actions to smoothen the heating of the economy and building up reserves (of any kind) to increase the feasibility of crisis in the downturn.

When a milder **bust of Type I**, defined by Osi, Seal and Hoogduin (2013) as a slowdown in credit

growth, stable or falling asset prices, lower returns occur without heavy confidence lost, micro-prudential regulation again implies limited action of preserving stability in the financial institutions by adjusting the capital and liquidity requirements and limiting the distribution of profits. At the same time macro-prudential policy intending to avoid serious deleveraging by releasing countercyclical buffers, using provisions or liquidity buffers. This steps might resemble the first stage of the accelerating crisis.

The **bust of Type II**, that may resemble with the already realized crisis event, that is characterized as substantial fall in asset prices due to fire sales, substantial financial losses with the general lost of confidence, will eventually trigger micro-prudential policy pushes towards stricter capital and liquidity standards. At the same time in the macro-prudential policy still is fighting with deleveraging by adjusting the capital and liquidity buffers to the direction that is required in the corresponding economic situation.

On the stage of recovery micro-prudential policy requires reconsideration of capital and liquidity requirements based on the newly found optimal levels. Macro-prudential regulation, on the contrary, does not require any intervention, as on the downturn the capital and liquidity buffers will adjust automatically from the foster credit growth and economic activity to a certain level.

A list of macro-prudential instruments also includes some micro-prudential instruments that may also reduce systemic risks and enhance financial stability. However, despite their complementarity, macro-prudential measures cannot be a substituted by micro-prudential measures. But the opposite can be the case if the regulation objectives would include general macroeconomic stability instead of safety and soundness of individual institutions one by one.

3. Relationship between macro-prudential and other policies (fiscal and structural policies).

In addition to monetary and micro-prudential policy, macro-prudential policy is closely related to other policies, such as fiscal policy, competition policy and crisis management policy (IMF, 2013). But firstly, it is obvious to mention that the firm and healthy fiscal and structural regulatory infrastructure is critical to reduce the likelihood of macroeconomic shocks. The crisis also showed that appropriate fiscal policies are essential to maintain the limits of sovereign debt and to avoid adverse shocks between sovereign risk and the financial system.

3.1. Competition and structural policies.

Competition and the structure of in the financial services sector is another important source of

vulnerability. Evidently monopolistic market structure is burdened with all kinds of risks, that even can not be defined or grouped. But a harsh competition in the financial services industry has also its drawbacks and can be source for accumulation of systemic risks in the economy. A higher level of competitiveness may lead financial institutions to take more, higher and unjustified risks, thus increasing the system's vulnerability to potential shocks. Trying to win a larger market share and secure a position in a particular market segment, financial institutions may intentionally apply less strict or even completely inappropriate lending standards. Such behavioural patterns are typical for upswings of the cycle. In addition to this, the price competition may force market players decrease lending interest rates, thus decreasing profitability and, correspondingly, the financial positions of the institutions. In the upswing of business cycle also mergers and acquisitions might become a frequent phenomenon. As a result financial institutions might emerge that are too big for the whole system to fail. In this case when the crisis hits, the social costs of the failure of the financial institutions are extremely large for the public. This also speaks in favor of a more frequent inclusion of macroprudential regulators in the policy making process of regarding changing of the market structure, fiscal policy and competition.

Macroprudential is an argument in favour of the inclusion of macroprudential policymakers in decision-making processes regarding mergers and acquisitions that may result in institutions whose size might present a threat to the entire financial system (IMF, 2013). The problem of institutions that may threaten the system's stability because of their size, importance or interconnectedness with the rest of the financial system is prominent at both national and international levels, and is often associated with moral hazard and the implicit assumption of the management structures of such institutions that they would receive government support should difficulties arise.

3.2. Fiscal and macro-prudential policies: avoiding contradiction.

During the economic boom fiscal/tax policy might encourage higher customer spending, the purchase of assets including real estate during the upswing of the cycle. This, coupled with heating economic environment, can intensify the upsurge in the real estate prices. The intensifying business cycle is usually accompanied with the abundance of capital inflows. Thus, stimulating fiscal policy is usually procyclical and increases the probability of systemic risks in the downswing of the cycle. In addition, the time horizon of political structures is generally shorter as it is most often determined by

the phase of the election cycle, which makes coordination between these two policies even more

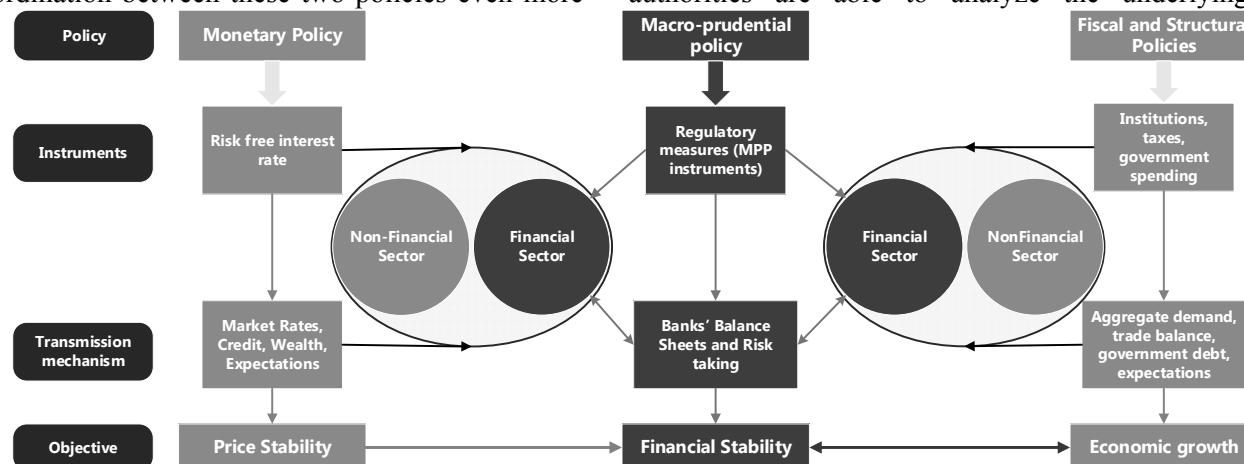

Figure 2. Macro-prudential, Fiscal and Monetary Policy transmission and interaction
Source: Developed by the author, based on Smets, F. (2013) and Hellwig, (2015).

macroeconomic risks and imbalances, draw attention of fiscal and structural policy makers when system risks can materialize adversely for specific sectors and flag their concerns to take appropriate actions.

Nevertheless, fiscal and structural policies objectives usually are contradicting to monetary policy objectives. The contradistinction of the macro-prudential and fiscal policy objectives also exist.

This balancing nature of the policy interactions is vital in ensuring abrupt growth as well as sustainability of this growth and stability in the economy. However, while the contradictory nature of fiscal and the monetary policies are well understood and may give rise to different policy dilemmas, contradiction between the macro-prudential and fiscal policy objectives is not practically very obvious. The main reason for this is that unlike the monetary policy tools the macro-prudential policy measures do not directly influence the aggregate demand and supply. And this is one of the major advantages of macro-prudential policy. It usually targets stability in the financial sector, is directed to a limited number of institutions, thus minimizing the adverse externalities on the aggregate supply and demand, economic growth and other real economy side parameters.

But there is one phenomenon in the tax policies, that macro-prudential policy makers need to take into account. Corporate tax systems create incentives for the accumulation of systemic risks as it encourages the use of debt instead of equity financing. Interest paid is tax deductible for the profit tax considerations. This pressures the leverage ratio in the financial sector as well as encourages banks to hold lower level of capital. Secondly, no or very low level of taxation from housing(rent)

difficult. Obviously, monetary and macro-prudential authorities are able to analyze the underlying

income might add up to the vulnerabilities in the assets market, thus adversely affecting the financial stability. But on the other hand this is a good example of how the coordination between fiscal and macro-prudential policies can help curb systemic risks in the economy.

In the existing literature, there is a growing interest in Pigovian taxes and levies that can also be used more directly to address systemic externalities. IMF, (2010) and Viñals (2013) suggest that taxation can be imposed on the financial institutions to cover the cost of the externalities that might be caused by them. Such taxes can be imposed at a flat rate or varied depending on the level of contribution by the individual institutions to systemic risk as well as depending on the level of overall systemic risk over time. But, given the fact that the evaluation of the future possible systemic risk, leave alone the social costs measurement are highly judgemental and not obvious information, the taxation could be connected to unnecessary bourocratic costs. Nevertheless, there can be positive examples of targeted levies that can efficiently limit the systemic vulnerabilities. Korea, for example, introduced a price-based Pigovian tax on banks' non-core foreign currency liabilities (Viñals, 2013), which is, in other words, restriction on the FX derivatives position.

This taxation is a strong have positively influenced the ratio of short-term FX liabilities and prevented banks in immersing into speculative FX trading activities. Correspondingly, Pigovian taxes can affect asset prices as well as the possibility of the speculative pressure on the exchange rates. In the cases of crises the volatility of exchange rates will be suppressed.

Conclusion

Macro-prudential policy infrastructure is in its infancy. Huge amount of practical work will still be

done to reveal the whole potential of the macro-prudential policy until it finds its firm place in the line with the core macroeconomic policies. From the comparison and contradistinction of macroprudential and micro-prudential policies that the tools used are very similar. However micro-prudential policy will obtain soundness of individual institutions and macro-prudential policy will obtain overall stability in the financial system. This is a policy choice. And we come to a conclusion that government policy will be directed to obtain financial stability, it is not always clear that by obtaining financial security of individual institutions the whole financial system can be safeguarded. In this regard micro- and macro- prudential policy tools can be merged into a one general macro-prudential framework.

At the same time the importance of monetary policy can not and should not be downgraded, as the price stability is a material prerequisite for the stability in the financial system. In addition, monetary policy affects the real sector of the economy. It is seen from the transmission mechanism and DSGE models that macro-prudential policy does not have strong adverse effect on monetary policy objectives. Moreover, macro-prudential policy instruments are flexible and various enough to achieve monetary policy and stability objectives when refinancing rates are powerless or may have adverse effect on the economic activity in the real sector.

And finally fiscal and structural policies are neither contradicting nor supporting significantly in achieving macro-prudential policy objectives. But a greater coordination and cooperation is needed to utilize synergic effect of both policies to achieve financial stability with stronger impulses such as Pigovian taxes while keeping economic activity on on its potential.

References

1. Angelini, P., S. Neri, and F. Panetta, 2011. "Monetary and macroprudential policies". Bank of Italy, Temi di Discussione 801.
2. Beyer, A., G. Nicoletti, N. Papadopoulou, P. Papsdorf, G. Rünstler, C. Schwarz, J. Sousa and O. Vergote. 2017. "The transmission channels of monetary, macro- and microprudential policies and their interrelations" Occasional Paper Series, European Central Bank, (191), pp. 1-60.
3. Borio, C., 2003. "Towards a macroprudential framework for financial supervision and regulation? ". BIS Working Papers, no 128, February.
4. Borio, C. E. V. and Shim, I. 2008. "What Can (Macro-) Prudential Policy do to Support Monetary Policy? ", BIS Working Papers No (242), pp 1-38.
5. IMF, 2010. "A Fair and Substantial Contribution by the Financial Sector", Financial Sector Taxation: The IMF's Report to the G-20 and Background Material, (September), pp. 2–73.
6. Ireland, P. N. 2005. "The Monetary Transmission Mechanism", (November), Federal Reserve Bank of Boston No. 06-1, pp. 1-13.
7. Kuttner, K. and Mosser, P. 2002 "The monetary transmission mechanism in the United States: some answers and further questions", BIS Papers, (12), pp. 433–444.
8. Osi, J., Seal, K. and Hoogduin, L. 2013. "Macroprudential and Microprudential Policies : Toward Cohabitation". Monetary and Capital Markets Department IMF Discussion note, pp 1-28.
9. Schou-zibell, L., Albert, J. R. and Song, L. L. 2010. "A Macroprudential Framework for Monitoring and Examining Financial Soundness", ADB Working Paper Series on Regional Economic Integration, (43), pp.1-55.
10. Smets, F. 2013. "Financial Stability and Monetary Policy: How Closely Interlinked?", pp. 121–160.
11. Viñals, J. 2013. "Key aspects of macroprudential supervision", IMF Report, 2013 (140), pp. 5–8.

Բարեկեցության համաթիվ. ՀՀ բարեկեցության ցուցանիշները

Նավասարդյան Մ. Ա.

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարան (Հայաստան, Երևան)

navasardianmichael@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ բարեկեցություն, բարեկեցությունը ձևավորող կատեգորիաներ, բարեկեցության վրա ազդող գործոններ, սոցիալական կապիտալ, բարեկեցության ինդեքս:

Индекс благосостояния: показатели благосостояния РА

Навасардян М. А.

Армянский государственный экономический университет (Армения, Ереван)

navasardianmichael@gmail.com

Резюме: Понятие благосостояние носит разнообразный характер. Институт Легатум сгруппировал по секторам различные факторы, влияющие на благосостояние, и рассчитал комбинированный показатель: индекс благосостояния. По этому показателю Армения занимает 88-е место из 149-и исследованных стран. Несмотря на то, что за последние два года Армения улучшила свою позицию на 10 пунктов, индекс и его ключевые составляющие индикаторы показывают, что страна своими показателями занимает положение ниже среднего, стоит обращать особое внимание на проблемы социального капитала.

Ключевые слова: благосостояние, категории формирующие благосостояние, факторы влияющие на благосостояние, социальный капитал, индекс благосостояния.

Prosperity index: prosperity indicators of RA

Navasardyan M. A.

Armenian State University of Economics (Armenia, Yerevan)

navasardianmichael@gmail.com

Abstract: The concept of prosperity is diverse. The Legatum Institute has grouped the various factors affecting prosperity and calculated combined index: the prosperity index. According to this indicator, Armenia ranks the 88th position through 149 countries studied. Despite the fact that Armenia has improved its position by 10 points over the past two years, the index and its key indicators show that the prosperity in the country is below average: it is worth giving special attention to the problems of social capital.

Keywords: prosperity, categories forming prosperity, factors affecting prosperity, social capital, prosperity index

Դիտարկելով բարեկեցությունը տնտեսագիտական տեսանկյունից՝ աշխատանքում ներկայացվում է Լեգատում անկախ կրթական բարեգործական ինստիտուտի կատարած ուսումնասիրության վերաբերյալ վերլուծություն: Ուսումնասիրությունը վերաբերում է բնակչության բարեկեցությանը, հաշվարկում նոր ինդեքս: Կճանոթանանք դրա էությանը, նշանակությանը, համաթվի վրա ազդող գործոններին, հաշվարկման մեթոդիկային, ստատիկ և դինամիկ վերլուծություն կկատարենք ՀՀ տարբեր տարիներին գրանցած ցուցանիշների հիման վրա:

Բարեկեցության համաթիվը կոմբինացված ցուցանիշ է, որը չափում է երկրների ձեռքբերումները դրանց բարեկեցության և բարգավաճման տեսանկյունից:

Բարեկեցությունը տնտեսական կարևորագույն կատեգորիաներից է, և տնտեսագիտական գրականության մեջ կարելի է հանդիպել դրա տարբեր մեկնաբանումների: Բազմաթիվ բնորոշումներից ամենաընդգրկունը թերևս հետևյալն է. բարեկեցությունը պետությանը, բնակչությանը, սոցիալական խմբին, ընտանիքին, անհատին անհրաժեշտ նյութական, սոցիալական և հոգեւոր բարիքներով ապահովվածությունն է: Այն առարկաներով, ծառայություններով ու պայմաններով, որոնք բավարարում են մարդկային որոշակի պահանջ-մոլերները [1, с. 83]:

Բարեկեցությունը բավականին համընդգրկուն հասկացություն է: Որոշ հեղինակների կարծիքով այն իր մեջ ներառում է, իսկ ըստ որոշների էլ նույնականացվում կենսամակարդակ, կյանքի որակ, մարդկային զարգացում,

կենսաձև, կենսապայմաններ այլ հասկացությունների հետ:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ ավելի քան 200 գործոններ ազդում են բարեկեցության վրա և կարող են դիտարկվել համաթվի հաշվարկի մեջ ներառվելու համար: Ուսումնասիրելով յուրաքանչյուր գործոնի ազդեցությունը բարեկեցության վրա՝ դրանց քանակը կրճատեցին՝ 200-ից հասցնելով 104-ի [2], որոնք խմբավորված են ստորև նշված 9 կատեգորիաների մեջ: Վերջիններս էլ արտացոլում են հասարակության կյանքի տարբեր ասպեկտները և բնութագրում հասարակության բարեկեցությունը:

- Տնտեսության որակ,
- բիզնես միջավայր,
- կառավարում,
- անձնական ազատություն,
- սոցիալական կապիտալ,
- անվտանգություն և պաշտպանություն,
- կրթություն,
- առողջապահություն,
- բնական միջավայր:

Համաթիվը հաշվարկվելու համար իրականացվում են հետևյալ հաջորդական քայլերը.

1. Տվյալների նորմավորում. գործոնները, առանձին վերցրած, տրված են տարբեր չափման միավորներով, օրինակ՝ մարդ, տարի, տոկոս: Որպեսզի դրանց համեմատումը և բարեկեցության համաթվի հաշվարկը լինեն ճշգրիտ և ընդունելի, դրանց նորմավորման անհրաժեշտություն է առաջանում: Այս խնդրի լուծման համար օգտագործվում է «մինչև սահմանագիծը հեռավորության» մոտեցումը: Ըստ դրա՝ համեմատվում է երկրի արդյունավետությունը բոլոր երկրների կողմից գրանցած լավագույն և վատագույն ցուցանիշների միջակայքում:

2. Գործոններին տրվում են համապատասխան կշիռներ. յուրաքանչյուր գործոնի կշիռ ցույց է տալիս բարեկեցության վրա դրա ազդեցության կարևորության աստիճանը [3, p. 18-20]: Այս համաթվի հաշվարկման գործընթացում կշիռները 4-ն են՝ 0.5, 1, 1.5, 2:

3. Յուրաքանչյուր կատեգորիայի համար իրականացվում է ամեն երկրի գրանցած ցուցանիշի հաշվարկ, որն իրականացվում է կշռված միջինի մեթոդով:

4. Բարեկեցության համաթվի վերջնական հաշվարկ, որն իրականացվում է միջին թվաբանականով:

Համաթվի հաշվարկը կատարվել է 149 երկրների համար [4], կազմվել են նաև երկրների վարկանիշային աղյուսակներ, ըստ դրանց բարեկեցության ինդեքսի, ինչպես նաև այն ձևավորող 9 հիմնական կատեգորիաների:

Դիտարկենք բարեկեցությունը ձևավորող կատեգորիաներում ՀՀ գրանցած ցուցանիշները, ինչպես նաև ՀՀ զբաղեցրած հորիզոնականները ամբողջ աշխարհի և Արևելյան Եվրոպայի երկրների շարքում 2018 թ.-ի զեկույցի համաձայն, որն արտացոլում է 2017 թվականին գրանցած ցուցանիշները:

Ինչպես տեսնում ենք, ամենալավ ցուցանիշը գրանցել է կրթության ոլորտում՝ զբաղեցնելով 48-րդ հորիզոնականը 149-ից: Մասնավորապես տվյալ ոլորտում առավել բարձր ցուցանիշ է գրանցել «կրթության մատչելիություն» գործոնով (16-րդ հորիզոնական): Որպես ՀՀ գրանցած լավագույն ցուցանիշներ առանձնացնենք նաև «աշխատանքային շուկայի ճկունություն» (18-րդ), «առևտրային մրցունակություն» (19-րդ), «առևտրի պարզություն» (37-րդ) գործոնները:

Իսկ ամենացածր ցուցանիշը գրանցել է «սոցիալական կապիտալ» կատեգորիայում՝ զբաղեցնելով 133-րդ տեղը: Որպես ՀՀ վատագույն ցուցանիշներ առանձնացնենք «ձեռնարկատիրական միջավայր» (146-րդ), «աշխատուժի ներգրավվածություն» (132-րդ), «անձնական և սոցիալական փոխհարաբերություններ» (129-րդ), «քաղաքացիական մասնակցություն» (129-րդ) գործոնները:

Այժմ դիտարկենք Հայաստանի և նրա հարևան երկրների զբաղեցրած դիրքերն՝ ըստ բարեկեցության և այն ձևավորող կատեգորիաների 2018 թ.-ի զեկույցի համաձայն:

Բարեկեցության համաթվով Հայաստանը, ըստ վերջին զեկույցի, իր հարևանների շրջանակներում զիջում է միայն Վրաստանին: Ուշադրություն դարձնենք նաև հետևյալ հանգամանքին. չնայած նրան, որ երկրները բարեկեցության համաթվով իրար մոտ ցուցանիշներ են գրանցել, սակայն դրա «կառուցվածքը» և դրան տանող ճանապարհները տարբեր են: Օրինակ, ինչպես արդեն նշել ենք, Հայաստանը 9 ոլորտներից լավագույն ցուցանիշը

գրանցել է կրթության ոլորտում(այսպես նաև Ադրբեջանը), ի տարբերություն հենց նույն Վրաստանի, որը լավագույն արդյունքը գրան-

ցել է կառավարման ոլորտում: Նույն կերպ Իրանը՝ առողջապահությունում, Թուրքիան՝ տնտեսության որակով:

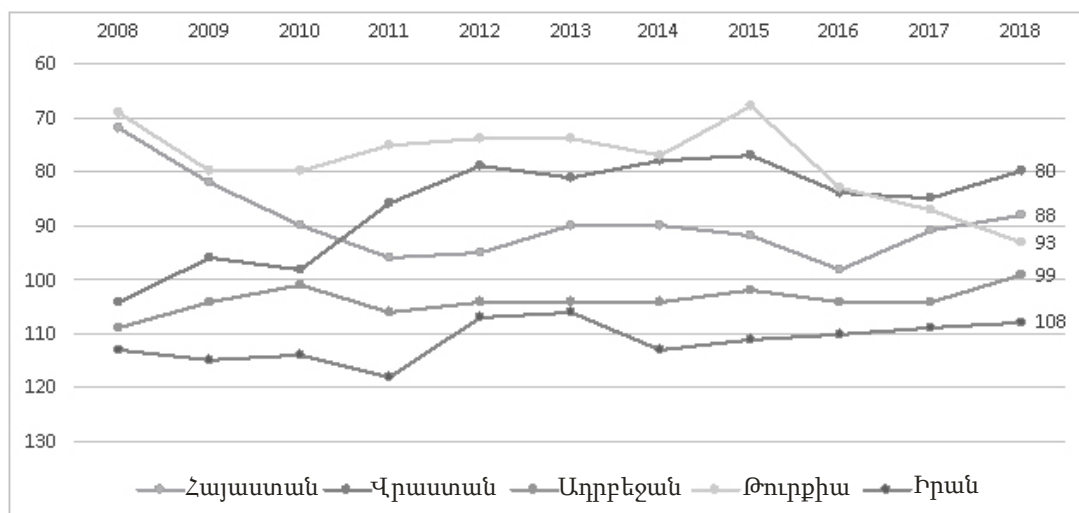
Աղյուսակ 1. Բարեկեցությունը ձևավորող կատեգորիաների ՀՀ ցուցանիշները 2018թվականի զեկույցի համաձայն(Աղյուսակը կազմվել է հեղինակի կողմից, տվյալները ստացվել են Legatum Institute, Legatum prosperity index-Country profiles, 2018 զեկույցից)

Գործոն	Ցուցանիշ	Համաշխարհային վարկանիշ	Արևելյան Եվրոպայի վարկանիշ
Տնտեսության որակ	60.7	82	15
Բիզնես միջավայր	51.3	89	19
Կառավարում	42.5	95	17
Անձնական ազատություն	53.2	89	17
Սոցիալական կապիտալ	43.0	133	21
Անվտանգություն	73.3	78	20
Կրթություն	71.1	48	16
Առողջապահություն	69.3	92	18
Բնական միջավայր	61.2	72	14
Բարեկեցություն	58.4	88	17

Աղյուսակ 2. ՀՀ և նրա հարևան երկրների դիրքերն՝ ըստ բարեկեցության և այն ձևավորող ցուցանիշների (Աղյուսակը կազմվել է հեղինակի կողմից, տվյալները ստացվել են Legatum Institute, Prosperity rankings: Full 2018 data set վիճակագրական հավելվածից)

Կատեգորիա	Հայաստան	Վրաստան	Ադրբեջան	Իրան	Թուրքիա
Տնտեսության որակ	82	92	83	94	55
Բիզնես միջավայր	89	67	69	115	96
Կառավարում	95	56	119	126	93
Անձնական ազատություն	89	74	112	142	113
Սոցիալական կապիտալ	133	124	117	55	100
Անվտանգություն և պաշտպանություն	78	68	59	98	110
Կրթություն	48	65	52	77	83
Առողջապահություն	92	93	69	62	50
Շրջակա միջավայր	72	122	139	99	75
Բարեկեցություն	88	80	99	108	93

Գծապատկեր 1. ՀՀ և հարևան երկրների բարեկեցության ինդեքսների դինամիկան 2008-2018թթ.-ի զեկույցների համաձայն (Գծապատկերը կազմվել է հեղինակի կողմից, տվյալները ստացվել են Legatum Institute, Legatum prosperity index-Country profiles, 2018 զեկույցից)

Ծանոթանանք նաև համաթվի դինամիկային ՀՀ և նրա հարևան երկրների 2008-2018թթ.-ի զեկույցների բարեկեցության ինդեքսների միջոցով: Ինչպես տեսնում ենք գծապատկեր 1-ից, բարեկեցության մակարդակով ներկայումս Հայաստանը տարածաշրջանում զիջում է միայն Վրաստանին: Նկատենք, որ նախորդ տարիներին նույնպես ավելի բարձր ցուցանիշ ենք գրանցել հարևաններ Ադրբեջանից և Իրանից, սակայն ընդհանուր առմամբ զիջել ենք Վրաստանին և Թուրքիային: Վերջինիս շրջանցել ենք հենց իր բարեկեցության մակարդակի նվազման հաշվին:

Ըստ ցուցանիշների՝ տարածաշրջանի հիմնական թույլ օղակները կառավարումն ու սոցիալական կապիտալն են, առավել զարգացած է կրթության ոլորտը:

Ամբողջ աշխարհի երկրների ցանկում Հայաստանը դեռ միջինից էլ ցածր դիրք է զբաղեցնում, ինչը բնականաբար պայմանավորված է այլ երկրների համեմատ Հայաստանի ոչ բարենպաստ աշխարհագրական դիրքով, տարածաշրջանի լարված իրավիճակով, ռեսուրսների սակավությամբ, բնական միջավայրով և սոցիալական կապիտալի թույլ, թերզարգացած մակարդակով:

Հեղինակների մեծամասնությունը սահմանում է սոցիալական կապիտալը որպես սոցիալական կազմակերպության բնութագրիչ, որն իր մեջ ներառում է միջավայրի հուսալիություն, վստահելիություն, տեղեկատվական

ալիքներ, նորմեր և արդյունավետ սանկցիաներ [5, стр. 21]: Հայաստանը պետք է ուշադրությունը լրջորեն սևեռի նաև այս ուղղությամբ, քանի որ, ինչպես տեսանք, դիտարկված երկրների շարքում սոցիալական կապիտալի մակարդակով վերջիններից ենք: Ունենք լուրջ անելիքներ բիզնես միջավայրն ակտիվացնելու ուղղությամբ, կառավարման և առողջապահության ոլորտներում:

Սակայն արդյունավետորեն մշակված սոցիալ-տնտեսական զարգացման քաղաքականությունը աստիճանաբար տանում է երկիրը դեպի զարգացում, ինչն իր հերթին կնպաստի ՀՀ բարեկեցության ինդեքսի բարձրացմանը և աշխարհի երկրների ցանկում դիրքի բարելավմանը:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Под ред. А.Н. Азриеляна, Большой экономический словарь, 4-е изд., доп. и перераб. М.: Институт новой экономики, 1999 [Edited by A. N. Azrielyan, Big economic dictionary, 4th edition, New Economics Institute, 1999]
2. <https://www.prosperity.com/about/methodology>
3. Legatum Institute, Legatum prosperity index-Methodology report, 2018
4. <https://gtmarket.ru/ratings/legatum-prosperity-index/info>
5. М. Р. Магдеева, Н. Н. Жилина, Т. С. Загидуллина, Социальный капитал: подходы к определению и измерению, Экономическая теория, Россия, 2017 [M. R. Margdeeva, N. N. Zhilina, T. C. Zagidullina, Social capital: approaches to definition and measurement, Economic theory, Russia, 2017]

ПРАВО

Доктрина абсолютной территориальной целостности в праве трансграничных водных ресурсов

Мейроян Э. С.

Российско-Армянский Университет (Армения, Ереван)

edgar.meyroyan@yahoo.com

Ключевые слова: доктрина абсолютной территориальной целостности, прибрежные государства, практика государств, река.

Բացարձակ տարածքային ամբողջականության դոկտրինը անդրասահմանային ջրային ռեսուրսների իրավունքում

Մեյրոյան Է. Ս.

Հայ-Ռուսական Համալսարան (Հայաստան, Երևան)

edgar.meyroyan@yahoo.com

Ամփոփում: Հետևյալ հոդվածը քննարկում է անդրասահմանային ջրային ռեսուրսների իրավունքում գոյություն ունեցող ամենա վիճելի դոկտրիններից մեկը, այն է՝ բացարձակ տարածքային ամբողջականության դոկտրինը: Մինչդեռ բացարձակ տարածքային ինքնիշխանության դոկտրինը ապահովում է վերին հոսքի պետության լիակատար հայեցողությունը, բացարձակ տարածքային ամբողջականության սկզբունքը հակառակն է պնդում, այն է՝ որ վերին հոսքի պետությունը պարտավոր է ձեռնպահ մնալ այն ամենից, ինչը կարող է ազդել ջրի բնական հոսքին դեպի հարևան պետություն: Ինչպես երևում է հենց անվանումից, այս դոկտրինը կրում է բացարձակ բնույթ, և դրանով ներքին հոսքի պետությանը վետոյի իրավունք է վերապահում, պահանջելով ջրերի լիարժեք հոսքի շարունակությունը վերին հոսքի պետությունից:

Հաշվի առնելով նշվածը, անհրաժեշտ է հասկանալ այս տեսության իրավական հիմնավորվածությունը, արդյոք այն կարելի է համարել որպես միջազգային սովորության իրավունքի դրսևորում, ինչպես նաև այն, թե ինչպիսի իրավական նշանակություն կարող է այն ունենալ այսօրվա միջազգային իրավունքի համատեքստում:

Բարձրացված հարցերի ուսումնասիրման նպատակով, մասնավորապես, սույն հոդվածի հեղինակը ուսումնասիրում է այդ դոկտրինի նկատմամբ կիրառվող պետական պրակտիկան, ինչպես նաև համապատասխան միջազգային պայմանագրերը և տարբեր իրավասությունների դատական որոշումները և այս խնդրին առնչվող գիտական տեսակետերը:

Վճռորոշ բառեր՝ բացարձակ տարածքային ամբողջականության դոկտրին, ջրահոսքի պետություններ, պետական պրակտիկա, գետ:

The Doctrine of Absolute Territorial Integrity in the Law of Transboundary Water Resources

Meyroyan E. S.

Russian-Armenian University (Armenia, Yerevan)

edgar.meyroyan@yahoo.com

Abstract: The following article studies one of the most controversial doctrines in the sphere of transboundary water resources, that is, the doctrine of absolute territorial integrity. Whereas the doctrine of absolute territorial sovereignty provides for a complete discretion of the upstream State, that of absolute territorial integrity holds quite the opposite: that the upstream State shall abstain from doing anything that might affect the natural flow of the water into the downstream State. As the name states itself, this doctrine bears an absolutist character, thereby conferring a right on a lower co-basin State to demand the continuation of the full flow of waters from an upper-co-basin State.

Given this, the legal analysis of this doctrine appears necessary for the purpose of understanding the legal grounds of the latter, whether it crystallizes customary international law, as well as what legal connotations it may have in the sense of today's international law.

For purposes of studying the raised questions, the author of this Article, in particular, examines the state practice respecting the said doctrine, also respective international treaties and judicial decisions of different jurisdictions as well as scholarly views of this topic.

Keywords: the doctrine of absolute territorial integrity, riparian States, State practice, river.

Теория абсолютной территориальной целостности в общих чертах предоставляет государству нижнего бассейна право требовать продолжения полного потока вод из государства верхнего бассейна, однако, в то же время не предоставляет никакого права ограничивать или препятствовать естественному потоку воды со своей территории в государство еще более ниже по течению. Тем самым, рассматриваемый доктринальный подход предоставляет право вето государству, находящемуся ниже по течению (или пограничному государству, хотя абсолютная территориальная целостность лучше всего отражается с точки зрения пересекающих водотоков), поскольку для любого изменения режима международных водотоков требуется его предварительное согласие.

Как можно с легкостью заметить, этот подход в целом находит свое одобрение среди государств ниже по течению с целью сдерживания государств верхнего бассейна в развитии своих водных ресурсов.

Также, как и доктрина абсолютного территориального суверенитета, теория абсолютной территориальной целостности основана на концепции суверенитета, однако, как представляется, она также основывается на равенстве государств и поэтому может рассматриваться как более совместимая с принципом суверенного равенства, закрепленным в Статье 2(1) Устава Организации Объединённых Наций.

Примечательно отметить, что концепция абсолютной территориальной целостности находит свое начало в доктринах прибрежных прав, которые традиционно существовали в национальных правовых системах. Еще суды Соединенного Королевства и Соединенных Штатов последовательно утверждали, что использование вод ручья разрешается только на прибрежной земле, то есть, земле, примыкающей к ручью, и что любому прибрежному государству разрешается использовать столько воды, сколько необходимо для бытовых целей.

Так, например, Апелляционный Суд Англии в деле *John Young & Co. v. Bankier Distillery Co.* дал четкое представление относительно доктрины прибрежных прав, заявляя следующее:

«Таким образом, каждое прибрежное государство имеет право на воду своего ручья в его естественном потоке, без ощутимого уменьшения или увеличения и без ощутимого изменения его характера или качества. Любое вторжение в это право, наносящее реальный ущерб ... дает право пострадавшей стороне на вмешательство Суда».¹

Касательно доктрины прибрежных прав Соединенных Штатов, судья Кент в 1829 году дал общее представление по этому поводу и отметил, что поток должен быть оставлен без изменений, и что прибрежное государство должно разумно использовать воду.²

Доктрина абсолютной территориальной целостности находит свое развитие также и в рамках международно-правовых инструментов. Так, интересным представляется признание доктрины, хотя в умеренной формулировке, Институтом Международного Права в своей Мадридской Декларации 1911 года. Декларация, во-первых, признает, что «Прибрежные государства с общим потоком находятся в состоянии постоянной физической зависимости друг от друга, что исключает идею полной автономии каждого государства по части естественного водотока, находящегося под его суверенитетом», а, во-вторых, документ определяет два основных правила, которыми прибрежные государства связаны.³ Во-первых, «Когда поток образует границу двух государств, ни одно из этих государств не может без согласия другого и без специального и действующего права вносить или разрешать внести индивидам, корпорациям и т.д. изменения, наносящие ущерб берегу другого государства. С другой стороны, ни одно государство не может на своей собственной территории использовать или разрешать использование воды таким образом, чтобы это могло серьезно помешать ее использованию другим государством или индивидами, корпорациями и т.д.»⁴ а во-вторых, «Когда поток проходит через территории двух или более государств ... ни одно предприятие ... не может потреблять столько воды, чтобы состав [потока] ... был изменен, когда тот достигает территории ниже по течению».⁵

Другой инструмент, по поводу которого тоже стоит пролить свет, является Женевская Конвенция о Влиянии Производства Гидроэнергии на Другие Государства 1923 года. Несмотря на то, что первоначальный проект Конвенции предусматривал *обязательное соглашение* между заинтересованными государствами, стороны далее отказались от такого подхода, считая ее несовместимой с принципом государственного суверенитета. В конечном итоге, Статья 1 Конвенции предусматривала следующее:

² Kent, 3 *Commentaries on American Law* (1829), at 440.

³ International Law Institute, Declaration of Madrid, 20 April 1911 (1911) 24 *Annuaire de L'Institut de Droit International*.

⁴ Там же, para. I.

⁵ Там же, para. II.

¹ *John Young & Co. v. Bankier Distillery Co.* [1893] AC.

«Настоящая конвенция несомненно влияет на права, принадлежащие каждому государству в пределах международного права, осуществления на своей собственной территории любой деятельности по производству необходимой гидроэлектроэнергии».⁶

В правовой литературе объясняется, что изначально отмечалось нежелание, чтобы Женевская конвенция вступила в силу по той простой причине, что у государства нижнего бассейна имеется право вето, хотя спустя два года документ уже действовал в полной силе.

Изучив, таким образом, общие черты и соответствующие международно-правовые документы, касающиеся доктрины абсолютной территориальной целостности, теперь необходимым представляется анализ соответствующей государственной практики относительно данной теории. Данный аналитический подход, во-первых, поможет нам понять есть ли на самом деле государства, которые поддерживают идеологию такой теории, а, во-вторых, возросла ли данная концепция до уровня *opinio juris*, тем самым, налагая определенные обязательства на государства в виде международного обычного права.

Так, в меморандуме, подготовленном для представителя Соединенных Штатов по делу *Trail Smelter*,⁷ касающемуся трансграничного загрязнения воздуха, Юридический Советник Государственного Департамента США заявил, что «Основополагающим принципом права наций является то, что суверенное государство является верховным в пределах своих собственных территориальных границ, и что оно и его граждане имеют право использовать свою территорию и собственность без вмешательства внешнего источника».⁸ Интересно, что среди оснований, на которых Советник ссылаясь в поддержку своей позиции, было то же самое дело Верховного Суда США, на которое ссылаясь Генеральный Прокурор Хармон в поддержку доктрины абсолютного территориального суверенитета, а именно, *The Schooner Exchange v. McFaddon*.⁹ Несмотря на то, что дело *Trail Smelter* касалось трансграничного загрязнения воздуха, происходящее от металлургического завода в Канаде, и причинившее вред в штате Вашингтон, США, в меморандуме Юридическо-

го Советника не проводилось никакого различия между вредом, причиненным посредством *направления* чего-либо в другое государство, с одной стороны, и вредом, причиненным посредством *отвода* чего-либо из этого государства, с другой. На самом деле, обе ситуации изменяют естественный статус-кво и препятствуют государству в использовании своей территории по собственному усмотрению. Тем самым, получается, что в той степени, в которой первая ситуация запрещена, то, по-видимому, следует, что и вторая должна быть тоже запрещена.

Доктрина абсолютной территориальной целостности была использована и другими государствами нижнего бассейна в спорах, касающихся несудоходных видов использования международных водотоков.

Так, Египет, являясь одним из наиболее последовательных представителей рассматриваемой доктрины, еще в 1981 году на международных форумах выражал позицию относительно того, что:

«Каждое прибрежное государство имеет полное право поддерживать статус-кво рек, протекающих на ее территории ... это вытекает из принципа, согласно которому ни одно государство не имеет право предпринимать какие-либо позитивные или негативные меры, которые могли бы повлиять на сток реки в другие государства ... в общем, любые работы в верховьях реки, которые могут повлиять на государства в низовьях, запрещены, если переговоры не состоялись».¹⁰

Тем не менее, профессор МакКаффри отмечает, что на практике, однако, Египет дал свое согласие на проекты, осуществляемые в государствах верхнего бассейна Нила, таких как плотина Оуэн-Фолс в Уганде, где Египет даже согласился выплатить значительную компенсацию за потерю гидроэлектроэнергии в результате мер, принятых для защиты ирригационных интересов в Египте.¹¹ Следует отметить также, что сегодня Египет является активным участником по разработке основ сотрудничества для устойчивого развития бассейна реки Нил.

Аналогичным образом, хотя Пакистан, будучи государством ниже по течению, был сторонником доктрины абсолютной территориальной целостности по отношению Индии, вскоре предложил созвать конференцию с целью согласования «справедливого распределения» всех вод реки Инда, разделяемых двумя странами.¹²

⁶ Женевская Конвенция о Влиянии Производства Гидроэлектроэнергии на Другие Государства 1923 года, 36 *LNTS* 77.

⁷ *Trail Smelter Case (United States/Canada)*, 1941, *RIAA*, Vol. III, pp. 1905-1982.

⁸ McCaffrey, *The Law of International Watercourses*, 2nd edition, 2007, (Oxford), p. 127.

⁹ 7 Cranch [U.S. Supreme Court Reports], p. 116, at p. 136 (1812).

¹⁰ Выше с 7, pp. 128-129.

¹¹ Там же.

¹² R. Baxter, "The Indus Basin", in Garretson et al. (eds.), at 451, 454.

Далее, арбитражный процесс по делу *Lake Lanoux*¹³ между Францией и Испанией тоже может охарактеризоваться, как отражающее, в определенной части, доктрину абсолютной территориальной целостности. Рассматриваемое дело касалось планов Франции по строительству гидроэлектростанции, с помощью которой возможно было бы отвести воду из системы реки Кэрол, вверх по течению от испанской границы, а затем вернуть воду в названную реку в эквивалентном количестве до того, как она достигнет Испании. И, хотя, Испания изначально признала, что она будет получать то же количество и качество воды, что и до реализации плана, она, тем не менее, утверждала, что французский план нанесет ей ущерб по двум связанным причинам. Во-первых, возвращенная вода будет поступать из другого бассейна, а именно, из Арьежа, а, во-вторых, поскольку вода в реку Кэрол будет возвращена искусственными средствами, которые в большинстве зависят от воли человека, подача воды может быть прервана вмешательством самого человека, что может создать фактическое неравенство и «физическую возможность нарушения права».¹⁴ Испания далее утверждала, что согласно Байоннскому Договору 1866 года и Дополнительному Акту между двумя государствами, Франция не может приступить к своему плану без предварительного получения согласия Испании. В свете подобных аргументаций со стороны Испании, Трибунал заявил, что «правило, согласно которому государства могут использовать гидравлическую энергию международных водных путей только в том случае, если было заключено предварительное соглашение между заинтересованными государствами, не может быть установлено в качестве обычного права или же принципа общего права».¹⁵ В любом случае, как отмечает профессор МакКаффри, поскольку в ходе арбитражного разбирательства Испания признала, что государства имеют право наносить ограниченный ущерб территории другого государства, ее позицию нельзя охарактеризовать как «абсолютное». Даже в той мере, в которой можно считать, что Испания отстаивала такую позицию, она основывалась не на общем международном праве, а на договоре, заключенном с Францией.

И, наконец, в рамках государственной практики рассмотрим позицию Боливии по отношению теории абсолютной территориальной целостности. Некоторые комментаторы отмечают, что Боливия, государство, расположенное ниже

по течению по отношению к Чили, полагалась на рассматриваемую доктрину в спорах, касающихся рек Маури и Лаука.

В случае реки Маури, Боливия в своих аргументах основывалась на внутрисударственное право, в особенности, на доктрину прибрежных прав (которые были рассмотрены выше). И несмотря на то, что данная доктрина в области частного права имеет определенные общие черты с теорией абсолютной территориальной целостности, одно ее применение вряд ли можно считать, что Боливия признает последнюю теорию, как представляющую общее международное право.

Что касается спора между Боливией и Чили по поводу реки Лаука, то тот возник в связи заявлением президента Чили в 1939 года о планах государства перевести воду из бассейна Лаука в бассейн Азапа для орошения долины Азапа. Боливия опротестовала подобные планы в записке, в которой, опираясь на Декларацию Монтевидео 1933 года, указывалось, что международное право разрешает государству вверх по течению использовать международную реку при условии, что оно не сделает ничего, «что изменит в любой форме гидрологические условия и естественный режим реки».¹⁶ Однако, несмотря на позицию Боливии, некоторые публицисты охарактеризовали этот спор, как всего лишь один инцидент в контексте той напряженности, которая существовала между двумя государствами, начиная еще с 1830-х годов. С другой стороны, некоторые рассматривают позицию Боливии, как «по сути, инструмент, с помощью которого правительство Боливии могло бы объединить свой народ по менее драматичному, но гораздо более базовому вопросу выхода к морю».¹⁷ Относительно последнего, действительно не случайно, что недавняя судебная практика Международного Суда ООН касалась спора между Боливией и Чили по поводу Обязательства договориться о доступе к Тихому океану.¹⁸

Рассмотрев соответствующую практику государств, немаловажным представляются также и взгляды некоторых ученых, которые, по видимому, отмечают как поддерживающие идеологию абсолютной территориальной целостности.

Так, например, Макс Юбер, великий швейцарский юрист, утверждал, что «Каждое государство должно позволять рекам ... течь естественно; оно не может отвлекать воду в ущерб

¹³ *Spain v. France* (1957) 4 ILR 101.

¹⁴ Выше с 7, р. 130.

¹⁵ Выше с. 12, at 130.

¹⁶ Выше с 7, р. 131.

¹⁷ Там же.

¹⁸ *Obligation to Negotiate Access to the Pacific Ocean (Bolivia v. Chile)* 1 October 2018, General List No. 153, ICJ.

одному или нескольким другим государствам, имеющим права по отношению к реке, или прерывать, искусственно увеличивать или уменьшать ее сток».¹⁹ Однако, он также отмечает, что к несущественным трансграничным последствиям следует мириться, когда те являются результатом законной деятельности и не затрагивают существенные интересы соседнего государства, и что из-за неразвитости международного права, касающегося суверенитета над международными водотоками, правовые принципы в этой области должны были исходить из области права соседства.

Подобным образом, хотя заявления, сделанные в 8-м издании Международного Права Оппенхайма 1955 года, были процитированы в поддержку рассматриваемого доктринального подхода, МакКаффри отмечает, что последнее издание той же работы добавляет мысль о том, что, например, «соседнее государство не может возражать против работ, выполняемых другим прибрежным государством, если только его собственные интересы в речных водах существенно не затронуты».²⁰

Кроме того, как и в случае абсолютного территориального суверенитета, большинство авторов, упомянутых в поддержку абсолютной территориальной целостности, писали до того, как несудоходные виды использования приобрели большое значение, и соответственно, до того, как практика государств в отношении несудоходных видов использования стала существенно развиваться.

В конечном итоге, профессор МакКаффри, комментируя обе доктрины, приходит к выводу, что «Обе доктрины, по сути, фактически близоруки и юридически «анархичны»: они игнорируют потребность других государств в водах международного водотока и отрицают, что суверенитет влечет за собой как обязанности, так и права».²¹

Таким образом, учитывая сказанное, можно прийти к выводу, что доктрина абсолютной территориальной целостности не была принята достаточно широко, чтобы составить региональный, не говоря уже о международном обычае.

Использованные Источники

1. *John Young & Co. v. Bankier Distillery Co.* [1893] AC.
2. Kent, 3 *Commentaries on American Law* (1829).
3. International Law Institute, Declaration of Madrid, 20 April 1911 (1911) 24 *Annuaire de L'Institut de Droit International*.
4. Женевская Конвенция о Влиянии Производства Гидроэлектроэнергии на Другие Государства 1923 года, 36 *LNTS* 77.
5. McCaffrey, *The Law of International Watercourses*, 2nd edition, 2007, (Oxford).
6. *Trail Smelter Case (United States/Canada)*, 1941, *RIAA*, Vol. III, pp. 1905-1982.
7. 7 Cranch [U.S. Supreme Court Reports], p. 116, at p. 136 (1812).
8. R. Baxter, "The Indus Basin", in Garretson et al. (eds.).
9. *Spain v. France* (1957) 4 *ILR* 101.
10. *Obligation to Negotiate Access to the Pacific Ocean (Bolivia v Chile)* 1 October 2018, General List No. 153, ICJ.

¹⁹ Выше с 7, p. 132.

²⁰ R. Jennings and A. Watts (eds), *Oppenheim's International Law* (9th edn) (Longman, London, 1992), at 584-5.

²¹ Выше с 7, p. 133.

Քրեական դատավարության «ողջամիտ ժամկետ» սկզբունքի ի հայտ գալու պատմական նախադրյալները

Ավագյան Գ.Պ.

ՀՀ պետական կառավարման ակադեմիա (Հայաստան, Երևան)
geoavagyan@gmail.com

Վճռորոշ բաներ՝ օրենք, դատավարական ժամկետ, դատական համակարգ, դատական պաշտպանություն, ողջամիտ ժամկետ, քրեական, քրեական դատավարության, օրենսգիրք:

Исторические основы принципа «разумный срок» в уголовном процессе

Авагян Г.П.

Академия государственного управления РА (Армения, Ереван)
geoavagyan@gmail.com

Резюме: Данная статья посвящена истокам термина «разумный срок», его историко-правовому развитию. В статье автор подчеркнул важность термина "разумный срок". В статье автор подчеркнул важность термина «разумные сроки», сделал исторический и юридический обзор. Статья основана на международных правовых актах и национальных положениях, а также на источниках иностранных юристов.

Ключевые слова: закон, судебный срок, судебная система, судебная защита, разумный срок, уголовный, уголовный процесс, кодекс.

Historical bases of the principle "the reasonable term" in criminal trial

Avagyan G.P.

Public Administration Academy of RA (Armenia, Yerevan)
geoavagyan@gmail.com

Abstract: This article is devoted to sources of the term "reasonable term", its historical and legal development. In article the author emphasized importance of the term "reasonable term". In article the author emphasized importance of the term "reasonable terms", made the historical and legal review.

This article is devoted to disclosure of the term "reasonable term", its contents and the legal description which provides implementation of a problem of the criminal and criminal procedure law. In article the author emphasized importance of the term "reasonable term", carried out comparative analysis. Article is based on the international legal acts and national provisions and also on sources of foreign lawyers.

Keywords: law, judicial term, judicial system, judicial protection, reasonable term, criminal, criminal trial, code.

Քաղաքացիական, քրեական եւ վարչական դատավարության կարգով սուբյեկտիվ իրավունքների արդյունավետ պաշտպանությունը ենթադրում է ողջամիտ ժամկետում գործի քննության ապահովում: Ողջամիտ ժամկետում գործի քննության իրավունքը արդար դատաքննության իրավունքի բաղկացուցիչներից է: Այն նպատակ ունի բոլոր շահագրգիռ անձանց պաշտպանել երկարատեւ եւ անվերջանալի ձգձգվող դատավարություններից, անորոշ վիճակներից եւ ապահովել արադարադատության իրականացումն առանց ավելորդ ձգձգումների, ինչը կարող է վտանգել

գործի քննության արդյունավետությունն ու վստահեցնությունը¹:

Ընդհանրապես, դատավարական ժամկետների եւ դատական գործերի քննության անհարկի ձգձգումների հիմնահարցը անցել է լուրջ պատմաիրավական զարգացում: Օրինակ՝ դեռեւս Պյոտր 1-ին կայսեր ժամանակ ընդունված Գլխավոր կանոնադրության (1720 թ.) 4-րդ գլուխը վերաբերում էր դատավարության ժամկետներին²: Դեռեւս այդ ժամանակաշրջանից հնարավոր լուծումներ էին փորձում գտնել, որով հնարավոր կլինեին խուսափել դատավարական ձգձգումներից: Մաս-

¹ Տե՛ս Հ.Մ.Տեր-Վարդանյան, Արդար դատաքննության իրավունքի սահմանադրական հիմքերը ՀՀ-ում, Երևան, 2009թ. էջ 111:

² Տե՛ս Реформы Петра I. Сборник документов/сост. В.И. Лебедев. М., 1937, էջ 378:

նավորապես սահմանված էր, որ «ով դատակոչված է որպես վկա, պարտավոր է ներկայանալ դատավարությանը: Իսկ անհարկի չներկայանալու, գործը ձգձգելու համար կարող է ենթարկվել պատասխանատվության»: Ինչպես վկայում են այդ ժամանակաշրջանի ռուսական իրավաբանական աղբյուրները, դեռևս այդ ժամանակահատվածում դատավարությունների հիմնական խնդիրն էր ամեն կերպ վերջ դնել դատավարական անհարկի ձգձգումներին՝ ապահովելով դատական ակտերի օրինականությունն ու արդարադատությունն առհասարակ:

Չնայած այդ ամենին՝ կառավարողների բոլոր կոչերը չսովեցին ցանկալի արդյունք. քրեական գործերը տարիներով շարունակում էին մնալ չքննված, իսկ դատավարության մասնակիցների իրավունքները՝ չպաշտպանված: Այդ ամենի հետևանքով նկատվում էր դատական իշխանության հեղինակության անկում:

XVIII դարի երկրորդ կեսին իշխանության եկած Եկատերինա 2-րդ թագուհու իշխանությանն այդ ամենը չէր կարող բավարարել, եւ իրավաբանները հետամուտ եղան իրավիճակի շտկմանը: Եկատերինա 2-րդի 1763թ. փետրվարի 10-ի հրամանը՝ «Գողության, ավագակության եւ ազատագրկման կարգավորման մասին»³, սկսվում էր այն թեզով, որ դատավարության ձգձգումները մեծ վնաս են հասցնում պետությանը եւ ցուցում էր տրվում բոլոր քրեական գործերը լուծել մեկ ամսվա ընթացքում: Այդ ամենի կենսագործման համար Եկատերինա 2-րդը ստեղծեց Սենատին կից հատուկ հանձնախումբ, որը պետք է հետեւեր դատավարական ժամկետների հրստակ պահպանմանը:

1864թ. քրեական դատարանակազմության կանոնագրքում, ի տարբերություն Պյոտր 1-ի եւ Եկատերինա 2-րդի ժամանակաշրջանի նորմատիվ ակտերի, բացակայում էր քրեական գործերի քննության առավելագույն ժամկետը կարգավորող նորմը: Այդ մասին չխոսվեց նաեւ ավելի ուշ ընդունված նորմատիվ իրավական ակտերում: Օրենսդրի նման տրամաբանությունը շատ դեպքերում անհասկանալի էր, որովհետեւ դատավարա-

կան ժամկետների առավելագույն սահմանի ոչ հստակ կարգավորումը եւ դրանց նախատեսված չլինելը խախտում էր ողջամտության սահմանները եւ դատական քաջքշունների համար նախադրյալներ ստեղծում:

Օրենսդրության հետագա զարգացումն իր արտացոլումը գտավ Խորհրդային Ռուսաստանի 1923թ. քրեական դատավարության օրենսգրքում, որում որոշակի իրավակարգավորումներ տեղ գտան՝ ուղղված դատական ժամկետների անհարկի ձգձգման արգելքին⁴: 1960թ. ՌՍՖՍՀ եւ 1961թ. ՀԽՍՀ քրեական դատավարության օրենսգրքերն արդեն դատական գործերի արագ քննությունը դիտարկում էին որպես քրեական դատավարության կարեւորագույն սկզբունքներից մեկը:

2010թ. փոփոխություններ եւ լրացումներ կատարվեցին գործող ՌԴ քրեական դատավարության օրենսգրքում, որը լրացվեց «քրեական դատավարության ողջամիտ ժամկետը» 6.1 հոդվածով⁵: Բացի այդ, ընդունվեց Դաշնային օրենք, որը կարգավորում էր դատավարության ողջամիտ ժամկետի իրավունքի խախտման եւ դատական ակտը ողջամիտ ժամկետում չկատարելու հետևանքով մարդու իրավունքների ենթադրյալ խախտման դեպքերը:

Ողջամիտ ժամկետում գործերի քննության իրավունքն իր ամրագրումն է գտել նաեւ եվրոպական իրավունքի կարեւորագույն փաստաթղթերում: Այսպես՝ «Մարդու իրավունքների եւ հիմնարար ազատությունների մասին եվրոպական կոնվենցիայի»⁶ 6-րդ հոդվածը ողջամիտ ժամկետում գործերի քննությունը համարում է պետության պոզիտիվ պարտականություն՝ առանձնացնելով այն արդար դատաքննության իրավունքի բովանդակության մեջ: Այս առումով հատկանշական է Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի իրավական դիրքորոշումն առ այն, որ պայմանավորվող պետություններին պարտավորեցնում է

³ Ст'у Законодательство Екатерины II, в 2т./ отв. ред. О.И.Честяков, Т.Е.Новицкая. М., 2001, т.2 984:

⁴ Ст'у Уголовно-процессуальный кодекс РСФСР 1923 года (Электронный ресурс). КонсультантПлюс: справ правовая система. Версия Проф. М., 2012:

⁵ Ст'у О внесении изменений в отдельные законодательные акты РФ в связи с принятием Федерального закона <<О компенсации за нарушение права на судопроизводство в разумный срок или права на исполнение судебного акта в разумный срок>>: Федеральный закон N69-ФЗ от 30 апреля 2010г. //СЗ РФ 2010:

⁶ Հնդունվել է 4 նոյեմբերի, 1950թ. Հռոմ, այսուհետ՝ Կոնվենցիա:

իրենց իրավական համակարգերը կազմակերպել այնպես, որպեսզի դատարանները հնարավորություն ունենան պահպանել ժամկետների ողջամտությունը⁷:

«Ողջամիտ ժամկետի» էությունը ենթադրում է ողջամիտ ժամկետում դատական ակտի կայացում, դրանով իսկ վերջ տալով անորոշությանը, որում գտնվում է այս կամ այն անձը՝ կապված նրա քաղաքացիաիրավական կարգավիճակից կամ նրան առաջադրված քրեական մեղադրանքից:

Համաձայն Մարդու իրավունքների Եվրոպական դատարանի դիրքորոշման՝ ողջամիտ ժամկետը մի ժամանակահատված է, որը թույլ է տալիս խուսափել քրեական գործի հետաքննության ու քննության ժամանակ ծայրահեղ, չհիմնավորված ձգձգումներից:

Վերլուծելով ՄԻԵԴ որոշումները գործողության տեւողության ողջամտության հիմնախնդրի հետ կապված՝ Ի.Ն.Սամիլինան փորձել է սահմանել «ողջամիտ ժամկետներ» եզրույթը՝ դրան հակադարձելով «ձգձգում» եզրույթը, որն ունի հետևյալ նշանակությունները՝ «գործի կամ որևէ հարցի լուծման անբարեխիղճ ձգձգում, ինչպես նաև գործի դանդաղ ընթացք, որը բարդանում է մանր ձևականություններով, օրինակ՝ ավելորդ գրագրությամբ», «ճյուղավորումներ դատական գործերում, դատական գործերի դանդաղություն կամ չարաշահում»:

Պետք է նշել, որ «ժամկետ» հասկացությունը ինքն իրենով քրեական դատավարության առումով մեկնաբանվում է ոչ միանշանակ: Այսպես՝ Վ. Մ. Ժուկովսկին համաձայն չէ Ի. Մ. Ջայցի և Ռ.Խ.Յակուպովի հետ, ովքեր ժամկետ ասելով հասկանում էին ժամանակի պահ ու ենթադրվում է, որ «դատավարական ժամկետը մշտապես տեւողություն է»: Քրեադատավարական օրենքը մի շարք նորմերում պարունակում է որևէ դատավարական գործողության կատարում մեկ այլ դատավարական գործողության հետ մեկտեղ կամ մինչ դրա վրա հասնելը, կամ դրա ավարտվելը, կամ որոշակի իրադարձության

տեղի ունենալը, այսինքն՝ օգտագործում է ժամկետ-պահեր հասկացությունը:

Ինչպես արդեն նշեցինք, ողջամիտ ժամկետի իրավունքի պահպանումը պետության պոզիտիվ պարտականությունն է, եւ հարկ է ընդգծել, որ ներպետական դատարանների ժամանակավոր ծանրաբեռնվածությունը չի հանգեցնում պետության պատասխանատվության, եթե պետությունը ձեռնարկում է այդօրինակ իրավիճակները շտկելուն միտված գործողություններ: Հետևաբար՝ ողջամիտ ժամկետում գործի քննության իրավունքը խախտելու համար պատասխանատվությունն ամբողջապես կրում է պետությունը, որից վերջինս կարող է ազատվել, եթե անհապաղ ձեռնարկել է հետագա խախտումները բացառելուն ուղղված միջոցներ: Ի դեպ, այդ միջոցների արդյունավետությունը գնահատելու իրավասությունը տրված է միայն Եվրոպական դատարանին:

Իրավաբանական գրականության մեջ «ողջամիտ ժամկետ» կատեգորիայում «ժամկետ» բառը ենթադրվում է առաջին հերթին որպես տեւողություն, եւ դիտվող կատեգորիայի հիմնական խնդիրը հարցադրումն է, թե քրեադատավարական գործունեության ինչպիսի տեւողությունը կարելի է համարել ողջամիտ:

Օրենսդիրը ողջամիտ ժամկետներ պահպանելու պահանջը վերագրում է դատավարական գործունեությանը, ինչը չի ենթադրում հստակ իրավական կարգավորում ու հասցեագրում է հետաքննական մարմիններին, դատախազին, դատարանին: Ըստ որում՝ ողջամիտ ժամկետների բնորոշումը չի սահմանում, այլ ձևավորում է մոտեցումներ, որոնցով անհրաժեշտ է սահմանել, թե արդյոք կոնկրետ քրեական գործին տրված ժամկետը ողջամիտ է:

Կասկածներ է հարուցում մասնավորապես այն, որ ողջամիտ ժամկետի հետհաշվարկի սկիզբ ընդունված է քրեական հետապնդման մեկնարկը, ինչը հստակ օրենսդրական կարգավորումներ չի ենթադրում, ըստ որում՝ անուշադրության է մատնված քրեադատավարական գործունեությունը քրեական գործի հարուցման պահին, ինչպես նաև հետաքննության պահը՝ մինչ կասկածյալի ի հայտ գալը:

⁷ Տե՛ս «Մարդու իրավունքների եւ հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին 1950թ. Կոնվենցիայի մեկնաբանություն: Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի նախադեպային իրավունքը». Գիտական խմբագիր Գ.Հարությունյան, Եր., 2005, էջեր 212-214:

Թյուրբմբոնումների տեղիք է տալիս նաեւ այն, որ ժամկետի ավարտ է համարվում քրեական հետապնդման կասեցումը կամ մեղադրական որոշման կայացումը, այլ ոչ թե ըստ գործի վերջնական որոշման կայացումը:

Պետք է նաև ուշադրություն դարձնել այն փաստին, որ ժամկետի ողջամտության այն մոտեցումը, ինչպիսին է «դատարանի, դատախազի, քննչական մարմնի ղեկավարի, հետաքննության մարմնի ղեկավարի գործողությունների բավարարությունն ու արդյունավետությունը, որոնք կատարվել են քրեական հետապնդման կամ քրեական գործի համաժամանակյա իրականացման նպատակով», չի պարունակում օբյեկտիվ հատկանիշներ ու գործողության ժամկետի ողջամտության գնահատականը ամբողջությամբ կախված կլինի այն հանգամանքի դիտարկումից, թե ով է այդ գնահատումն իրականացնելու⁸:

Ողջամիտ ժամկետների պահպանումը նախեւառաջ պահանջ է, որը միտված է իրավակիրառողին, ով պարտավոր է բավարար ու արդյունավետ կերպով կատարել իր գործունեությունը այնպես, որ քրեական դատավարության ընդհանուր տևողությունը ողջամիտ լինի:

Ըստ որում, «ողջամիտ ժամկետներ» եզրույթն ինքն իրենով հանդիսանում է անորոշ, գնահատողական հասկացություն: Եթե ողջամիտ ժամկետներ կատեգորիան դիտարկենք միայն այդ տեսանկյունից, ապա պետք է ընդունենք, որ գործի ընթացքի երկարատևությունը տեղի է ունենում այն անձանց կամ մարմինների մեղքով, որոնք իրականացնում են գործի ընթացքը: Միաժամանակ գործի ձգձգումը կարող է կապված լինել գործընթացի այլ մասնակիցների հետ, որոնք խոչընդոտում են համաժամանակյա քննությանը կամ գործի քննությանը դատարանում:

Հեղինակը լրիվ արդարացիորեն ողջամիտ ժամկետների գնահատումը պայմանավորում է ոչ միայն «քրեական գործի գործողության ժամանակ գործադրած ջանքերով», «հետաքննության մարմիններով կամ դատարանով», այլև հենց ժամկետով, որը հաշվվում է տարի-

ներով ու ամիսներով, նաև՝ կողմերի պահվածքով, գործի բարդությամբ:

Ա. Վ. Օբրազցովը նույնացնում է ողջամիտ ժամկետը դատավարական գործունեության օրինականության ու հիմնավորվածության հետ: Հայտնի է, որ օրենքում սահմանված են ժամկետներ այս կամ այն դատավարական գործողությունների համար ու այդ իմաստով դատավարական ժամկետների պահպանման պահանջը հենց օրինականության պահանջն է⁹:

Միաժամանակ պետք է արձանագրել, որ օրենքով դատավարության ոչ բոլոր փուլերի համար են նախատեսված ժամկետներ, մասնավորապես՝ քրեական գործը առաջին ատյանի դատարանում ըստ էության քննելու ու թույլատրելու համար, իսկ ընդհանուր առմամբ քրեական դատավարության ընդհանուր տևողությունը չի կարգավորվում: Դրա համար հիմքեր չկան ողջամիտ ժամկետը օրինականության ու հիմնավորվածության հետ նույնականացնելու համար:

Հետազոտություններում, որոնք նվիրված են քրեական գործերի ընթացքի ժամանակային ու համաժամանակյա սկզբունքներին, ուշադրություն է հատկացվում նրան, որ օրենքում ժամկետների մեծամասնությամբ քրեական դատավարության մարմնի որևէ գործողության կատարման համար առկա է առավելագույն թույլատրելի տևողություն և որ օրենսդիրը նախնական քննության ժամկետների կարգավորման ժամանակ խուսափում է ավելորդ խստությունից, իսկ ընդհանուր առմամբ բոլոր ժամկետները սահմանված են որոշակի պաշարով:

Դա բացատրվում է նրանով, որ օրենսդիրը, ով հետաքրքրված է գործընթացի բնականոն եւ արագ ընթացքով, միաժամանակ զրկված է բոլոր այն առանձնահատկությունները հաշվի առնելու հնարավորությունից, որոնք կապված են յուրաքանչյուր կոնկրետ գործի ընթացքի հետ: Առավելագույն ժամկետների օգնությամբ նա կարող է միայն կանխել գործով քննության ձգձգումը:

Վ. Մ. Սավիցկին արդարացիորեն գտնում է, որ «հետաքննության ժամկետի գերկրճա-

⁸ Ст'у Аширбекова М.Т., Кудин Ф.М. "Разумный срок" как оценочное понятие в уголовно-процессуальном праве // Уголовное судопроизводство. 2011. N 2. էջեր 21 - 25:

⁹ Ст'у Образцов А.В. От разумных сроков в уголовном процессе к принципу разумности//Российский следователь. 2011. N16, էջեր 32-33:

տումը, որը չի բացատրվում գործի կոնկրետ հանգամանքներով, կարող է հանգեցնել նրան, որ քննության ժամանակ բաց կթողնվեն կարևոր ապացույցներ, աննկատ կմնան հանցագործության իրական պատճառները, շարժառիթները, այլ կերպ ասած՝ կխեղվի հետաքննության ու դատաքննության հեռանկարը»¹⁰:

Մ.Ս.Ստրոգովիչը մատնանշում է. «Հետաքննության արագացված ավարտը ոչ մի դեպքում չպետք է ստացվի հետաքննության որակի, լայնության ու օբյեկտիվության հաշվին»¹¹: Ժամկետները պետք է բավարար լինեն ոչ միայն գործով բոլոր դատավարական գործողությունների իրականացման համար, այլև որպեսզի ամբողջությամբ ապահովվի գործընթացի մասնակիցների իրավունքները, իսկ ընթացքը ընդհանուր առմամբ արդյունավետ լինի:

Այդ պատճառով էլ օրենսդրի առաջ դրված է խնդիր՝ սահմանել օպտիմալ, նպատակային ժամկետներ այս կամ այն դատավարական գործողության կատարման համար ու միաժամանակ կանխել գործընթացի ծայրահեղ երկար տևողությունը, հանձնարարել գործընթացի խնդիրների հաջող լուծման համար անհրաժեշտ տեմպը:

Ա.Յու.Սմոլինը այս առիթով նկատում է, որ Մարդու իրավունքների ու հիմնական ազատությունների մասին Կոնվենցիայով դատական գործընթացի ողջամիտ ժամկետների պահանջը ուղղված է ոչ միայն իրավակիրի առողին, այլև օրենսդրին՝ պարտավորեցնելով վերջինիս ավելի հավասարակշռված մոտենալ դատավարական ժամկետների նորմատիվային սահմանմանը¹²:

Անկասկած, օրենքում պետք է սահմանվեն ոչ միայն որոշակի ժամկետներ, այլև դրանց պահպանման երաշխիքներ, վերահսկողության դատավարական կառուցակարգեր: Քրեադատավարական ձևը, ապահովելով քրեական գործի ընթացքը, պետք է ներառի ոչ

միայն դատավարական գործողությունների, հիմքերի, պայմանների, միջոցառումների ու ընթացքի ժամկետների հաջորդականության կարգավորում, այլև գործով որոշումների կայացման ժամանակ կիրառվելիք գործողությունների օրինականության, հիմնավորվածության, համաժամանակյա բնույթի խիստ համակարգային վերահսկողություն:

Ինչ վերաբերում է իրավակիրառողին (հետաքննության մարմիններ, դատախազ, դատավոր), ապա նրանց առջև պետք է հստակ դրվի դատավարական ժամկետների խստագույն պահպանման օրենսդրական պահանջը: Այդ խնդիրը ենթադրում է դատավարական գործունեության իրագործում՝ առանց ժամանակային ավելորդ ծախսի:

Օրինակ՝ հանցագործության վերաբերյալ հաղորդմամբ քրեական գործի հարուցման որոշման կայացման համար որոշ դեպքերում բավարար է մի քանի ժամը, երբեմն՝ մի քանի րոպեն, ու անհրաժեշտություն չկա օգտագործել երեք օր: Նախնական քննությունը կարող է ավարտվել ոչ թե երկու ամիս ժամկետում, այլ ավելի շուտ եւ այլն:

Ենթադրվում է, որ երբ խոսքը գնում է դատավարության ողջամիտ ժամկետների մասին, նկատի է առնվում նախեւառաջ դրա տևողությունը: Այսպես, Ա.Վ.Սմիրնովը ու Կ.Բ.Կալինովսկին, ընդունելով ողջամտությունը որպես գործընթացի սկզբունք, նկատում են, որ «ավելի վաղ տեսության մեջ շոշափվում է շտապողականության սկզբունքը, իսկ այն ըստ Դալի նշանակում է արագ, անդադրում, հապճեպ»¹³:

«Ողջամտությունը» ավելի բարդ հասկացություն է, որը չի ենթադրում օբյեկտիվ չափում: Այսպես՝ Վ.Մ. Ժուկովսկին համարում է, որ «շտապողականություն» եզրույթն արտացոլում է ժամանակի քանակական կողմը՝ տևողությունը, իսկ համաժամանակությունը՝ արագության հետ համեմատած առավել բովանդակալից պահանջներ է ներկայացնում: Հեղինակը համաժամանակության հասկացության մեջ տևողության պահանջներին զու-

¹⁰ Ст'у Савицкий В.М. Прокурорский надзор за дознанием и предварительным следствием. М.: Госюриздат, 1959. էջեր 15 - 16:

¹¹ Ст'у Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. М.: Наука, 1970. Т. 2. էջ 65:

¹² Ст'у Смолин, А. Ю. Разумный срок уголовного судопроизводства – проявление принципа процессуальной экономии, Российский следователь. – 2010. – № 19:

¹³ Ст'у Смирнов А.В., Калиновский К.Б. Уголовный процесс: Учебник / Под общ. ред. А.В. Смирнова. 4-е изд., перераб. и доп. М.: КНОРУС, 2008, էջ 69:

գահեռ ներառում է կատարվող գործողությունների հաջորդականությունը¹⁴:

Ելնելով հաջորդականություն՝ գործողությունների հերթականություն ու համաժամանակություն՝ իր ժամանակին, անհրաժեշտ պահին կատարվող բառերի իմաստից, ենթադրում ենք, որ քրեադատավարական գործունեության տեսանկյունից համաժամանակությունը իրավակիրառողի կողմից օրենքով սահմանված ժամկետների պահպանումն է, ինչպես նաև իրավական կարգավորման բացակայության դեպքում՝ տվյալ հանգամանքներից ելնելով գործողությունների կատարումը:

Կարծում ենք, որ հաշվի առնելով քրեադատավարական գործունեության տևողության կրճատման պահանջների՝ առաջին պլան մղվելը, ժամկետի վերաբերյալ առավել ստույգ կլինի «շտապողականություն» եզրույթի, այլ ոչ թե համաժամանակություն եզրույթի կիրառումը:

Պ.Յա.Սոկոլը կարծիք է հայտնել, որ «շտապողականությունը հանդես է գալիս ոչ թե որպես քրեական դատավարության կամ քրեադատավարական առանձին նորմերի խնդիր, այլ բացառապես որպես օպտիմալության կամ դատավարական խնայողության տարր»¹⁵:

Անկասկած, դատավարական ժամկետների խնայողությունը պայմանավորում է գործընթացի շտապողականությունը՝ միայն դատավարական անհրաժեշտ գործողությունների կատարումը, ավելորդ ձևականությունների բացառումը, որեւէ միջոցառման բացառումը կամ դրա կրճատումը նյութական կամ այլ միջոցների խնայողության հետ մեկտեղ նպաստում է գործընթացի արագացմանը: Միննույն ժամանակ դատավարական ժամկետների խնայողությունը, շտապողականությունից խուսափելու հետ մեկտեղ ինքնուրույն պահանջ է քրեական դատավարության ոլորտում:

Ժամանակակից իրավաբանական գրականության մեջ քրեական դատավարության առանձին հիմնական խնդիրների մեջ մատնանշվում են գործընթացի կրճատման կամ

արագացման խնդիրները: Անկասկած է, որ ինչպես ժամկետների, այնպես էլ դատավարական ժամկետների խնայողության մասին հոգսը պետք է կրեն ինչպես օրենսդիրը՝ քրեական դատավարության գործունեությունը կարգավորող նորմերը սահմանելիս, այնպես էլ իրավակիրառողը: Հետաքննության մարմինները, դատախազը, դատարանը պարտավոր են իրականացնել միայն ըստ էության գործողություններ, առանց թույլ տալու գործողությունների կամ որոշումների անհիմն ձգձգում: Նրանց համար առավել կարևորվում է քրեական գործի հանգամանքների քննության լիարժեքության ու համակողմանիության ապահովումը, այլ ոչ թե դատավարական ժամկետի խնայողությունը: Իրավաբանական գրականության մեջ արդարացիորեն նշվում է, որ նախնական քննության ժամանակ փաստացի հանգամանքները պետք է «ամրության պաշարով» սահմանվեն, պետք է ստեղծվի ապացուցողական բազայի ռեզերվ այն դեպքում, երբ գործի հետագա քննության ժամանակ առանձին ապացույցներ կասկածի տակ կառնվեն կամ կբացառվեն:

¹⁴ Ст'у Жуковский В.М., Եզվ. աշխ., էջ 13:

¹⁵ Ст'у Сокол П.Я. Процессуальные гарантии быстроты предварительного расследования: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 1990., էջ 55:

Թվայինի «լեգենդը». թվային պատկերը որպես նոր մեդիայի բանալի

Նասոյան Հ. Մ.

*Ճարտարապետության և շինարարության Հայաստանի ազգային համալսարանի
Ճարտարապետության տեսության, պատմաճարտարապետական ժառանգության
վերականգման և վերակառուցման, գեղեցիկ արվեստի և պատմության ամբիոն
(Հայաստան, Երևան)
hayknasoyan@gmail.com*

Վճռորոշ բառեր՝ մոդեռնիստական մտայնություն, Ալբերտյան ավանդույթ, ֆիզիկական իրականություն, երևութաբանական իրականություն, թվային գործիք, քվադի – գիտական, պոզիտիվիզմ:

Цифровая “легенда”: цифровое изображение как ключ к новой меди

Насоян А.М.

*Кафедра теории архитектуры, реставрации и реконструкции историко-архитектурного
наследия, изящных искусств и истории Национального университета архитектуры и
строительства Армении (Армения, Ереван)
hayknasoyan@gmail.com*

Резюме: Последствия цифрового переворота касаются всех аспектов человеческого существования. В частности, для архитектуры это означает переосмысление всех аксиоматических понятий. Невозможно представить архитектуру в рамках одной дисциплины. Таким образом, чисто инструментальное использование цифровой меди бесполезно. Необходимо определить значение цифровой меди как в историческом контексте архитектурной теории, так и в рамках нынешнего дискурса.

Ключевые слова: модернистское мышление, традиция Алберти, физическая реальность, феноменологическая реальность, квазинаучный, позитивизм

Digital Fiction. The Image as a Key to a New Media

Nasoyan H.M.

*Chair of Theory of Architecture, Restoration and Reconstruction of Historical Heritage, fine arts and history
of National University of Architecture and Construction of Armenia (Armenia, Yerevan)
hayknasoyan@gmail.com*

Abstract: The effects of the digital turn are fundamental for all the aspects of human existence. Particularly for architecture this means the old axiomatic notions need to be redefined. It is impossible to image architecture within one discourse in modern times, therefore a consideration of the digital media as a pure tool is impossible. Therefore, it is necessary to place the digital in the historic context of architectural discourse as well as the context of the modern technological developments.

Keywords: modernist thinking, Albertian tradition, physical reality, phenomenological reality, digital tool, semi scientific, positivism

Ներածություն

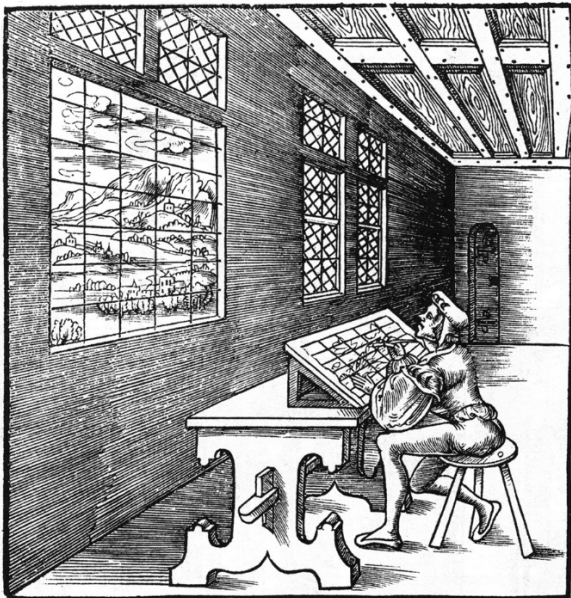
Հասկանալու համար դրված խնդիրը, այն է՝ պարզաբանել թվային մեդիայի առանձնահատկությունները ճարտարապետական համատեքստում, հարկավոր է դուրս բերել թվային գործիքը «կատարողի» դերից և առաջադրել հարցադրումներ, որոնք կբերեն թվային ճարտարապետության դաշտ: Վերոհիշյալ հարցադրումների պահանջն առաջացել է

2000-ականներից մինչ օրս թվային մեդիայի դերի փոփոխության հետևանքով: Եթե առաջ առկա ծրագրերն օգտագործվում էին միայն արտադրական նպատակով, այն է՝ արված նախագիծը կառուցմանը պիտանի տեսքի բերելու համար, ապա այժմ թվայինն ունի ինքն իր համատեքստը, ինչը ճարտարապետության առաջ դնում է նոր խնդիրներ: Սրանով են մեծապես պայմանավորված թվային

մեդիայի առանձնահատկությունները: Հեռանալով թվային գործիքի արտադրողական նշանակությունից՝ թվային մեդիան մտնում է պատկերային՝ ներկայացուցչական, նշանային դաշտ:

Հետահայաց. թվային պատկերը ճարտարապետական պատմության համատեքստում

Թվայինի պատկերային առանձնահատկություններին անդրադառնալու համար հարկ է վերադառնալ ճարտարապետության մեջ պատկերի ստեղծման և ներկայացման ավանդույթին, որի հիմքում Ալբերտյան մեթոդն է՝ տարածության ընկալումը պատկերի (հատակագիծ, կտրվածք, ճակատ, հեռանկար և այլն) միջոցով (նկ. 1):

Նկ. 1. Ալբերտի Պատուհանը

Մինչ օրս ճարտարապետությունը կրում է Ալբերտի ժառանգությունը, այն է՝ պատկերների մշական գործընթացը (հատակագիծ, կտրվածք, ճակատ, հեռանկար), ինչը արդյունքում վերածվում են ֆիզիկական օբյեկտի [1]:

Ժամանակակից թվային ճարտարապետությունն այս առումով, բացառությամբ սակավաթիվ շահարկային նախագծերի, Ալբերտի ժառանգության կրողն է: Այս հանգամանքն անտեսում է թվային մեդիայի առանձնահատկությունները և մոտենում առկա թվային գործիքներին միայն տեխնիկական տեսակետից: Այստեղից էլ անխուսափելի են հակաությունները: Մի կողմից Ալբերտյան ավանդույթը գործում է անփոփոխ և անխափան, մյուս կողմից թվայինը ստեղծում է իր ներքին

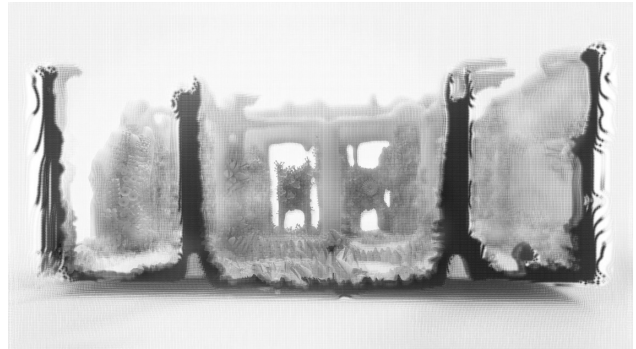
իրականությունը, որը գոյություն ունի ֆիզիկական իրականության հետ զուգահեռ: Ֆիզիկական իրականությունը թվային միջավայրի փոխակերպելու գործընթացում այն ենթարկվում է կրկնակի թարգմանության՝ նախ հեռանկարի, ապա ալգորիթմական սխեմաների: Դիտարկենք վերոհիշյալ գործընթացը տարածության ձևակերպման օրինակի վրա: Անցնելով բազմակի նշանային թարգմանությունների միջով՝ իրական տեղանքից քարտեզի (գծագրի), գծագիրն իր թվային համարժեքին, ապա թվային համարժեքից կրկին գծագրի և ի վերջո հանգում է ֆիզիկական օբյեկտի [2]: Սկզբունքորեն տարբեր նշանային համակարգերի միջով անցնելիս՝ տարածության մասին ինֆորմացիան բազմակի անցումներից հետո վերափոխվում է: Վորոհիշյալ փոխակերպումները սկզբունքորեն ազդում են ոչ միայն տարածության պատկերման այլև ստեղծագործական գործընթացի վրա և ինչն ամենակարևորն է, ո՞րն է այստեղ պատկերի դերը: Արդյոք մինչ օրս ճարտարապետական պատկերների հիմքում ընկած է Ալբերտյան տեսությունը: Եթե այո, ապա պայմանականորեն ինչ տարբերություն կա 15-րդ և 21-րդ դարերի հատակագծերի միջև: Եթե ոչ, ապա ո՞րն է թվային պատկերների առանձնահատկությունը: Հասկանալու համար առաջ եկող խնդիրները, դիտարկենք թվային շահարկային նախագծերը, որոնք ոչ միշտ են ուղղված վերջնական ֆիզիկական օբյեկտի վերածվելուն (նկ. 2), այլ ուղղված են ներկա ճարտարապետական պատկերացումները փոխելուն՝ նպատակ դնելով ընդլայնել ճարտարապետական դաշտի մտահորիզոնը: Հետաքրքրական է այն փաստը, որ պարամետրական նախագծերը գնահատվում են մոդեռնիստական նախագծերի կանոններով, այսպիսով այդ նախագծերը համարվում են մոդեռնիստական ավանդույթի բնականոն շարունակություն, այն է՝ խնդրի ձևակերպում և լուծում [3]:

Պարամետրական նախագծերը շատ հաճախ կատարվում են հետևյալ սկզբունքով. առաջ է քաշվում որևէ քվադրիտական պլան-դում, որի հիմքում դրված է կամայական խնդիր, որը բավարարում է համակարգային օպտիմիզացման սկզբունքին և այն ի վերջո բերվում է դրված խնդրի վարկածային լուծմանը: Նկարագրված քայլերի հաջորդականությունն ի վերջո նույնացվում է բարդ թվա-

յին գործընթաց անցած մոդելի հետ, որը ներկայացվում է մի շարք պատկերների միջոցով: Արդյունքում ստացված նախագիծը ալգորիթմական «սև արկղ» է, որտեղ թե դրված խնդրի և վեջնական օբյեկտի կապը, թե ինքնին օբյեկտի ծագումը և ստացման մեխանիզմներն անհասկանալի են: Այսպիսով, ստացված ճարտարապետական օբյեկտը գնահատվում է միայն ներկայացված վերջնական պատկերների տարածական արտահայտչականության, պատկերային գրավչության և այլ էսթետիկ որակների հիմքի վրա: Սակայն ակնհայտորեն սա չի ընդունվում որպես փաստ (նկ. 3): Փոխարենը առաջ է քաշվում նախագծի հիմքում դրված կեղծ գիտական «լեգենդը», որը թույլ է տալիս հետազայում այն գնահատել մոդեռնիզմի ավանդույթի համատեքստում [4]: Նշված գործընթացում պատկերի և բովանդակության, այլ կերպ ասած, իմաստի արտադրությունն առանց կասկածի դիտվում է որպես միաժամանակ տեղի ունեցող գործընթաց և ստացված պատկերը միշտ նույնականացվում է իրեն կցված բովանդակության հետ (օրինակ, թվային պատկերն իր անվանումով կամ բացատրագրով): Սակայն իրականում դրությունն այլ է: Մա նշանակում է, որ պատկերի և իր իմաստի միջև հեռավորությունն անտեսվում է, ինչպես նաև այն տարածությունը, որտեղ տեղի է ունենում վերոհիշյալ նույնականացումը [5]: Նախագիծն արդյունքում ներկայացվում է որպես գիտական առաջարկ բացատրագրով և հղումներով, ամբողջությամբ անտեսելով այն անհեթեթ դրությունը, որի համատեքստում և արվում է նախագիծը, չէ որ ստացված պատկերների կապն առաջադրված վարկածի հետ ամբողջովին մտացածին է, իսկ վերջնական օբյեկտի ծագումը՝ անհասկանալի: Հետևաբար, թվային օբյեկտները ստեղծում են իրենց իսկ համատեքստը թվային մեդիայի ներսում, որոնց հետ երկխոսության մեջ մտնելու համար օգտագործվում են տարատեսակ քվադրիտական վարկածներ:

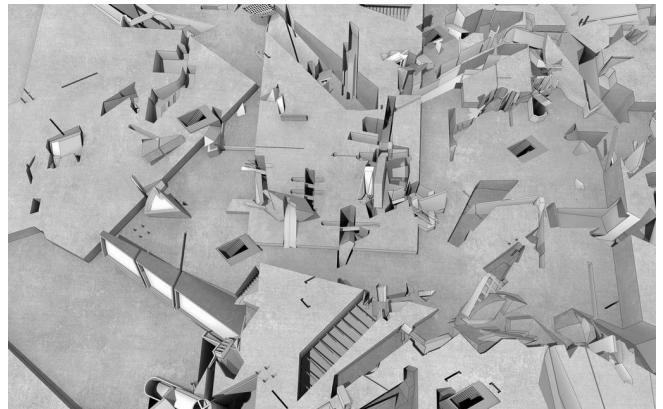
Իսկ որո՞նք են նման մտածողության ազդեցությունները թվային մեդիայի և ճարտարապետական մտածողության, իսկ տվյալ դեպքում՝ պատկերի վրա [6]: Առաջին հերթին այն ազդում է մեզ հասանելի գործիքակազմի վրա: Որպես օրինակ վերցնենք Գրասիոփերի

բաղադրամասը (component): Այն իրենից ներկայացնում է մի ալգորիթմական ձևակերպում, որն ունի սահմանված քանակությամբ

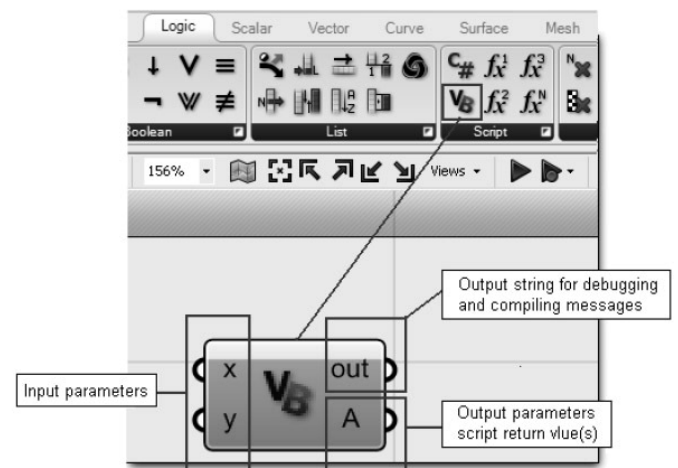

մուտքային և ելքային արժեքներ (նկ. 4):

Նկ. 2. SAC Frankfurt, մագիստրոսական նախագիծ

Նկ. 3. SAC Frankfurt, մագիստրոսական

նախագիծ

Նկ. 4. Գրասիոփերի բաղադրամաս (component)

Այլ կերպ ասած, այն հաստատված գրաֆ է, ուղղված ստանալու որոշակի արդյունք: Տրա-

մաքանությունն ինչ-որ իմաստով դասական է. տրված է խնդիր, բաղադրամասը տալիս է միակի լուծում: Այլ է գործիքի ընդունակությունն արտադրել բազմակի արդյունքներ տրված խնդրի սկզբնական պարամետրերը փոխելու պայմաններում: Սակայն բաղադրամասի էությունը մնում է նույնը, այն ինչքան էլ բարդ է, միևնույն է, «խնդրի լուծող» մեքենա է [7]:

Մոդեռնիստական մտածողության սկզբունքը ներարկված է թվային գործիքակազմի հիմնարար տեսակետների մեջ, ինչն անխուսափելի է դարձնում թվայինի մեդիայի շուրջ կեղծգիտական համակարգերի ստեղծումը: Մի կողմից թվայինը գոյություն ունի իր իսկ ստեղծած համատեքստում (դրա վառ օրինակ է թվային մեդիայի ներսում պայմանական եռաչափ տարածությունը, որն ունի իր օրինաչափությունը ֆիզիկական տարածությունից անկախ), մյուս կողմից թվայինի արտադրած պատկերները շահարկվում և գնահատվում են մոդեռնիստական համակարգում, այն է՝ հրստակ խնդիրների առաջադրում և դրանց լուծում ճարտարապետական օբյեկտների և տարածության միջոցով: Արդյունքում առաջանում է անջրպետ ստացված պատկերի և դրան վերագրվող իմաստի միջև, քանի որ պատմությունը, որն ընկած է նախագծի հիմքում, ուղղված է բերել թվային նախագիծը հստակ արդյունք ակնկալող դաշտ՝ հետագա քննադատությունն ու քննարկումը նախագծի շուրջ հնարավոր դարձնելու համար: Մեկ այլ դեպքում թվային միջավայրում գեներացված օբյեկտն անտեսվում է ընդհանրապես [8]: Վերջնական օբյեկտը դուրս է գալիս խաղից: Փոխարենը առաջարկվում է մարտավարություն, ծրագիր, որը դրվում է ժամանակի տրենդների հիմքի վրա (user friendly design, sustainable design): Երկրորդ միտումը սպառնում է նախագծային գործընթացից դուրս բերել ոչ միայն ճարտարապետական օբյեկտը, այլև առհասարակ ճարտարապետին որպես հեղինակ: Վերոհիշյալ գործընթացում առավել հետաքրքրական է պատկերի առանձնահատկությունների բացահայտումը պատկերի և իրեն վերագրված իմաստի խզված կապի պայմաններում: Արդյոք հնարավոր է թվային օբյեկտների և իրենց տրված անվանակոչումների՝ իմաստների ուղղակի նույնականացումը: Եթե ոչ, ապա արդյոք թվայինն ընդունակ է

ինքնաիմաստավորման: Վերջինս հնարավոր է, եթե թվայինը մեկուսացված դիտարկվի ֆիզիկական աշխարհից: Ամեն դեպքում խնդրահարույց է ներկայի և ապագայի մեդիան անցյալի մտայնությամբ գնահատելու փաստը [9]: Մա ապացուցում է, որ թվային հասարակությունը դեռևս չունի իր սեփական տեսությունը, ինչը և բացատրում է թվային ճարտարապետության ներկա վիճակը: Գործող տեսության բացակայության պայմաններում գործիքը ստանում է գերակշիռ դիրք: Անհավանական տեխնոլոգիական զարգացման պատճառով հասանելի տեխնոլոգիաները թույլ են տալիս մեծամասշտաբ շինարարություն ընդհուպ մինչև քաղաքային մասշտաբի կառուցապատում թվային տեխնոլոգիաների օգտագործմամբ: Ստեղծված իրավիճակում հեղինակն ամբողջությամբ հենվում է գործիքի կարողության վրա նախագծային և կառուցապատման փուլերում, առանց ի վիճակի լինելու բացատրել կամ հասկանալ թվային գործիքի հիմնարար առանձնահատկությունները և ազդեցությունները ճարտարապետական ոլորտի վրա: Մինչ տեխնիկապես ճարտարապետական դաշտն ընդունակ է կառավարել և օգտագործել ամենաբարդ թվային համակարգերը և գործիքները, ճարտարապետական տեսությունը դեռևս սնվում է մոդեռնիզմի մտավոր համակարգից և ամբողջովին գտնվում է Ալբերտիի տեսության ներսում:

Հետաքրքրական և միաժամանակ վտանգավոր էր թվային պատկերի երկակի բնույթը և թվային պատկերի շուրջ «լեգենդի» ստեղծման անհրաժեշտությունը: Վտանգն իմաստային տեսակետից սնամեջ ձևերն են. ձևաստեղծում առանց բովանդակության և իմաստի, ինչը և տեղի է ունենում այն պահից սկսած, երբ թվայինը մտավ զանգվածային օգտագործման մեջ՝ որպես ստեղծագործական գործիք: Բանն այն է, որ քանի դեռ առաջ բերվող հիպոթեզները բավարարում են ճարտարապետական նախագծերի գնահատման սահմանված և ընդունված պահանջներին, ձևի արժեքը և իմաստային առումով սնամեջ լինելն այլևս անտեսվում է [10]: Սակայն մոռացվում է թվային մեդիայի կարևորագույն փաստը: Քանի դեռ դիզայնի գործընթացը բաժանվում է 2 մասի՝ ձևի ստացում թվային գործիքի ներսում և ներկայացման նպատակով պատկերային հարմարեցում գոյություն

ունեցող հարացույցին, գոյություն կունենա երկու զուգահեռ իրականություն՝ թվային գործիքի ներսում և դրանից դուրս: Մրանցից յուրաքանչյուրն աշխատում է իրեն հատուկ օրենքներով և քանի դեռ թվային ճարտարապետությունում չի զարգացել սեփական լիիրավ տեսությունը, ճարտարապետական օբյեկտի առաջ կմնան վերոհիշյալ խնդիրները:

Եզրակացություն:

Արդյո՞ք թվայինը մասնագիտական բեկման մաս է, թե՞ ճարտարապետությունն անգամ այսօր սնվում է հին տեսական վարկածներից: Առավել իրավացի է պնդել, որ թվայինն իր զարգացման հետևյալ փուլում գտնվում է խնդրահարույց դիրքում: Մի կողմից այն ամբողջությամբ սնվում է դասական ճարտարապետական մտայնությունից, մյուս կողմից թվայինն իր առանձնահատկություններով ստեղծում է իր ուրույն համատեքստը, որը դիտողական և պատկերային առումով բեկումնային ազդեցություն ունի ներճարտարապետական դաշտի վրա:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Hale Jonathan.** Harman on Heidegger, "Buildings as Tool-Beings." *Body of Theory.*- New York, 2013.- 242 p.
2. **Harman Graham.** Tool-Being, Heidegger and the Metaphysics of Objects.- Chicago: Open Court, 2002.- 256 p.
3. **Lacan Jacques.** De la psychose paranoïaque dans ses rapports avec la Personnalité.- Paris: Éditions du Seuil, 1975.- 353 p.
4. **Lacoue Labarthe Philippe.** Heidegger, Art and Politics, The Fiction of the Political, translated by Chris Turner.- Oxford: Blackwell, 1990.- 141 p.
5. **Latour Bruno.** Mixing Humans with Non-Humans: Sociology of a Door-Closer.- McGill Press, 1988.- 310 p.
6. **Leach Neil.** The Dark Side of the Domus.- London: Routledge, 2001.- 19 p.
7. **Martin Jay.** Scopic Regimes Of Modernity: Bay press, 115 West Denny Way.- Seattle, Washington, 1972.- 23 p.
8. **See Graham Harman.** The Quadruple Object.- Winchester: UK Zero Books, 2011.- 157 p.
9. **Mario Carpo.** The digital turn in architecture: N-Y: John Wiley & Sons Ltd, 2013.- 264p.
10. **Pallasmaa J.** The Thinking Hand, Existential and Embodied Wisdom in Architecture.- Chichester: Wiley, 1925.-160 p.
11. **Norman Bryson.** Word And Image: French painting and the Regime.- Cambridge: Cambridge University Press, 1981.- 18 p.

Հայոց եկեղեցին և ազգային ինքնությունը 1960-ական թթ. լիբանանահայ մամուլում

Ավագյան Գ.Ա.

ԵՊՀ ժուռնալիստիկայի ֆակուլտետի նոր մեդիայի և հաղորդակցության ամբիոն

(Հայաստան, Երևան)

gayaneavakyan@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ եկեղեցի, ազգային ինքնություն, քրիստոնեություն, մամուլ, Սփյուռք, Լիբանան, «Ազդակ», «Արարատ», «Զարթոնք», «Նաիրի», կաթողիկոսություն:

Армянская церковь и национальная идентичность в армянской прессе Ливана 1960-х годах

Авагян Г. А.

Кафедра новых медиа и коммуникации факультета журналистики ЕГУ (Армения, Ереван)

gayaneavakyan@gmail.com

Резюме: В 1960-х годах в армянской прессе Ливана церковь представляется несколькими аспектами. Подчеркивается значимость христианской веры и ценностей в идентичности армян. Акцентируется национальный уклад церкви, и выделяется фактор влияния развития культуры и сохранения армянской идентичности. Газеты показывают читателям значимость армянской церкви как культурного наследия нации.

На страницах прессы также отражается борьба двух патриаршесств армянской церкви-Киликия и Эчмиадзин. Последствие этого очевидно для всех: раскол Армении с Диаспорой, а также разобщение армян в каждой общине. Исходя из позиции «анти-СССР» или «анти- Дашнакцутюн» (партия Дашнакцутюн: Армянская революционная федерация), эти газеты обвиняют патриаршества.

Противоборство газет, безусловно, не способствовало позитивному восприятию функции церкви в содействии объединения армян и сохранения армянской идентичности в Диаспоре.

Ключевые слова: церковь, национальная идентичность, христианство, пресса, Диаспора, Ливан, «Аздак», «Арапат», «Зартонк», «Наири», католикосат.

The Armenian church and national identity in the Armenian press in Lebanon in the 1960s

Avagyan G.A.

The New Media and Communication Department, Faculty of Journalism, YSU (Armenia, Yerevan)

gayaneavakyan@gmail.com

Abstract Church is represented in several aspects in the Armenian press of Lebanon in the 1960s. The importance of Christian faith and values are emphasized in the identity of Armenian people. Church gains national highlight, and the fact of assisting to the prosperity of culture and maintenance of Armenian identity is being accentuated. The newspapers make the Armenian churches recognizable for the readers as cultural heritage.

Besides, the conflict of the two Catholicosates- Ejmiatsin and Kilikia-is reflected in the newspapers. The consequence of that is obvious to all of them- split of Armenia and Diaspora, as well as dissidence of Armenians indoors of each community. Either newspaper blames one of the Catholicosates, according to the position of being “anti-USSR” or “anti-Dashnaksoutyun” (*Dashnaksoutyun party: Armenian Revolutionary Federation*).

The contradiction of the newspapers, definitely, wasn't contributing to the positive perception about the functions of church to maintain Armenian identity in Diaspora and support the unification of Armenians.

Keywords: church, national identity, christianity, press, Diaspora, Lebanon, “Azdak”, “Ararat”, “Zartonk”, “Nairi”, catholicosate.

Եկեղեցին մշտապես համարվել է ազգային ինքնության պահպանման խարիսխներից մեկը հատկապես հայրենի պետությունից հեռու կազմավորված հայկական գաղթօջախներում: Ի՞նչ հայեցակետերով է եկեղեցին ներկայանում 1960-ական թվականների լիբանանահայ պարբերականներում: Հոդվածի նպատակն այդ հարցի պատասխանը գտնելն է՝ Բեյրու-

թում լույս տեսնող Հայ հեղափոխական դաշնակցության «Ազդակ», Սոցիալ դեմոկրատ հնչակյան կուսակցության «Արարատ», Ռամկավար ազատական կուսակցության «Զարթոնք» պարբերականների և գրող, հրապարակախոս Անդրանիկ Ծառուկյանի հիմնադրած «Նաիրի» շաբաթաթերթի հրապարակումների ուսումնասիրմամբ:

Լիբանանի հայ գաղութում էին գտնվում ազգային կուսակցությունների ղեկավար մարմինները: Այստեղ էին տեղակայված նաև Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսությունը, Հայ կաթողիկ եկեղեցու և Միջին Արևելքի Հայ Ավետարանական եկեղեցիների կենտրոնները¹:

Եկեղեցին՝ քրիստոնեության քարոզարան, հայապահպանման օջախ, թե՛ պատմական կոթող

Առաջին տեսանկյունը, որով եկեղեցին ներկայանում է Լիբանանի հայկական պարբերականներում, դավանաբանական է. քրիստոնեական հավատքի, արժեքների ճանաչում, սերունդների դաստիարակում: Ընդ որում, մամուլը, հայի ինքնության մեջ հավատքի դերն ընդգծելիս, բացարձակ գերազանցությամբ նկատի ունի միայն քրիստոնեությունը: Առաքելականության գերակայության կողքին կաթողիկոսությունը կամ ավետարանականությունը չեն մերժվում², որոշ անհաշտությունների դրսևորմամբ հանդերձ, բայց առանձնապես հատուկ լուսաբանման նյութ չեն դառնում³: Ինչ վերաբերում է այլ դավանանքներին,

ապա հիմնականում թուրքերի ջարդարար քաղաքականության մասին խոսելիս թերթերն անդրադառնում են նաև հայրենակիցների բռնի կամ հարկադիր իսլամացմանը՝ մանրագնին քննության չդնելով այլ դավանանք ընդունած հայերի ինքնության հարցը:

Այսպես՝ քրիստոնյա լինելը, ըստ թերթերի, նշանակում է հայի ինքնությունը կառուցակցող որոշակի արժեհամակարգ, մտածողություն:

«Ազդակ». «Քրիստոնեական վարդապետությունը շատ քիչ ժողովուրդներու մեջ գտած է իր հիմնական սկզբունքներուն հարազատ արտայայտիչը այնքան՝ որքան հայ ժողովուրդին մեջ»⁴:

«Նաիրի». «Չեմ կարծեր թե ուրիշ ոեւէ ժողովուրդի մօտ հաւատքը կրնայ այս սահմաններուն հասնիլ, կրնայ ա՛յդ աստիճան աստուածային սիրոյ, նուիրումի, զոհողութեան, անձնուրացութեան գերագոյն ապացոյցները տայ, որքան հայուն մօտ»⁵:

Քրիստոնեական արժեքների քարոզին համահունչ հյուսվում է եկեղեցու՝ սոցիալական կյանքի արդարության, ժողովուրդների ազատության, աշխարհի խաղաղության հարցերին հաղորդակից լինելու առաքելությունը⁶:

Թերթերում եկեղեցու ներկայացման **մյուս կերպը** հայապահպանման, ազգային դաստիարակության, մշակույթի ծաղկման, անգամ ազատագրական կռիվների թրժման հոգևոր օջախն է⁷: Պատահական չէ «ազգային» բառի նախորդումը «եկեղեցուն», որով, կարծես, քրիստոնեական վարդապետությունից առաջ դրվում է ինքնության հայկականության անխաթարությունը Սփյուռքում և Խորհրդային Հայաստանում պահելու առաքելությունը՝

¹ Ինչպես նկատում է Շողիկ Աշըգեանը, «Առաջին անգամ Սփյուռքի պատմութեան մեջ քաղաքական ղեկավարությունն ու կրօնական իշխանությունը կեղրոնացան նոյն գաղութին մեջ» (Աշըգեան ՇՊ, Լիբանանահայ գաղութը եւ Հայկական Ցեղասպանութեան հարցը (1965-1975), «Armenians of Lebanon: From Past Princesses and Refugees to Present-Day Community», ed. by Boudjikian A., Haigazian University, Beirut, 2009, p. 335)

² Տե՛ս «Հայ ավետարանականներու համաժողով, Պելմոնթի մեջ», Ազդակ, 1968, հոկտեմբերի 15, թիվ 189, «Հրաւեր հայ եկեղեցիներու», Զարթօնք, 1968, սեպտեմբերի 26, թիվ 306, «Վնասաբեր մի գիրք», Նայիրի, 1962, հուլիսի 1, թիվ 7

³ Սակայն նկատենք, որ Լիբանանում ինչպես առաքելական եկեղեցին, այնպես էլ հայ կաթողիկ և ավետարանական եկեղեցիները 1960-ականներին ունեին իրենց պարբերականները: Դրանք են, օրինակ, Հայ կաթողիկե պատրիարքության պաշտոնաթերթեր «Ավետիք» կրոնաբանասիրական հանդեսը և «Մասիս» կրոնական, հասարակական-քաղաքական, գրական շաբաթաթերթը, Մերձավոր Արևելքի հայ ավետարանական եկեղեցիների միության և Ջանից ընկերակցության հրատարակություններ «Ջանասեր» և «Պատանեկան արձագանք» պարբերաթերթերը, ինչպես նաև Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության «Հասկ» կրոնական, գրական ու բանասիրական ամսագիրը (մանրամասները տե՛ս Սանջյան Ա., Լիբանան, «Հայ Սփյուռք հանրագիտարան», խմբ., Այվազյան Հովհ., Մարգարյան Ա., Երևան, 2003, էջ 320 և էջ 325-327):

⁴ Խմբ., Հայուն ծնունդը, Ազդակ, 1968, հունվարի 5, թիվ 259

⁵ Պապիկեան-Անտիկեան ԱՊ, Ինչու եւ ինչպես հայ ըլլալ, Նայիրի, 1969, հունիսի 29, թիվ 4

⁶ Տե՛ս «Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգէն Ա. Հայրապետի պատգամը Ժընեւի մեջ եկեղեցիներու համաշխարհային խորհուրդին ուղղուած», Արարատ, 1967, հուլիսի 14, թիվ 207

⁷ Տե՛ս Խմբ. «Ե. Հայաստան»ի, Միասնութեան խորհրդանիշը, Արարատ, 1967, նոյեմբերի 16, թիվ 1, «Վեհ. Վազգէն Ա. կաթողիկոսին խօսքը՝ արտասահմանեան իր շրջապտոյտէն վերադարձին առթիւ», Զարթօնք 1968, Օգոստոսի 3, թիվ 260, Ամատեան Ա., Թրքահայութիւնը՝ այսօր, Ազդակ, 1968, փետրվարի 27, թիվ 302

դրանով իսկ հայ եկեղեցին տարանջատելով քրիստոնեական եկեղեցիների համակարգից⁸:

Այս համատեքստում դիտարկելիս լիբանանահայ պարբերականների հրապարակումներում, կարելի է ասել, գերակշռում է եկեղեցու աշխարհիկ ինքնության արտահայտումը կամ հայի ինքնության մեջ եկեղեցու աշխարհիկ դերի դրսևորումը: Այսինքն՝ կարևորելով հանդերձ քրիստոնեական հավատքի դերը հայի բնութագրում և պատմական նշանակությունը՝ թերթերն իրենց էջերը չեն հատկացնում սոսկ Սփյուռքի հայության՝ քրիստոնեական ուսմունքով դաստիարակմանը: Նրանք գերազանցապես պատվանդանի վրա են բարձրացնում եկեղեցին և քրիստոնեությունը այնքանով, որքանով դրանք նպաստում են ազգային տեսակի պահպանման խնդրի լուծմանը Սփյուռքում. եկեղեցին՝ որպես համայնքում հայության ինքնակազմակերպման կառույց, և քրիստոնեությունը՝ որպես հայկական ինքնությանը մոտ լինելու միջոց և մշակույթի մաս: Փաստորեն, «**հայ**», «**ազգային**» շեշտադրումը ստացած քրիստոնեական եկեղեցին թերթերի հրապարակումներում առավելապես հանդես է գալիս որպես հայի ինքնության մշակութային դրսևորում⁹:

Սփյուռքում եկեղեցին, ի թիվս այլ ինստիտուտների (դպրոց, մամուլ, մշակութային ու քաղաքական խմբակ) օգտագործվում է որպես

միջոց՝ ցույց տալու համայնքում ապրող հային իր պատկանելությունը, հայկական ծագումը: Գործում է հետևյալ շրջայական տրամաբանությունը. հայը նա է, ով հաճախում է հայկական դպրոց, եկեղեցի, կարդում հայերեն թերթ, խոսում հայերեն և այսպես շարունակ: Այս բանաձևը շրջանառում է նաև սփյուռքյան մամուլը¹⁰: Այսինքն՝ եթե Հայաստանում ապրողի համար հայկական ինքնությունը քսիոմատիկ երևույթ է, ապա Սփյուռքի հայն իր հայեցիությունը առարկայական և հասկանալի դարձնելու բնական պահանջն է զգում: Ուստի Սփյուռքի ազգային-քաղաքական առաջնորդող ուժերը, եկեղեցին, անգամ մամուլը և համայնքային մյուս կառույցները վերոնշյալ բանաձևով փորձում են հայ լինելու եզրագիծն ուրվագծել:

Այս տեսանկյունից է, որ եկեղեցին կամ կրոնը դառնում կամ առնվազն ներկայացվում են սփյուռքյան մամուլում որպես ինքնության բաղադրիչ: Փաստորեն, արտահայտվում է նաև ինքնության հոգեբանական դրսևորումը¹¹:

Երրորդ հայեցակետը պատմամշակութային կոթող, ազգային ժառանգություն լինելու հանգամանքն է: Այս պարագայում թերթերն ընթերցողների համար ճանաչելի են դարձնում ինչպես պատմական Հայաստանի, այն-

⁸ Այդ են վկայում հետևյալ մեջբերումները. «Հայաստանեայց Եկեղեցին ունի շեշտ եւ ցայտուն ինքնությունութիւն, անջատ եւ անկախ ինքնութիւն, որ զինք կը գատորոշէ քրիստոնեական այլ եկեղեցիներէն: Հայ եկեղեցին գերազանցօրէն ազգային է: Հայ եկեղեցին Հայաստանեայց Եկեղեցի է» («Հայրենիք», Հայապահպանումը եկեղեցիի ուղիով, Ազդակ, 1968, հունվարի 12, թիվ 264), «...այն պահուն ուր Հայ Եկեղեցին կը կորսնցնէ իր ազգային դիմագիծը՝ այլեւս խորթ պիտի ըլլայ իրեն /հայ ժողովրդին-Գ.Ա./: ...Պետք է չմոռնալ որ Հայ Եկեղեցին քանի կոյրկուրայն մօտենայ եկեղեցիներու ընտանիքին, այնքան կը հեռանայ հայ ժողովուրդէն» (Միրունի 3., Դարերուն պատգամը, Նայիրի, 1967, հունվարի 8, թիվ 32-33)

⁹ Ինքնության մշակութային դրսևորումը բացատրելիս տեսաբանները նկատի ունեն, որ որոշակի ազգի մշակույթը ստացող նոր անդամներին փոխանցվում են այդ ազգի արժեքները, համոզմունքները, սովորությունները, ավանդույթները: Որոշակի մշակույթի հետ նույնացման գործընթացը ենթադրում է հուզական ուժեղ կապվածություն նույն մշակույթը կրողների հետ և տարանջատում մյուսներից (Sté u Guibernau M., Anthony D. Smith on nations and national identity: a critical assessment, Nations and Nationalism 10 (1/2), ASEN, 2004, p. 136):

¹⁰ Ասվածի վկայությունն են հետևյալ մեջբերումները. «Մեր հաւաքականութիւնը ամբողջական եւ մեր դիմագիծը անխաթար պահելու լաւագոյն միջոցը փնտռուած ու գտած ենք երեք ազդակներու մէջ՝ եկեղեցի, դպրոց եւ ակումբ» («Աղբալեան ակումբի բացման հանդէսը», Ազդակ, 1968, հունվարի 27, թիվ 277), «Հարկ է ուրեմն պահպանել այս արտասահմանը: Եւ այս կարելի է տէր կանգնելով հայութեան հարազատ հոգին մարմնացնող հաստատութեանց՝ հայ ընտանիքին, հայ եկեղեցիին, հայ լեզուին, հայ դպրոցին ու հայ մշակոյթին» (Եղիայեան Բ., Ծագումով հայեր, Ազդակ, 1968, դեկտեմբերի 25, թիվ 249), «Հայութեան մէկ երրորդը, Սփիւռքի տարածքին՝ վրայ, մաքառեցաւ, տառապեցաւ, կառուցեց, զոհաբերեց՝ կերտելու համար իր ազգային գոյութիւնն ու դիմագիծը՝ դպրոցով, եկեղեցիով, մամուլով, գրականութեամբ ու մշակոյթով, առանց հողի ու անկախ պետականութեան» (Փափագեան Բ., Մտածումներ վաղուան մասին, Ազդակ 1968, հունվարի 5, թիվ 259):

¹¹ Տեսաբանները ինքնության հոգեբանական չափումը բնորոշում են որպես որևէ խմբի պատկանելու գիտակցություն և այդ խմբի մասը լինելու զգացում, որը սրվում է որոշակի պայմանների ներքո, ինչպիսին կարող է լինել օտար միջավայրում ավանդույթներին և մշակույթին սպառնացող վտանգը (Sté u Guibernau M., Anthony D. Smith on nations and national identity: a critical assessment, Nations and Nationalism 10 (1/2), ASEN, 2004, p. 135):

պես էլ Սփյուռքի հայկական եկեղեցիները¹² նպաստելով մշակութային ժառանգության կրողը լինելու գիտակցության ամրապնդմանը: Բացի այդ, պարբերականները հսկիչի դեր են կատարում՝ մատնանշելով կառույցների անմխիթար վիճակը և արթնացնելով մշակութային ոչ նյութական արժեքների հանդեպ պատասխանատվության, հոգատարության զգացում ու սերունդներին փոխանցելու գիտակցություն:

Փաստորեն, լիբանանահայ մամուլը շրջանառում է եկեղեցու՝ իբրև կարևոր հասարակական և համայնքային ինստիտուտի կերպարը (ժամանակակից եզրույթով՝ «իմիջը»)՝ չանտեսելով հանդերձ ներքին փոքր ու մեծ խնդիրները: Թերթերի հրապարակումների թիրախը ընթերցողների կողմից եկեղեցու ընկալումն է՝ որպես քրիստոնեության ինստիտուտի, Սփյուռքում հայության ինքնակազմակերպման կառույցի և մշակութային հարստության:

Լիբանանահայ մամուլի դիրքավորումը երկու կաթողիկոսությունների հակասությունների ծիրում

Չորրորդ կերպը, որով եկեղեցին ներկայանում է 1960-ական թվականների լիբանանահայ մամուլում, երկու կաթողիկոսությունների՝ Էջմիածնի և Անթիլիասի ղեկավարությամբ «վարչական» կառույցն է: Այս համատեքստում դրսևորվում է Սփյուռքի, մասնավորապես՝ Լիբանանի հայ համայնքի և կուսակցությունների հատվածային վերաբերմունքը՝ արտահայտվելով թերթերի միջև բանակռիվների ծավալմամբ:

Կաթողիկոսությունների վեճերը սքողվում են հայապահպանման, ի շահ հայության գործելու աստառով: Դրանց շղարշում, սակայն, հակասությունները մեկնաբանվում են կու-

սակցությունների տարաձայնություններով: «Զարթոնքի», «Արարատի» և «Նաիրիի» հրապարակումներն ընթերցողին համոզում են, որ Կիլիկիայի կաթողիկոսությունն իրեն Սփյուռքի եկեղեցիների կենտրոն է հռչակում՝ այդ ճանապարհին օգտագործելով «պառակտում սերմանող», «անընդունելի» տարբեր միջոցներ: Ավելին, թերթերն այդ ձգտումը բացատրում են ՀՅԴ թաքնված ցանկությամբ՝ ղեկավարելու Սփյուռքը¹³:

«Ազդակը» կարդալու պարագայում հակառակ պատկերն է ձևավորվում. Էջմիածնի կաթողիկոսությունն է «պառակտիչ քայլեր» անում, «ծառայում է խորհրդային կարգերին», իսկ առաջնորդները «սեփական շահը վեր են դասում» ժողովրդին ծառայելու առաքելությունից¹⁴: Այս ամենից բացի թերթը պատմությունից եկող ռուսական, ապա նաև խորհրդային միջամտություն է տեսնում երկու կաթողիկոսությունների միջև հակամարտություն առաջացնելու գործում, որի նպատակը հային հպատակեցնելն է՝ նրանից խլելով ազգային-պետական ինքնությունությունը և թողնելով միայն հոգևոր իշխանությունը՝ Էջմիածնի գլխավորությամբ¹⁵:

¹² Ճանաչողական այդպիսի արժեք ունեն հետևյալ հրապարակումները. Տաղլեան Ա., Կիլիկիոյ հայկական յուշարձանները, Զարթոնք, 1968, նոյեմբերի 20 և 21, թիվ 47 և 48, Թրիոմֆ Ռ., Հայաստան երոպական աչքով, Ազդակ, 1968, սեպտեմբերի 3, թիվ 153, Մէյնիք Ռ., Կայսրութեան մը անհետացող փլատակները, Նայիրի, 1969, մարտի 23, թիվ 42, «Մեր վանքերը», Ազդակ, 1968, հուլիսի 18, թիվ 113, Յովսէփեան Հ., Ուխտագնացութիւն դէպի Ս. Թաղէոս առաքելի վանքը, Ազդակ, 1968, սեպտեմբերի 17, թիվ 165

¹³ Տէ'ս Պոյաճեան Տ., Ու՞ր կ'երթանք..., Նայիրի, 1963, նոյեմբերի 10, թիվ 25, Թիւթիւնճեան Խ., Մեր խօսքը, Նայիրի, 1962, սեպտեմբերի 23, թիվ 19, Միքայէլեան Ա., Ազդարարութիւն վեհափառին, Զարթոնք, 1968, հոկտեմբերի 5 և 6, թիվ 8 և 9, «Խոհեր 1967 տարուայ սեմին», Զարթոնք, 1967, ապրիլի 8, թիվ 159, Խմբ., Քամի սերմանողը հողմ պիտի հնձէ, Զարթոնք, 1968, հոկտեմբերի 15, թիվ 16, Խմբ., Ուղեւորութեան մը հաշուեկշիռը, Արարատ, 1967, մայիսի 16, թիվ 156, «Տանն Կիլիկիոյ գահակալի Երոպա ուղեւորութեան առթիւ», Արարատ, 1967, հուլիսի 5 և 7, թիվ 199 և 200,

¹⁴ Ահա այդպիսի օրինակ. «Խորհրդային իշխանութիւններու սադրանքներով եւ արուեստականօրէն ստեղծուած «եկեղեցական տագնապը», նոյն ինքն վեհ. Վազգէն Ա.ի ալ թերացումներով եւ սխալներով, ստեղծեց այնպիսի իրավիճակ մը հայ եկեղեցական կեանքի մէջ, որ Էջմիածինը չկրցաւ իր բուն դերակատարութիւնը իրագործել...» (Թէօլէօլեան Մ., Հիւանդութիւնը կա'յ, սակայն ախտաճանաչումը ճիշդ չէ..., Ազդակ, 1968, Օգոստոսի 9, թիվ 132): Նմանատիպ դիրքորոշում արտահայտված է նաև այս հոդվածներում. Խմբ., Անհասկանալի տրամադրութիւն մը, Ազդակ, 1968, Օգոստոսի 10, թիվ 133, Ամատեան Ա., Լոռութեան հմայքը...եւ ձանձրալի կրկնութեան մը ախտաճանաչումը, Ազդակ, 1968, հուլիսի 22, թիվ 116

¹⁵ Տէ'ս Նարդունի Շ., Ճառ ընդհանրական մայիս 28ի առթիւ, Ազդակ, 1968, օգոստոսի 8 և 9, թիվ 131 և 132

«Ազդակն» առավելապես ծառայում է որպես Կիլիկիայի կաթողիկոսի խոսափող և, առհասարակ, թեմական իրադարձությունների լուսաբանող, իսկ մյուս երեքը՝ Էջմիածնի: Փոքրիշատե տարբերվում են «Նաիրիի» հրապարակումները, որոնցում երբեմն փորձ է արվում հավասարակշռել երկու կողմերի փաստարկները: Դրանք ընդունելով, վերլուծելով հանդերձ գերակա ակնածանք է պահպանվում հայկական պետության հոգևոր առաջնորդության հանդեպ և հաշտության կոչ հնչեցվում փոխադարձաբար երկու կաթողիկոսություններին էլ:

Այս բանավեճերը ծագում են նաև այն պատճառով, որ «Զարթոնքն» ու «Արարատը» եկեղեցին համարում են Սփյուռքը հայրենիքին կապող կամուրջ՝ նկատի ունենալով, իհարկե, Էջմիածինը¹⁶: «Ազդակն» իր հերթին Անթիլիասին վերապահում է Սփյուռքի տարածքում հոգևոր առաջնորդության և հայեցի դաստիարակման առաքելություն, քանի որ ՀՅԴ-խորհրդային իշխանություններ փոխադարձ մերժողականությունը փաստացի շարունակվում է¹⁷:

Ուշագրավ է, որ երկու կաթողիկոսությունների միջև պայքարը նաև հրապարակային դաշտում շարունակող թերթերը տեսնում են դրա անդրադարձը ոչ միայն Հայաստանի և Սփյուռքի, այլև Սփյուռքի ամեն համայնքի հայության պառակտման տեսքով: Մտահոգվելով հայության միջև տարակարծության շերտերի, թշնամանքի առաջացմամբ, որը խոչընդոտում է միասնական ինքնության ընկալմանը՝ այդուհանդերձ, յուրաքանչյուր թերթ, իր դիրքորոշման համաձայն, մեղադրում է կաթողիկոսություններից մեկին և լուծում պահանջ

զում համապատասխանաբար վերջինից: Այսինքն՝ բոլորն ունեն հետևանքների գիտակցումը, սակայն դրանք կանխելու ճիշտ ուղիներ չեն առաջարկում, քանի որ պատճառների մասին սեփական կողմնակալ դիրքորոշումն ունեն: Խնդիրը կարգավորելու կոչերը մնում են զուտ հրապարակախոսության մակարդակում և, ըստ էության, չեն պարունակում փոխզիջման գործնական քայլերի գաղափար:

Արդյունքում ստացվում է, որ Սփյուռքում եկեղեցու վարչական կառուցվածքի և դերաբաշխման հարցում տարակարծությունն ավելի խորացնում է Լիբանանի հայ համայնքի ներսում հակասությունները, ինչին նպաստում է նաև մամուլի տարամետ կողմնակալությունը: Փաստորեն, թերթերում մի կողմից՝ եկեղեցին կարևորվում է որպես հայկական ինքնության պահպանման, հայության միավորման օջախ, մյուս կողմից՝ նրա հասցեին ուղղորդված քննադատությունը կամ միակողմանի պաշտպանությունն ընթերցողի ընկալումներում կարող է թուլացնել և կասկածի տակ դնել եկեղեցու այդ գործառույթը կամ դրա իրականացման հնարավորությունը Սփյուռքում:

Կուսակցական երկու պարբերականների՝ «Արարատի» և «Զարթոնքի» ներհակության մեջ տեսանելի է ընդգծված «հակադաշնակցականությունը», «Ազդակի» պարագայում՝ ԽՍՀՄ հանդեպ հակառակությունը: Իսկ «Նաիրիի» կեցվածքը, իր իսկ բնորոշմամբ, համեմատաբար «հաշտարար» և «հանդուրժող» է. ընդունելով Խորհրդային Հայաստանը՝ որպես հայոց վերականգնված պետություն և Էջմիածինը՝ որպես Ամենայն Հայոց կաթողիկոսություն, պարբերականը քննության նյութ է դարձնում այն ամենը, ինչն անջրպետ է առաջացնում Խորհրդային Հայաստանի և Սփյուռքի հայության միջև:

Այդուհանդերձ, չորս թերթերն էլ համակարծիք են, որ եկեղեցին՝ ա) պատմամշակութային ժառանգություն է, բ) քրիստոնեական արժեքները հանրահռչակած հայի ինքնության սյուներից է, գ) Սփյուռքում հայկական ինքնության պահպանմանը նպաստող միավորում է:

¹⁶ Տե՛ս Ահարոնեան Գ., Աւելի եւս սերտացնել Հայրենիք-Սփիւռք մշակութային կապերը, Զարթոնք 1968, նոյեմբերի 15, թիվ 43, «Միասնութեան խորհրդանիշը», Արարատ, 1967, նոյեմբերի 16, թիվ 1

¹⁷ Հետազոտական աղբյուրներում հիշատակվում են եկեղեցու միջոցով Սփյուռքում առաջնորդության հասնելու ինչպես ՀՅԴ ձգտումները, այնպես էլ Սփյուռքի վրա ազդեցություն ունենալու ԽՍՀՄ նկրտումները: Կաթողիկոսությունների կռիվները խորը արմատներ ունեն: Միայն 1930-1956 թթ. երկու խոշոր կոնֆլիկտ է տեղի ունեցել Սփյուռքում (մանրամասները տե՛ս Panossian R., The Armenians from kings and priests to merchants and commissars, London, 2006, pp. 354-356 և «Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունները. 1918 թվականից մինչև մեր օրերը», խմբ., Մինասյան Է., Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2017, էջ 160):

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. “Armenians of Lebanon: From Past Princesses and Refugees to Present-Day Community”, ed. by Boudjikianian A., Haigazian University, Beirut, 2009, 506 pp.
2. Guibernau M., Anthony D. Smith on nations and national identity: a critical assessment, Nations and Nationalism 10 (1/2), ASEN, 2004, 125-141 p.
3. Panossian R., The Armenians from kings and priests to merchants and commissars, London, 2006, 442 pp.
4. «Հայ Սփյուռք հանրագիտարան», խմբ., Այվազյան Հովհ., Սարգսյան Ա., Երևան, 2003թ., 732 էջ
5. «Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունները. 1918 թվականից մինչև մեր օրերը», խմբ., Մինասյան Է., Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2017թ., 243 էջ
6. «Ազդակ», Բեյրութ, 1968թ., հունվարի 5, թիվ 259
7. «Ազդակ», Բեյրութ, 1968թ., հունվարի 12, թիվ 264
8. «Ազդակ», Բեյրութ, 1968թ., հունվարի 27, թիվ 277
9. «Ազդակ», Բեյրութ, 1968թ., փետրվարի 27, թիվ 302
10. «Ազդակ», Բեյրութ, 1968թ., հուլիսի 18, թիվ 113
11. «Ազդակ», Բեյրութ, 1968թ., հուլիսի 22, թիվ 116
12. «Ազդակ», Բեյրութ, 1968թ., օգոստոսի 8, թիվ 131
13. «Ազդակ», Բեյրութ, 1968թ., օգոստոսի 9, թիվ 132
14. «Ազդակ», Բեյրութ, 1968թ., օգոստոսի 10, թիվ 133
15. «Ազդակ», Բեյրութ, 1968թ., սեպտեմբերի 3, թիվ 153
16. «Ազդակ», Բեյրութ, 1968թ., սեպտեմբերի 17, թիվ 165
17. «Ազդակ», Բեյրութ, 1968թ., հոկտեմբերի 15, թիվ 189
18. «Ազդակ», Բեյրութ, 1968թ., դեկտեմբերի 25, թիվ 249
19. «Արարատ», Բեյրութ, 1967թ., մայիսի 16, թիվ 156
20. «Արարատ», Բեյրութ, 1967թ., հուլիսի 5, թիվ 199
21. «Արարատ», Բեյրութ, 1967թ., հուլիսի 7, թիվ 200
22. «Արարատ», Բեյրութ, 1967թ., հուլիսի 14, թիվ 207
23. «Արարատ», Բեյրութ, 1967թ., նոյեմբերի 16, թիվ 1
24. «Զարթոնք», Բեյրութ, 1967թ., ապրիլի 8, թիվ 159
25. «Զարթոնք», Բեյրութ, 1968թ., օգոստոսի 3, թիվ 260
26. «Զարթոնք», Բեյրութ, 1968թ., սեպտեմբերի 26, թիվ 306
27. «Զարթոնք», Բեյրութ, 1968թ., հոկտեմբերի 5, թիվ 8
28. «Զարթոնք», Բեյրութ, 1968թ., հոկտեմբերի 6, թիվ 9
29. «Զարթոնք», Բեյրութ, 1968, հոկտեմբերի 15, թիվ 16
30. «Զարթոնք», Բեյրութ, 1968թ., նոյեմբերի 15, թիվ 43
31. «Զարթոնք», Բեյրութ, 1968թ., նոյեմբերի 20, թիվ 47
32. «Զարթոնք», Բեյրութ, 1968թ., նոյեմբերի 21, թիվ 48
33. «Նայիրի», Բեյրութ, 1962թ., հուլիսի 1, թիվ 7
34. «Նայիրի», Բեյրութ, 1962թ., սեպտեմբերի 23, թիվ 19
35. «Նայիրի», Բեյրութ, 1963թ., նոյեմբերի 10, թիվ 25
36. «Նայիրի», Բեյրութ, 1967թ., հունվարի 8, թիվ 32-33
37. «Նայիրի», Բեյրութ, 1969թ., մարտի 23, թիվ 42
38. «Նայիրի», Բեյրութ, 1969թ., հունիսի 29, թիվ 4:

ПСИХОЛОГИЯ

Հայ ընտանիքի հոգեբանական առանձնահատկությունները

Ներսիսյան Օ. Շ.

Փորձնական հոգեբանության և սոցիոլոգիայի «Ուրարտու» համալսարան

(Հայաստան, Երևան)

ncovinar@mail.ru

Վճռորոշ քառեր՝ ընտանիք, ամուսնություն, կին, տղամարդ, ավանդական, էգալիտար:

Свойственные черты и особенности армянской семьи

Нерсисян О. Ш.

Университет прикладной психологии и социологии “Урарту” (Армения, Ереван)

ncovinar@mail.ru

Резюме: Учитывая то обстоятельство, что обусловленное государством и обществом, вопросы волнующие широкие научные круги касающиеся семьи и брака столь огромны и различны, что предложить их готовые решения не очень легко. В семье супруги имеют определенные права и большей частью обязанности, нечто, что заметно проявляется, особенно, в армянской семье. Кстати именно супружество объединяет мужчину и женщину для «совместной и счастливой» жизни. Говоря о семье, считаем нужным отметить, что, в настоящем, понятие «супружество и семья» перестали быть тождественными.

Ключевые слова: семья, супружество, супруга, супруг, традиционная, эгалитарная.

Characteristics and features of the Armenian family

Nersisyan Ts. J.

University of Applied Psychology and Sociology “Urartu” (Armenia, Yerevan)

ncovinar@mail.ru

Abstract: Taking into consideration the fact, that vast majority is concerned about the issues related to the family and marriage in the society, and that they are so numerous and diverse, offering concrete solutions for them are not so easy. A woman and a man living in the family as spouses have certain rights and a large number of responsibilities, something that is manifested especially in Armenian families. It is the marriage that united man and woman for “inseparable and full life”. Speaking about the family, it is worth mentioning that nowadays the terms “marriage” and “family” have ceased to be the same.

Keywords: family, marriage, woman, man, traditional, egalitarian.

Ժամանակակից հոգեբանության մեջ ընդունված է այն ձևակերպումն, ըստ որի ամուսնությունը «կնոջ և տղամարդու միջև այն հարաբերությունների լեզվաբանական և համաբնականության և սեռական զուգընկերության այն ձևերի ընդունումը, որոնք ուղեկցվում են երեխաների ծնունդով»¹:

Հետաքրքիր է նկատել, որ ըստ ռուս իրավաբան Ս. Ի. Զագորովսկու, ամուսնությունը ներառում է մի քանի տարրեր.

ա) բնական (ֆիզիկական) տարր, երբ՝ բնության կողմից մարդու մեջ առկա է հակա-

ռակ սեռի նկատմամբ ֆիզիկական ցանկություն,

բ) էթիկական տարր, որն արտահայտվում է ամուսինների փոխադարձ բարոյական կապվածության և նրանց հոգևոր ներաշխարհի փոխներգործության մեջ,

գ) տնտեսական տարր, որի արդյունքում տղամարդու և կնոջ միջև առաջացնում է տնտեսական կապ, ձևավորում նրանց ընդհանուր տնտեսությունը,

դ) իրավական տարր, որի ուժով ամուսնությամբ կապված անձինք որոշակի կարգավիճակի շնորհիվ ձեռք են բերում իրավունքներ ու պարտականություններ,

¹ Социология семьи: Учебник / Под. ред. проф. А.И. Антонова. 2-е изд., перераб. и доп. М.: ИНФРА-М, 2007. ст. 44.

ե) կրոնական տարր, որի ուժով ամուսնությունը ենթարկվում է որոշակի կրոնական կանոնների²:

Իր հերթին Կ.Պ. Պոբեդոնոսցևը նշում է, որ ամուսնությունը մի ամբողջ օրգանական միություն է, որի իմաստն արտահայտվում է բնության հիմնական օրենքում՝ երկու սեռերի միջև տարանջատված մարդկային բնույթի միասնականացման ու ամբողջացման մեջ³: Բացի այդ գոյություն ունի նաև ամուսնության վերաբերյալ այլ տեսակետ, որի կողմնակիցներ Ժ. Յուբերիստը և Ժ. Վերմելը, նշում են, որ ամուսնությունը քաղաքացիական պայմանագիր է և հանդիսավոր ակտ, որի միջոցով տղամարդը և կինը միավորվում են համատեղ ապրելու, ընտանիք ստեղծելու և վերջինիս համատեղ նյութական ու բարոյական արժեքներով ապահովվելու նպատակով⁴:

Ամուսնության բավականին հետաքրքիր ձևակերպում է տվել Դ. Մեյերը, ըստ որի՝ ամուսնությունը դա «...տարբեր սեռի երկու անձանց միություն» է «հիմնված սիրո վրա, որի նպատակը անձի անհատականությունը հակառակ սեռի անձի անհատականությամբ լրացնելն է»⁵:

Բացի այդ նույն Դ. Մեյերի կարծիքով, որի հետ չենք կարող չհամաձայնել «բարոյական օրենքներն իրենց ոլորտ են ընդունել ամուսնության ինստիտուտը»⁶:

Ընտանիք և ամուսնություն հասկացությունները փոխկապակցված են: Ըստ Գ. Խարչևի «ընտանիքը կազմվում է կնոջ և տղամարդու միջև ազատ և կամավոր ընտրությամբ տեղի ունեցած ամուսնությամբ»⁷: Ամուսնական սերտ կապն էլ հենց ընտանիքի միջուկն է: Այլ կերպ ասած, ամուսնությունը հակառակ սեռերի միջև կոնկրետ փոխհարաբերություն է, որը հիմնված լինելով սիրո և հարգանքի վրա պետք է ուղեկցի նրանց հետագա համա-

տեղ կյանքի ընթացքում: Ամուսնությամբ սկիզբ է դրվում նոր՝ **համատեղ** կյանքի:

Խոսելով ընտանիքի մասին հարկ ենք համարում նշել, որ «ամուսնություն» և «ընտանիք» հասկացությունները դադարել են նույնը լինելուց: Ինչպես իրավացիորեն նկատել է սոցիոլոգ Գուրկոն «...ամուսնությունը կարող է ընտանիքի ձևավորման համար խթանիչ հանդիսանալ, բայց վերջին ժամանակներում արմատավորվում է առանց հարաբերությունների օրինականացման ընտանիքի ձևավորման միտումը»⁸, և որպես հետևանք հիմք է դրվում քաղաքացիական ամուսնություններին, որոնք արդեն Բուրդեյնի պնդմամբ համարվում են «յուրօրինակ գործարք, որը կողմերի միջև առաջ է բերում պարտականություններ և որոշակի իրավունքներ»⁹:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ պայմանավորված պետության և հասարակության մեջ ընտանիքին և ամուսնությանը վերաբերող հարցերը մինչև օրս էլ հուզում են գիտական լայն շրջանակներին, և դրանք այնքան շատ են ու բազմազան, որ դրանց պատասխի լուծումներ առաջարկելը այնքան էլ դյուրին գործ չէ, ուստի միանգամայն իրավացի է հոգեբան Վ. Ջադեպինը, որ անդրադառնալով այդ հարցերի բազմազանությանը նշում է, որ դրանք «լիիրավ կերպով» կարելի է «վերագրել կյանքի «հավիտենական» հարցերին»¹⁰: Ցավոք ներկայումս ամուսնական հարաբերություններն էլ ավելի խոցելի են դարձել, այն առումով, որ ընտանիքի մոդելն ենթարկվում է փոփոխության: Ուստի ամենևին էլ դժվար չէ կոտակել, որ խնդրո առարկա հիմնահարցը ներկայումս խիստ արդիական է և կարևոր:

Ընտանիքում որպես ամուսիններ ապրող կինը և տղամարդն ունեն որոշակի իրավունքներ և մեծ թվով պարտականություններ: Հենց ամուսնությունն է, որը տղամարդուն և կնոջը միավորում է «անբաժան և լիարժեք կյանքի» համար:

² Загоровский А., Курс семейного права. Одесса, 1909, ст. 5.

³ Победоносцев К., Курс гражданского права. Т. 2, М. 2003 (Публикация по изданию 1896г.), ст. 55.

⁴ Сивохина С., Понятие брака и условия его действительности в современном праве России и Франции: дис...канд. юрид. Наук. Самара, 2006, ст. 41-42.

⁵ Мейер Д., Русское гражданское право. Ч. 2/ Д.И. Мейер. М., 1997. (По изданию 1902), ст. 348.

⁶ Мейер Д., Русское гражданское право. Ч. 2/ Д.И. Мейер. М., 1997. (По изданию 1902), ст. 348.

⁷ Խարչևի Ա., Մացկովսկի Մ., «Ժամանակակից ընտանիքը և նրա պրոբլեմները», Երևան, 1982, էջ 29:

⁸ Гурко Т. Трансформация института современной семьи // <http://medvedev.viperson.ru/data/200812/014Gurko.pdf> [дата обращения: 20.04.2016 14:33]

⁹ Бурдейный М. Семья и брак. М.: Изд-во «ВЛАДОС-ПРЕСС», 2005. С. 36.

¹⁰ Ջադեպին Վ., «Ամուսնական կյանքի մասին», Երևան, 1981, էջ 5:

Ամուսնությունն ի սկզբանե ցմահ միություն լինելով հանդերձ ընտանեկան հարաբերությունների զարգացման և էական փոփոխությունների ենթարկվելու արդյունքում այլևս դադարել է ընկալվել որպես «միություն ամբողջ կյանքի համար»¹¹: Ցավոք նույնը կարելի է ասել նաև ժամանակակից հայ ընտանիքի վերաբերյալ, քանզի ներկայումս մեզանում ևս տարբերություն կա ժամանակակից եզրափակար (ամուսիններից և երեխաներից կազմված ընտանիք) և հին ավանդական ընտանիքների, ընտանեկան մշակույթի, սովորույթների, ամուսնական փոխհարաբերությունների միջև: Ժամանակի ընթացքում փոխվել են նաև ընտանիքում ամուսինների գործառնությունները, չնայած այն հանգամանքին, որ մեր երկրում այնուամենայնիվ որոշակիորեն շարունակում են պահպանվել ավանդական ընտանիքից եկող սովորույթներն ու ավանդույթներն: Ներկայումս ընտանեկան հոգեբանության հիմնախնդիրներով զբաղվողները հենվելով իրենց իսկ կողմից կատարված հետազոտությունների արդյունքների վրա հակված են կարծելու, որ ներկայումս «ընտանիքը իսկապես գտնվում է ճգնաժամային վիճակում»¹²:

Ուզում ենք նշել, որ վերը նշված փոփոխությունները ոչ միշտ են հանգեցնում ընտանիքի հիմքերի ամրապնդմանն ու դրա դերի կարևորության մեծացմանը: Նմանօրինակ փոփոխությունների հետևանքներն արդեն իսկ նկատելի են հայ իրականության մեջ: Ցավոք այդ փոփոխությունների հանգեցնում են նաև ամուսնալուծությունների թվի աճին: Այդ միտումը, արդեն 20-րդ դարից սկսած արագ աճ է գրանցում գրեթե բոլոր երկրներում, այդ թվում և մեր երկրում: Մեր երկրում ամուսնալուծությունները սկսեցին ավելի լայն բնույթ կրել հիմնականում 21-րդ դարից սկսած:

Հայտնի հոգեբան Միսենկոն անդրադառնալով ընտանեկան հարաբերությունների էվոլյուցիային նշում է, որ հասարակական զարգացմանը զուգընթաց ձևավորվում են նաև նոր տիպի ամուսնա-ընտանեկան հարաբերություններ, որոնց կրողը հանդիսանում է խոր-

հրդային սերնդի կինը, որը ստացել է կրթություն, մասնագիտություն և տղամարդու իրավունքներին հավասար է բոլոր հարթություններում, թե ֆինանսական և թե սոցիալ-քաղաքական: Ցավոք, այս ամենի հետևանքով մեծ թվով ընտանիքներում առաջանում են բախումներ հին և նոր ամուսնա-ընտանեկան նորմերի շուրջ: Երբեմն ընտանիքը դառնում է մարտադաշտ տղամարդու և կնոջ միջև իշխանության և առաջնության հասնելու համար¹³: Ահա հենց դրանով էլ Միսենկոն բացատրում է ամուսնալուծության բարձր մակարդակը:

Անդրադառնալով միայնակության գաղափարին հոգեբան Գ. Մնացականյանը նշում է, որ այն «...լինելով ընդհանուր երևույթ, տարիքային, ռասայական, դասակարգային սահմաններ չի ճանաչում: Լինելով բարդ զգացում՝ չի նույնացվում ֆիզիկական մեկուսացման հետ. անձը կարող է ապրել մեծ քաղաքում, բազմանդամ ընտանիքում, բայց իրեն միայնակ զգալ, այն սուբյեկտիվ ներքին ապրում է: Ֆիզիկական մեկուսացումը կարող է միայն ուժգնացնել միայնակության զգացումը: Միայնակությունը համալիր և սուր զգացում առաջացնող ապրում է, որը ինքնագիտակցման որոշակի ձև է և անձի ներաշխարհի հարաբերությունների և կապերի հիմնական ցանցի մասնատման ցուցանիշ»¹⁴:

Հետաքրքիր է նկատել, որ հայտնի հոգեբան Ս. Մեդրակյանը ներկայացնում է միայնակ մարդկանց դասակարգումն, ըստ որի՝

1. Այն անձինք, ովքեր երբեք չեն ամուսնացել
2. Նրանք, ովքեր ամուսնացել և ապա ամուսնալուծվել են և այժմ մենակ են ապրում
3. Նրանք, ովքեր տարիքի հետ կորցրել են իրենց ամուսիններին (վերջիններս մահացել են):¹⁵

Նման մարդկանց խորհուրդ կտային ծանոթանալ Օնորե դե Բալզակի հետևյալ մտքին «Մենակությունը հիանալի բան է, բայց միշտ

¹¹ Гейжан Н., Тенденции развития семьи и семейного просвещения, Человек и образование, 3(20), Санкт Петербург, 2009, ст. 97.

¹² Гаспарян Ю., Семья на пороге XXI века., Санкт-Петербург, 1999, ст. 45.

¹³ Сысенко В., Супружеские конфликты, Москва, 1989, ст. 3

¹⁴ Մնացականյան Գ., գոյության ձանձրույթ, Երևան, 1997, էջ 15

¹⁵ Մեդրակյան Ս., Սոցիալ-դերային մոտեցումն ընտանիքի հոգեբանության մեջ // Դոկտորական ատենախոսություն, Երևան, 2014, էջ 225

պետք է լինի որևէ մեկը, որին հնարավոր լինի ասել, որ մենակությունը հիանալի բան է»¹⁶:

Է. Էյդեմիլլերի ԱՄՆում և Ռուսաստանում անցկացված ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ տեղի բնակչության մեծամասնությունը ներկայումս նախնություն է հալիտար ընտանիքը նահապետական ընտանիքից¹⁷: Ցանկանում ենք ավելացնել, որ մեր կողմից անացակացված ուսումնասիրությունները փաստում են այն մասին, որ ՀՀ ում ևս նման միտումը ակնառու է, սակայն ոչ այնքան մեծ չափերով, որպես դրա հետևանք գնալով ավելի ու ավելի են նվազում նահապետական ընտանիքները: Ուսումնասիրության արդյունքները ցույց են տալիս, որ նահապետական ընտանիքներն ավելի մեծ թիվ են կազմում գերազանցապես գյուղական շրջաններում: Յուրաքանչյուր ժամանակաշրջան ունի իր բարքերը, վարքերն ու դիրքորոշումները, որոնք իրենց կնիքն են դնում տվյալ ժամանակաշրջանում ապրող ընտանիքի անդամների փոխհարաբերությունների վրա: Որպես դրա հետևանք ժամանակակից ընտանիքներում ավելի ու ավելի մեծ թիվ են կազմում ազատական մտածելակերպով մարդիկ:

Ժամանակակից ընտանիքը ենթարկվելով զգալի փոփոխությունների ընդունում է նոր ձևեր: Դրանցից ցանկանում ենք առանձնացնել վերջին ժամանակներս ավելի ու ավելի հաճախ նկատվող ամուսնական հարաբերությունների այն ձևը, որը մասնագիտական գրականության մեջ ընդունված է անվանել «քաղաքացիական ամուսնություն»: Ինքնին հասկանալի է, որ ամուսնական հարաբերությունների այս ձևը չէր կարող շրջանցել Հայաստանն ու հայ իրականությունը, ճիշտ է, համեմատաբար փոքր չափերով ու տարածման ծավալներով: Նման ընտանիքներում սկսում է գերիշխել ազատական մտածելակերպը: Հենց նման ազատ մտածելակերպն էլ ընտանեկան հոգեբանության մեջ համարվում է այն հիմնական ու գլխավոր պատճառներից մեկը, որը տանում է ազատ առանց պարտավորությունների քաղաքացիական ընտանիքի ձևավորմանն, ընտանիք, որը հիմնված է ազատ,

առանց նախապաշարումների ընտրության, զգացմունքների ազատ արտահայտման վրա:

Նշենք, որ մենք լիովին կիսում ենք Ցելուկյոյի այն տեսակետը, ըստ որի «Ժամանակակից ընտանիքը որպես սոցիալական ինստիտուտ «ապրում է» իր «անցումային փուլը», երբ «հին սովորույթները մոռացվում են և այլևս սպառված են, իսկ նորերը դեռևս ձևավորված չեն»¹⁸ կամ լայն տարածում չունեն: Հայ իրականության մեջ նման փոփոխությունները հանգեցնում են նրան, որ արտերկրից մուտք գործած ավանդույթների կողքին չեն անտեսվում նաև հին պահպանողական ավանդույթները: Ուստի սխալված չենք լինի, եթե նշենք, որ ներկայիս հայկական ընտանիքն արտասահմանյան և ավանդական հայկական ընտանիքների յուրատեսակ խառնուրդ է:

Ընտանիքում տեղի ունեցող անխուսափելի փոփոխություններն ի վերջո հանգեցնում են դրան, որ ընտանեկան հոգսերն ու պարտականություններն աստիճանաբար նոր կերպ են բաժանվում: Ներկայումս կինն ամուսնությունից սպասում է ավելին քան նախկինում: Այս հանգամանքը մեծապես պայմանավորված է նրանով, որ կինը ներկայումս շատ ավելի ազատ է և անկաշկանդ ինչպես իր ցանկությունների, այնպես իր զգացմունքների արտահայտման մեջ: Դրա արդյունքում կինն առաջին հերթին ցանկանում է լինել սիրված ամուսնու կողմից: Ցավոք նման ցանկություններում կարող է հասնել ծայրահեղության, երբ կինը ցանկանում է, որ իրեն սիրեն անկախ իր բոլոր արատներից և թերություններից: Ինքնին հասկանալի է, որ կնոջ նման պահանջմունքներն ու ցանկությունները զգալի չափով ազդում են ընտանիքի կայունության վրա, քանզի, երբ չեն բավարարվում կնոջ նշված ցանկություններն ու պահանջմունքները, կինը կարող է դիմել ծայրահեղ, երբեմն՝ անկանխատեսելի քայլերի: Ուստի բավականին դժվար է չհամաձայնվել Շեյնովի այն մտքին, որ «կանայք ոչ մի նշանակություն չտալով իրենց բառերին, այնուամենայնիվ մեծ նշանակություն են տալիս թե ինչ են իրենք լսել»¹⁹:

¹⁶ Гаспарян Ю., Семья на пороге XXI века., Санкт-Петербург, 1999, ст. 3.

¹⁷ Эйдемиллер Э., Системная семейная психотерапия (ред.), СПб., Питер, 2002. Ст. 102.

¹⁸ Целуйко В., Психология современной семьи, Москва 2003, ст. 116.

¹⁹ Шейнов В., Конфликты в нашей жизни и их разрешение, Минск, 1996, ст. 12.

Այդ ամենի արդյունքում ժամանակակից սոցիոլոգների և հոգեբանների պնդմամբ մեր օրերում նկատվում է ընտանիքներում տղամարդու ավտորիտար դերի զգալի անկում, ընդ որում, թե որպես ընտանիքի հայր և, թե որպես ընտանիքի գլուխ: Իսկ ոչ այնքան վաղ անցյալում, ինչպես իրավացիորեն նկատում է Հեգելը «միայն մեկ կամք, հատկապես ընտանիքի գլխավորին պատկանող»²⁰, բնականաբար նկատի ունենալով տղամարդուն: Դրան մեծապես նպաստում է նաև այն հանգամանքը, որ ժամանակակից ընտանիքներում կինը սկսում է զգալի գումար վաստակել, երբեմն նույնիսկ շատ ավելին քան ամուսինը:

Մեր կարծիքով միանգամայն իրավացի պետք է համարել այն պնդումները, ըստ որոնց «տղամարդու և կնոջ դերերի նման փոփոխությունները չէին կարող ցավոտ չանդրադառնալ ավանդաբար ընտանիքի գլխավորը հանդիսացող տղամարդու համար», հենց թեկուզ այն պատճառով որ «տղամարդը երեխաներին է փոխանցում իր ազգանունը դրանով իսկ որոշելով սերունդների միագիծ ուղղվածությունը»²¹:

Մեր օրերում դժվար է որոշել թե հասարակության մեջ ծնողներից ով է ավելի շատ պաշտպանված, մայրը թե հայրը, քանի որ ինչպես իրավացիորեն նկատել է Գասպարյանը «տղամարդիկ զբաղված են աշխատանքի՝ կյանքի համար առավել վտանգավոր ոլորտներում և ավելի շուտ են մահանում»: Իսկ կանայք նույն հեղինակի պնդմամբ «ավելի հաճախ են հիվանդանում, բայց ավելի երկար են ապրում»²²:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս տղամարդու ավտորիտար դերի անկումն աստիճանաբար բայց կայուն տեմպերով ավելի ու ավելի լայն տարածում է գտնում ժամանակակից հայ ընտանիքներում:

Քսաներորդ դարի վերջերին, ինչպես արտասահմանում, այնպես էլ Ռուսաստանում անցկացված սոցիոլոգիական հարցումները միանաշանակ վկայում են, որ «Ընտանիքը տղամարդուն տալիս է ավելին քան կնոջը, տղամարդիկ շատ ավելի բավարարված են

և քիչ են զգում սիրո պակաս» և որպես դրա հետևանք տղամարդկանց «ավելի քիչ է անհանգստացնում մենակության զգացումը»: Ուստի ամենին էլ պատահական չէ, որ ավելի ու ավելի մեծ թվով տղամարդիկ «իրենց երջանիկ կյանքը կապում են ամուսնության հետ (57 %) իր երջանիկ կյանքը կապում է ամուսնության հետ, համեմատած կանանց(47 %):»²³:

Հետաքրքիր է նկատել, որ որոշ ուսումնասիրողներ հակված են այն կարծիքին թե, ժամանակակից ընտանիքներում «դեռևս շատ բան է կախված կնոջից, նրա **տնտեսուհի լինելու** ունակությունից» (ընգծումը մերն է Մ. Ն.) և եթե կինը «եղնելով սկզբունքներից» իրեն այդ ամենից բարձր է դասում, ուստի «այդ ընտանիքը դժվար թե կայուն լինի»²⁴:

Նկատենք, որ ի տարբերություն ժամանակից ընտանիքներին վերաբերող հոգեբանական և սոցիոլոգիական հետազոտողների Ա, Կազովը հակված է կարծելու, որ ընտանիքի կայունության հարցում անկախ ամենից կարևորվում է կնոջ «տնտեսուհի լինելու ունակությունը», մի բան, որը հակասության մեջ է մտնում վերն նշված պնդումների հետ: Ուստի մեր կարծիքով անկախ ձևից ժամանակակից ընտանիքների կայունության հիմքում վերը նշված հանգամանքներից բացի լավագույնը պետք է համարել դրանց և վերջինիս ճիշտ գույակցումը, որն անկասկած այնքան էլ դյուրին գործ չէ:

²⁰ Гегель Г., Работы разных лет. М, 1989. с. 49

²¹ Гаспарян Ю., Семья на пороге XXI века., Санкт-Петербург, 1999, ст.75.

²² Гаспарян Ю., Семья на пороге XXI века., Санкт-Петербург, 1999, ст. 75.

²³ Гаспарян Ю., Семья на пороге XXI века., Санкт-Петербург, 1999, ст.74.

²⁴ Козлов А., Молодой человек: становление образа жизни. ст. 154.

Положение женщины в езидской семье как фактор прозелитизма

Фатемі Сейедехнасим
Российско-Армянский (Славянский) Университет (Армения, Ереван)
saramn834@gmail.com

Ключевые слова: езиды, внутрисемейные отношения, статус женщины, ранние браки, прозелитизм, «Свидетели Иеговы».

Family Status of a Yezidi Women as a Factor of Proselytism

Fatemi Sayedehnasim
Russian-Armenian (Slavonic) University (Armenia, Yerevan)
saramn834@gmail.com

Abstract. The article is an attempt to reveal a connection between the status of a woman in a traditional Yezidi family and the conversion of Yezidi women to “Jehova’s Witnesses”. Most of the interviewed women explain their decision by the low status of a girl/woman in the family, restrictions in education and socialization, early marriages, etc. The article is based on the author’s interviews among the Yezidis of Armenia.

Keywords: Yezidis, family relations, woman’s status, early marriages, proselytism, “Jehovah’s Witnesses”.

В традиционной езидской семье мужчина и женщина имеют строго определенные ниши и соответствующий формат обязанностей, обусловленные традицией, особенностями менталитета, религиозных предписаний и, наконец, спецификой образа жизни, типичного для общества, занимающего отгонным скотоводством.¹ Статус мужчины в езидской семье несравненно выше статуса женщины. Женщины не просто находятся в подчиненном положении, что в принципе, является частью традиционной культуры во многих сообществах, но ее мнение не принимается во внимание при принятии каких-либо решений, ее персональная свобода существенно ограничена. Эти и ряд других проблем озвучивают женщины-прозелиты, отошедшие от езидизма, большинство из которых в Армении переходит в «Свидетели Иеговы» в надежде радикально изменить свою жизнь.² Как показывают результаты проведенных нами исследований, некоторые аспекты жизни подобных женщин действительно

меняются, с их точки зрения, в положительную сторону. Однако, есть и такие стороны вопроса, когда меняется, скорее, взгляд женщины на ту или иную проблему (как, например, в вопросе доступа к образованию).

Уже с раннего возраста на плечи несовершеннолетней девочки в традиционной езидской семье ложится серьезный груз ответственности, связанный с ее обязанностями по хозяйству. Отгонное скотоводство, предполагающее нахождение семьи с поздней весны (конец апреля-май) до середины осени (октябрь) в горных стоянках (*яйлагах*), порой лишает детей возможности полноценного посещения школьных занятий. Несмотря на серьезный контроль сферы школьного образования со стороны государства, нарушения режима посещения занятий в данный период являются довольно распространенным явлением. Но если эти реалии в равной степени касаются школьников обоего пола, то в случае с получением специального и высшего образования у девушки в езидской семье зачастую возникают множественные проблемы. У большинства езидов бытует устойчивое мнение, что девочке достаточно и начального образования и что ее удел — исключительно создание семьи. Учеба в специальных и высших учебных заведениях сопряжена с активной социализацией, совместной учебой и естественным общением с молодыми людьми, что порицается традицией. Речь идет, безусловно, не обо всех без исключения езидских семьях, но подобный консервативный взгляд на жизнь однозначно типичен для езидского общества в целом.

Серьезной проблемой являются и ранние браки: именно устойчивым мнением о том, что

¹ О езидах в целом, особенностях их религии и образа жизни см.: **Guest, J.S.** The Yezidis. A Study in Survival, New York, 1987.- 299 length; **Kreyenbroek Ph.G.** Yezidism – Its Background, Observances and Textual Tradition, New York, 1995; **Asatrian, G.S., Arakelova, V.A.**, The Religion of the Peacock Angel: The Yezidis and their Spirit World, London, Acumen Publishing House, 2014, etc.); **Аракелова, В.А.** Езиды и их религия. Ереван, Кавказский центр иранистики, 2015 (на армянском языке). В Армении езиды являются самым многочисленным национальным меньшинством (см., в частности **Асатрян, Г.С., Аракелова, В.А.** Национальные меньшинства Армении. Ереван, 2002).

² **Фатемі, С.С.** «Езиды Армении в секте «Свидетелей Иеговы» (первичный анализ мотивации)», стр. 111-115. // Научно-аналитический журнал Регион и Мир, Том IX, № 4, 2018.

девушка должна обзавестись семьей в раннем (порой несовершеннолетнем) возрасте объясняется и отношение к образованию девушки как к чему-то вторичному и даже совершенно ненужному. Зачастую браки заключаются без согласия невесты, а молодая, неопытная девушка входит в новую семью абсолютно зависимой. В доверительных беседах женщины отмечают, что им отведена роль прислуги, что порой они лишены даже возможности воспитывать собственных детей — эта сфера отдана бабушке и дедушке по отцовской линии, принятие всех внутрисемейных решений — также прерогатива родителей мужа.

Ниже мы приводим отрывки из интервью с езидками, перешедшими в «Свидетели Иеговы».

Женщина 43 лет, из семьи мридов.

«20 лет назад я впервые познакомилась начала изучать учение Свидетелей Иеговы и уже 6 лет, как поменяла веру. Среди езидов женщины часто сталкиваются с дискриминацией, с дурным обращением. Мне не нравились наши езидские традиционные обычаи и церемонии: все они очень затратные и трудоемкие, и многое делается под давлением общественного мнения. Особенно это касается похоронного обряда. После обращения в Свидетели Иеговы я узнала, что вся эта обрядность не имеет значения и все, происходящее во время церемонии похорон, делается без пользы. В прошлом я была лишена права голоса, и это было совершенно очевидно — я даже не имела права воспитывать собственных детей, их воспитанием занимались родители мужа. Сейчас я свободна и как женщина, и как мать, я знаю, как воспитывать своих детей. Вот, например, сейчас у моей дочери есть жених, но я не отдаю ее замуж. Для меня важно желание моей дочери, и я не считаю, что раз ей уже 26 лет, значит нужно поспешно выходить замуж. Я уже не езидка».

Анжела, из семьи мридов, проживает в Москве; 17 лет, как познакомилась с учением «Свидетелей Иеговы».

«Я и мой муж поженились без любви, но у нас состоялась нормальная семья. Муж был категорически против моей новой веры, но, несмотря на это, я участвую в собраниях «Свидетелей Иеговы». Иногда он меня даже бил за это, но это ничего, ведь он мой муж, а я его этим раздражала. Наши езидские мужчины в основном грубы; впрочем, это зависит не от национальности, а от человека. Есть еще один важный момент. У меня уже было два сына, и я больше не хотела иметь детей. Поскольку на тот момент я была беременна, я хотела

избавиться от третьего ребенка. Муж также был против третьего ребенка, и он тоже говорил мне, что бы я избавилась от него. Когда я начала изучать Библию и полностью погрузилась в нее, я поняла, что если избавлюсь от ребенка, то стану убийцей, и я не пошла на этот шаг. Сейчас моему сыну 16 лет, и муж его очень любит».

В ходе проведенных интервью выяснялось, что во многих семьях отношения между супругами довольно холодные. Было очевидно, что езидские женщины с удивлением воспринимали факт существования брака по любви, некоторые откровенно говорили, что хотели бы понять, что такое любовь. Женщины не скрывали, что часто задаются этим вопросом, прожив много лет в браке без любви. Большинство из них были выданы замуж родителями в довольно юном возрасте против их собственного желания. В результате, молодая девушка с раннего возраста живет однообразной жизнью, в холодной семейной атмосфере, зачастую неся на себе тяготы семейного быта. За каждый свой шаг замужняя женщина отчитывается не только перед мужем, но и перед его родителями. По словам опрошенных, проявлять теплое отношение к жене считается дурным тоном в традиционной семье: возвращаясь вечером домой, муж не проявляет никакого внимания к жене и детям. Более того, считается нормой унижить жену, порой даже прибегая к грубой физической силе. Все это, по словам опрошенных женщины оправдывают любые поступки мужчин, считая происходящее естественным явлением. Отсутствие взаимопонимания и бережного отношения друг к другу, решение любых вопросов без учета мнения жены — наиболее распространенные явления, которые отмечают практически все опрошенные из числа перешедших в «Свидетели Иеговы». Женщины указывают также на отсутствие права голоса в семье: они не могут позволить себе обсудить внутрисемейные вопросы с мужем, лишена возможности поделиться тем, что ее волнует. У многих складывается ощущение безвыходности из сложившейся ситуации, так как мысль о разводе не допустима. В то же время женщины не позволяют себе обращаться с проблемами и к представителям духовенства из числа духовных наставников семьи — пирам и шейхам: считается, что любые поднимаемые женщинами вопросы — глубоко внутрисемейные и по этой причине нежелательно, чтобы об этом узнали в общине. Причем данный взгляд на вещи распространяется и на женщин из семей пиров и шейхов.

Опрошенные женщины отмечают, что большинство мирятся с ситуацией из-за крайне консервативного взгляда на вещи, привитого с

раннего детства. По сути, девочка видела подобную систему отношений в собственной семье и не представляет, что она может быть иной.

При встрече с проповедниками «Свидетелей Иеговы» первое, что бросается в глаза и подкупает женщин-езидок, – принципиально иное отношение к женщине. Отход от езидизма, который никогда ранее не рассматривался как опция при решении жизненных проблем, становится реальным шансом изменить жизнь.

Наши исследования среди езидов Армении уже подтвердили, что большинство отошедших от езидизма и присоединившихся к «Свидетелям Иеговы» – женщины. И именно из их числа выходят наиболее активные проповедники, привлекающие в организацию все новых и новых членов. Условно их можно разделить на три группы. В дополнение к классификации мы приводим ниже несколько цитат из интервью, отражающих в той или иной мере типичную картину прозелитизма.

Первая группа – это вдовы, обратившиеся в «Свидетели Иеговы» после смерти мужей. Женщина-езидка, потерявшая мужа, порой постепенно отдаляется от своих формальных обязательств и отстраняется от традиционных езидских ритуалов и церемоний. Следуя новой религии, она пробует обратить в новую веру детей и других членов семьи, рассказывает им об учении «Свидетелей Иеговы», а порой – в случае с детьми – и настаивает на изучении Библии в свете догматов новой веры. Если дети взрослые, женщина может столкнуться с сопротивлением с их стороны.

Зина, 26 лет, из семьи мридов, образование среднее, жительница Абаранского района.

«Уже 10 лет, как я являюсь Свидетелем Иеговы. Свидетелями Иеговы мы стали благодаря матери и сестре. Благодаря новой религии, я избавилась от всего, что мне было не по душе в традиционной езидской семье и получила возможность общаться с другими людьми. Теперь я могу сама распоряжаться своей собственной жизнью, сама могу решать, когда и за кого выходить замуж, что в езидизме было невозможно. В старой религии у меня было очень ограниченное мировоззрение, а жизнь была однообразной и казалась бессмысленной...».

Нам удалось взять интервью и у молодых мужчин, которые были обращены в «Свидетели Иеговы» их матерями, оставшимися вдовами и отошедшими от езидизма.

Дахар, 21 год, из семьи мридов, образование среднее, парикмахер.

«Уже два года, как я – Свидетель Иеговы; в семье Свидетелями Иеговы являются мои мать и брат. Родился я на Украине, а в 2005 году переехал в Армению. Вместе с двоюродным братом и матерью мы посещали собрания Свидетелей Иеговы. В то время я был маленьким и не понимал значения происходящего. Со временем понемногу начал все понимать, так как по наставлению матери начал вникать в учение. Прошло 8 лет, мы выросли, изменилось наше мировоззрение, мы увидели существенные различия между старой и новой религиями. Теперь во время проповедей я постепенно вспоминал то, что слышал на собраниях, еще будучи ребенком, и теперь уже воспринимал все осознанно. Я всегда чувствовал, хотя и не задумывался об этом, что истина – в Библии. Если ты ее знаешь, нет необходимости изучать что-либо еще. Благодаря Свидетелям Иеговы я избавился от негативного влияния друзей. Законы старой религии излагались пирами и шейхами и не содержали никаких доказательств, на которые можно было бы опереться, но при этом вся община должна была беспрекословно подчиняться этим законам. У Свидетелей Иеговы все законы подкреплены убедительными объяснениями из Библии и являются словом Бога Иеговы».

Каджик, 20 лет, из семьи мридов, образование среднее, бармен.

«Мне было 9-10 лет, когда я познакомился со Свидетелями Иеговы. Мне дали книгу для изучения, но я не воспринимал это всерьез. Ближе к учению меня познакомил дядя, брат моей матери. Он жил на Украине и был Свидетелем Иеговы. Когда я начал серьезно вникать в учение Свидетелей Иеговы, я постоянно сравнивал его со старой религией. Что сразу бросалось в глаза, так это то, что в старой религии мужчина имеет право делать все, а свобода женщины ограничена в полном смысле этого слова. Между тем, в среде Свидетелей Иеговы женщина также имеет право голоса...».

Вторая группа представлена семейными женщинами, которые, присоединившись к «Свидетелям Иеговы», смогли привести в новую религию своих мужей. Поначалу все они встретили активное сопротивление со стороны мужей, некоторые даже подвергались жестокому обращению из-за отхода от езидизма. Мужья угрожали разводом, пытались вернуть жен в езидизм, но чаще всего заканчивалось тем, что, несмотря на давление со стороны мужа, женщина проявляла настойчивость и терпение и, в конечном итоге, обращала мужа в «Свидетели Иеговы».

Езидка из семьи мридов, 51 год, родом из Тбилиси.

«Уже 14 лет, как я являюсь Свидетелем Иеговы. Муж был директором школы в Тбилиси. Когда он узнал, что я посещаю собрания Свидетелей Иеговы и интересуюсь этим учением, он очень разозлился и пригрозил, что если я не брошу заниматься 'этой нелепостью', он разведется со мной или даже убьет меня. Когда его гнев немного утих, я попросила его просто ради интереса познакомиться с тем, что я изучаю. Муж согласился, но только ради того, чтобы доказать мне, что я неправа. Он начал читать и постепенно погрузился в изучение Библии, а через несколько лет он понял, что Библия – это слово Бога...».

Третья группа - женщины, перешедшие в «Свидетели Иеговы», но чьи мужья не отошли от езидизма. Интервьюируемые описывают такие случаи как наиболее сложные: проблемы между супругами усугубляются и дополняются претензиями, связанными с обращением женщины в иную веру. Если муж понимает, что никак не может повлиять на ситуацию (а таких случаев - большинство), он требует, чтобы жена продолжала выполнять свои обязанности, связанные с езидскими праздниками, обрядами и церемониями. В семье создается ситуация, когда обеим сторонам выгоден условный мир, оба приходят к неким соглашениям, оставаясь на своих позициях, и семья сохраняется.

Ася, 61 год, из семьи мридов, живет в Ереване, образование среднее. 6 месяцев, как присоединилась к «Свидетелям Иеговы», с учением которых познакомилась год назад через свою дочь.

«Старые традиции очень трудно искоренить, в езидских семьях – особенно трудно, так как им веками придавали первостепенное значение. Я была наивной деревенской девочкой. Мама мне говорила, чтобы ни происходило в семье мужа, что бы он ни делал, я должна покорно молчать и повиноваться, не то это будет позором для нашей семьи. Так я смиренно жила и живу до сих пор. Когда я вышла замуж, я целый день занималась домашними делами. Семья моего мужа состояла из четырнадцати человек. Потом у меня родились и свои дети. Я все время готовила, убирала и делала всю прочую домашнюю работу. Детей у меня четверо, я их вырастила, подняла, женила. Хотя сама я обращена в другую религию, но муж не обращен, он не сменил веры и живет по езидским законам, но мне уже не запрещает посещать собрания. Есть много вещей, которые

запрещены среди Свидетелей Иеговы, но так как мой муж является главой семьи, его слово - закон для меня, я не могу не повиноваться ему. Когда я познакомилась со Свидетелями Иеговы, родителей мужа уже не было в живых, а поскольку мужа весь день не было дома, я имела возможность соблюдать все обязательные предписания. Муж с утра до вечера находится на работе, а я выполняю все ритуалы в течение дня, хотя и не в полном объеме. Есть, однако, некоторые светские праздники, которые я продолжаю отмечать, несмотря на запрет в среде Свидетелей Иеговы; если бы я избегала их, это было бы слишком очевидно для мужа, например: дни рождения, Новый год. Прошло уже 6 месяцев, как я стала Свидетелем Иеговы и не практикую никаких езидских обрядов. Моя жизнь стала немного легче, внутри меня появилось какое-то светлое чувство. Я почувствовала, что могу обратиться к Богу Иегове в любое трудное время, и он мне поможет... Любви нет и не было в моей супружеской жизни. Я не знаю смысла этого слова. Если бы мы могли сами выбирать себе мужа, может, была бы любовь, но это не так. Мой муж никогда не проявлял ко мне никакого теплого отношения или заботы. Теперь я сильно изменилась. Теперь я уже не боюсь, как раньше. Езиды живут бок о бок с другими национальностями (например, с армянами) и женщины видят очевидные различия. В езидских общинах многое изменилось. В сфере образования меньше запретов. Большинство мальчиков, например, раньше получали 8-летнее образование, в лучшем случае - 10-летнее. С девочками ситуация была еще сложнее: считалось, что девочкам неуместно общаться с мальчиками. Мировоззрение у азидов настолько ограниченное, что они вообще не думают об образовании девочки, только бы выдать ее замуж. Сейчас гораздо больше девочек учатся в университетах - медицине, экономике, юриспруденции и т.д.

В новой религии меня привлекли искренность, честность, любовь, теплота, забота и внимание друг к другу. В среде Свидетелей Иеговы нет мошенничества. Если кому-то нужна помощь и поддержка, они заботятся друг о друге, чего не увидишь у езидов. Свидетели Иеговы помогают мне больше, чем мои родственники или друзья. Я много раз обращался за помощью, и они с удовольствием и готовностью меня поддерживали и помогали мне. У Свидетелей Иеговы меня подкупает человеколюбие, уважение, человеческое общение...».

Анализируя десятки интервью и прочие материалы, собранные нами в ходе полевых

работ преимущественно среди езидов Армени, можно сделать ряд выводов.

Специфика традиционной езидской семьи является крайне непривлекательной, особенно для молодых девушек.

Больше всего отталкивает низкий статус женщины в семье, нежелание считаться с ней ни по каким вопросам, пренебрежение ее внутренним миром, духовными запросами и переживаниями, фактическое отстранение ее от воспитания собственных детей, отсутствие собственного досуга, а порой, если молодая семья живет с многочисленными родственниками мужа – и серьезные физические нагрузки. Часто женщины делают акцент на том, что муж, даже при том, что он содержит семью, не выступает духовной и психологической опорой для жены и детей, не проявляет внимания к волнующим их вопросам.

Негативно новым поколением воспринимается и дифференцированное отношение к сыновьям и дочерям, что особенно ярко проявляется в вопросах получения образования.

Одной из наиболее болевых точек является вопрос ранних браков и браков по договоренности, без учета желания девушки. Последнее обусловлено также сложной иерархической структурой езидского общества, где, согласно традиции, браки должны заключаться между представителями определенных кланов³.

Негативным моментом следует считать и отсутствие духовного руководства для женщин. Формального запрета на него нет, но обращение женщины к духовным наставникам семьи – шейхам и пирам – порицается, так как рассматривается в общественном контексте как вынесение семейных проблем за пределы дома. Вообще, отсутствие возможности поделить проблемами с кем бы то ни было, особенно на фоне отсутствия психологической поддержки в семье мужа, однозначно выступает одним из главных факторов при решении отхода от езидизма.

Можно сделать однозначный вывод, что именно поиск выхода из детерминированной жизни, поиск решения типичных для езидской женщины проблем является на определенном этапе гораздо большей мотивацией, чем поиск некоего духовного знания.

Другая сторона вопроса – какие аспекты жизни женщин действительно меняются при переходе в «Свидетели Иеговы». Очевидно, что они оказываются в принципиально новой среде, с новыми, гораздо более широкими границами социализации. На собраниях чувствуют себя в сообществе равных. Более того, их активно интегрируют, обучая новому знанию и готовя в

проповедники. Они однозначно чувствуют внимание к собственным проблемам, их вопросы любого характера не остаются без ответа. Многие указывают, что таким образом получили некую опору, что не чувствуют себя одинокими и беспомощными. Ощущают себя частью общины, готовой отстаивать их интересы и права. Многие из обращенных отмечают никогда не испытываемое до того «чувство свободы», даже если ничего существенного в семье не изменилось. Очевидно поднятие личностной оценки.

Однако, следует отметить и тот важный аспект, что прозелитизм практически никогда не дает качественных изменений в плане получения образования. Беседы с прозелитами не оставляют сомнений, что в среде «Свидетелей Иеговы» образование не поощряется (касается это не только женщин, но и мужчин). То же самое касается и вопросов профессионального роста. Наибольшим благом считается знание Библии и деятельность по распространению учения «Свидетелей Иеговы» и привлечения как можно большего людей в ряды организации. Во ряде интервью обращенные отмечают, что отказались от дальнейшего образования, отошли от профессиональной деятельности и нашли некое занятие с заработком, обеспечивающим необходимый минимум, поскольку основной доминантой их жизни стали собрания, изучение Библии, проповедь. Впрочем, мы коснемся данной проблемы в отдельной статье на базе собранных нами полевых материалов.

Список литературы

1. **Аракелова, В.А.** Езиды и их религия. Ереван, Кавказский центр иранистики, 2015, С. 26 (на армянском языке).
2. **Аракелова, В.А.** Езиды и их религия. Ереван, Кавказский центр иранистики, 2015 (на армянском языке).
3. **Асатрян, Г.С., Аракелова, В.А.** Национальные меньшинства Армении. Ереван, 2002.
4. **Анкоси К. Фарзе** Братие у езидов. Тбилиси, 1996.
5. **Фатем, С.С.** «Езиды Армении в секте «Свидетелей Иеговы» (первичный анализ мотивации)». Регион и Мир, научно-аналитический журнал, Том IX, No 4, 2018, С.111-115.
6. **Asatrian, G.S., Arakelova, V.A.,** The Religion of the Peacock Angel: The Yezidis and their Spirit World, London, Acumen Publishing House, 2014, etc.);
7. **Guest, J.S.** The Yezidis. A Study in Survival, New York, 1987.- 299 length; Kreyenbroek Ph.G. Yezidism – Its Background, Observances and Textual Tradition, New York, 1995;

³ **Анкоси К. Фарзе** Братие у езидов. Тбилиси, 1996.

The Implementation of Project-Based Learning in the MYP (Middle Years Programme of the International Baccalaureate) Unit Planner “The Economy of the Republic of Armenia” To Enhance Geography Teaching Process

Mkrtumyan A.S., Muradyan Yu. H.

*Armenian State Pedagogical University after Kh. Abovyan, Department of Geography and Teaching (Armenia, Yerevan)
animyan@mail.ru*

Keywords: Project-based learning, the MYP unit Planner, The National Economy of the Republic of Armenia, 21st century skills, Geography Teaching Process

Աշխարհագրության ուսուցման գործընթացի արդյունավետության բարձրացման նպատակով պրոբլեմային ուսուցման կիրառումը «Հայաստանի Հանրապետության տնտեսությունը» ՄԲ հետազոտական միավորի շրջանակներում (Միջազգային Բակալավրիատի հիմնական դպրոցում)

Մկրտումյան Ա. Ս., Մուրադյան Յու. Հ.

*ՀՊՄՀ աշխարհագրության և դրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոն (Հայաստան, Երևան)
animyan@mail.ru*

Ամփոփում: Պրոբլեմային ուսուցման կիրառումը աշխարհագրության ուսուցման արդյունավետության բարձրացման ուղիներից մեկն է: Սույն հոդվածում հեղինակները դիտարկում են «Շիրակացու ձեմարան» միջազգային գիտակրթական համալիրում կիրառված «Հայաստանի Հանրապետության տնտեսությունը» ՄԲ հետազոտական միավորի (Միջազգային Բակալավրիատի հիմնական դպրոցում) օրինակը: Վերջինիս շրջանակներում դպրոցականներին հանձնարարվել է պրոբլեմային առաջադրանք «ստեղծել» ընկերություններ՝ հիմնվելով ՀՀ բնական պայմանների և բնական ռեսուրսների առանձնահատկությունների վրա: Արդյունքում՝ սովորողները հետաքրքրությամբ յուրացրել են ՀՀ տնտեսության վերաբերյալ թեմաները, ներկայացրել առաջարկություններ ՀՀ տնտեսության ճյուղերի և ենթաճյուղերի զարգացման վերաբերյալ, «հիմնել» ընկերություններ՝ զարգացնելով ձեռնարկատիրական մտածողությունը և «քսանմեկերորդ դարի» կարողությունները:

Վճռորոշ բաներ՝ պրոբլեմային ուսուցում, Միջազգային Բակալավրիատի հիմնական դպրոցում կիրառվող հետազոտական միավոր, Հայաստանի Հանրապետության տնտեսություն, «քսանմեկերորդ դարի» կարողությունները, աշխարհագրության ուսուցման գործընթաց

Реализация проектного обучения с помощью МУР (Основная школа международного бакалавриата) Юнита “Экономика Республики Армения” для улучшение процесса обучения географии

Мкртумян А.С., Мурадян Ю. А.

*Армянский государственный педагогический университет им. Х. Абовяна, кафедра географии и методики ее преподавания (Армения, Ереван)
animyan@mail.ru*

Резюме: Авторы рассматривают проектное обучение как одно из решений повышения эффективности учебного процесса географии. В данной работе авторы представляют педагогический опыт в международном научно-образовательном комплексе "Лицей Ширакати", приведя пример преподавания через МУР (Программа основной средней школы) юнит "Экономика Республики Армения". Задачей проекта было "создание" компаний на основе географических особенностей и природных ресурсов РА. В результате студенты мотивированно изучали экономику РА и предлагали свои идеи по развитию новых отраслей экономики и "созданию" новых предприятий, думая, как предприниматели и развивая навыки 21-ого века.

Ключевые слова: проектное обучение, МУР юнит, Национальная экономика Республики Армения, навыки XXI века, процесс обучения географии.

Contemporary Geography Teaching is facing with issues to develop students' 21st century skills in order to prepare them ongoing changes of the real life. UNESCO, as the United Nations' specialized agency for education, refers to quality of education by its Goal 4 [2]. The International Baccalaureate Organization (the IBO) also declares the importance of 21st century skills by its mission [9]. Geography is a subject of the IB "Individuals and Societies" (I&S) subject group. The IB makes stresses towards inquiry, real-world case studies and analysis [5.p.7]. Thus, developing students' problem –solving and critical thinking skills are vital aims of modern Geography Teaching too being discussed by international significant organizations.

Problem-based education was developed through centuries since ancient times, but Yu.K. Babanski, I.Ya. Lerner, M.I.Makhmutov, A.M. Matyushkin, I.A. Ilnizkaya, I.P.Podlasi, V.A. Slastenin, M.N. Skatkina and others developed its current theory [1].

Project-based learning is a part of active learning, where students deal with problem-based situations and use their knowledge and skills in new ways or unknown situations by processing mental operations such as comparing, contrasting, synthesizing, evaluating, creating, etc. These develop students' critical and creative thinking skills, as well as learners' metacognitive thinking [3].

Therefore, we hypothesize the Problem-Based learning as a way to modernize Geography Lessons and develop students' 21st century skills.

The IB education uses unit planners to target its aims and objectives. In the context of the MYP curriculum (Middle Years Programme), a unit is a period of study that concludes with a summative assessment [4, p. 50].

It is a complex document, which has the following main parts: Inquiry, Action, and Reflection, e.g. the MYP Unit Planner "The Economy of the Republic of Armenia" (Table 1).

We chose a research question for our study: "To what extent is Problem –Based Learning effective to teach the MYP unit Planner "The Economy of Republic of Armenia"?"

Being a Geography Teacher at "Shirakatsy Lyceum" international scientific-educational complex, which is a unique educational establishment in the Republic of Armenia and implements the three IB programs [7] <http://shirakatsy.am/en/about-us-2/>, we created and used MYP unit planners for Geography Teaching by linking it to Problem-Based Learning.

"The Action" includes the content of the unit, learning and teaching strategies, formative and summative assessment tasks, and resources.

The content contains topics about the historical and geographical overviews of the Economy of the RA, its branches, spatial features, international relations, etc. We used problem-based situations in each topic while doing formative assessments, such as completing tests, geographic problems, working with contour maps, creating posters and oral presentations. The summative assessment task (Table 2) was planned according to instructions of GRASPS situational tasks [6].

Table 1. The MYP Unit Planner "The Economy of the Republic of Armenia" (the Inquiry phase; extract)

Teacher/s	Ani Mkrtumyan	Subject group and discipline	Individuals and societies (I&S)
Unit title	The Economy of the Republic of Armenia	MYP year	4/ 9 th Grade
		Unit duration (hours)	20 hours

Inquiry: Establishing the purpose of the unit

Inquiry: Establishing the purpose of the unit		
Key concept	Related concept(s)	Global context
Systems	Processes, Globalization	Globalization and sustainability: Students will study about quantitative and qualitative changes in the economic system of the RA by linking with current processes of globalization.
Statement of inquiry	Economic systems of countries process interconnected under the influence of Globalization .	
Inquiry questions		
Factual — What are the main branches of economic system of the RA?		
Conceptual — How do effect global interactions toward spatial aspects and structure of economic systems of countries?		
Debatable —Which global organizations or countries should we choose as economic partners and why?		

Table 2. The summative assessment task of the MYP Unit Planner “The Economy of the Republic of Armenia”

Goal	Students are asked to research economic and spatial features of the RA for participating in an economic “Exhibition”.
Role	Students are “businessmen”, who present chosen branches of the Economy of the RA and promote them.
Audience	Students should find partners/ other students to collaborate with as other “businessmen”.
Situation	“Businessmen” have certain amount of money to invest in the territory of the RA based on its natural resources and current economic features. They should make reasonable “choices” to create a type of business projects and support their project ideas with arguments and facts.
Products or Performances	“Businessmen” should collect high quality data about a chosen branch, find out or create products for designing their “Exhibition” pavilion to attract more partners.
Standards	Students are assessed by given rubric according to the IB I&S Criteria: Investigating (B), Communicating (C), Critical Thinking (D)

Students were asked to design geo-inquiry questions, collected data about their topics, analyze the data and visualize it, create maps and products by designing their pavilions. In addition, they acted to present prospective branches of the Economy of the RA by implementing the geo-inquiry process [8].

“The Reflection” phase of the unit includes phases of “Prior to teaching the unit”, “During teaching”, and “After the teaching the unit”, where are discussed the aims against the results of the unit, used teaching strategies and their usefulness, students learning experience, future planning by presenting the results of the teaching and conclusions. We would like to mention that selected formative and summative assessment tasks led towards the understanding the content of the unit by engaging students in active and real-life problem-based tasks to discover economic features of Armenia and “create” new “businesses”. Students were motivated to “think like entrepreneurs” being interested to discover new information to support their “business plans and feel responsibility for the future of their homeland.

To draw a conclusion, we would like to emphasize that real-world problem based- tasks motivate students to study the topic of “the Economy of the RA” by busting their interest toward Geography Learning process and increasing its effectiveness.

The Reference List

1. Дементьева Ю.В., Проблемное обучение: метод или принцип обучения в современной педагогике? // Межд. научно-исслед. журн. «Успехи современной науки и образования» [Электронный ресурс] 2017, Том 1, №2 URL: http://modernscienc-org.lgb.ru/release/2017/USNO_2017_2_1_tom.pdf#page=22 (дата обращения: 02.12.2018) [in Russian].
2. Education for Sustainable Development Goals: Learning objectives, Paris , France: the United

- Nations Educational, Scientific and Cultural Organization [Электронный ресурс] 2017 URL: <http://unesdoc.unesco.org/images/0024/002474/247444e.pdf> (дата обращения: 02.12.2018) [in English].
3. Koretsky et al. International Journal of STEM Education (2018) 5:18 <https://doi.org/10.1186/s40594-018-0116-5> [Электронный ресурс] 2018 URL: <https://link.springer.com/content/pdf/10.1186%2Fs40594-018-0116-5.pdf> (дата обращения: 02.12.2018) [in English].
4. Middle Years Programme, MYP: From principles into practice .Geneva, Switzerland: The International Baccalaureate Organization, [Электронный ресурс] 2014. URL: <https://resources.ibo.org/myp/resource/11162-32896?c=1809bb0a&lang=en> "Доступ для зарегистрированных пользователей" (дата обращения: 02.12.2018) [in English].
5. Middle Years Programme, MYP: Individuals and societies guide. Geneva, Switzerland: The International Baccalaureate Organization, [Электронный ресурс] 2014. URL: https://resources.ibo.org/myp/subject-group/Individuals-and-societies/resource/11162-32902/?c=ee8f8ba8&lang=en&pdf=m_3_human_guu_14_05_4_e.pdf "Доступ для зарегистрированных пользователей" (дата обращения: 02.12.2018) [in English].
6. Nuha I. American Journal of Educational Research. [Электронный ресурс] 5. 552-558 (2017). URL: https://www.researchgate.net/publication/317284521_Using_Performance_Task-GRASPS_to_Assess_Student_Performance_in_Higher_Education_Courses (дата обращения: 02.12.2018) [in English].
7. “Shirakatsy lyceum”international scientific-educational complex [Электронный ресурс] 2018 URL: <http://shirakatsy.am/en/about-us-2/> (дата обращения: 02.12.2018) [in English].
8. The Geo-Inquiry Process: Educator guide [Электронный ресурс] 2017// the National Geographic Society URL: https://media.nationalgeographic.org/assets/file/Educator_Guide_Geo_Inquiry_Final_1.pdf (дата обращения: 02.12.2018) [in English].
9. The mission of the IB, The International Baccalaureate (IB) [Электронный ресурс] 2018 RL: <https://www.ibo.org/about-the-ib/mission/> (дата обращения: 02.12.2018) [in English].

ПОЛИТИКА

Elizbaryan V. D. The Agreement on the EAEC: Aims and the Main Activities of EAEC.....	5
Ռուխկյան Լ. Մ. Նեոազատական գաղափարախոսության զարգացման միտումները հայաստանյան արդի հասարակական-քաղաքական գործընթացներում.....	9
Նիկողոսյան Ս. Վ. ՀՀ անվտանգության խորհրդի կարգավիճակի խնդրի շրջանակներում արտասահմանյան որոշ երկրների փորձի քաղաքական-իրավական գնահատումը.....	16
Աղաջանյան Մ. Ա. Քաղաքական կոռուպցիայի էությունը և հիմնական տեսակները.....	25
Манташян С. А. История развития права международных договоров до вступления в силу Венской конвенции о праве международных договоров от 23 мая 1969 года.....	32
Ованнисян А. Ю. Фундаментальный вклад Левона Мирзояна в процесс становления и развития казахстанской государственности в период СССР	38

ИСТОРИЯ

Ղազարյան Ա. Է. Վրաստանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչության ջանքերը հայ-վրացական պաշտպանական միության ձևավորման ուղղությամբ 1920 թ. աշնանը.....	44
Եսայան Վ. Բ. Հայ վաճառականները և նրանց դերը Վրաստանի տնտեսական կյանքում 18-րդ դ.-19-րդ դարի առաջին կեսին.....	54
Погосян /Хахбакян/ Г. Г. Памятники армянской архитектуры и топонимики в Бангладеш.....	60

ЭКОНОМИКА

Ավագյան Մ. Ա. Դրամական փոխանցումների ազդեցությունը զարգացող երկրների սոցիալ-տնտեսական զարգացման վրա.....	66
Мнацаканян Л. А., Каримян Д. В. Опыт использования инструмента норматива банковского резервирования в условиях неустойчивости современной финансовой системы.....	75
Завгородняя Е. В., Мирзоян Г. Н. Сравнительный анализ ассортиментной политики организации.....	80
Շարապետյան Ն. Ն. Ռուսաստանի Դաշնության արժույթային քաղաքականությունը և Հայաստանի Հանրապետության արժույթային քաղաքականության հետ վերջինիս կոորդինացման որոշ հիմնահարցեր.....	85
Лалабекова В. Р. Цифровой банкинг и перспективы его развития в Армении.....	90
Ավագյան Ա. Ա. Ջրամատակարարման համակարգերի կառավարման մոդելավորման փորձն ու հիմնախնդիրները.....	95
Խուկեյան Չ.Գ. ՀՀ արտաքին առևտրաշրջանառության զարգացումները ԵԱՏՄ անդամակցությամբ երեք տարիների ընթացքում.....	102
Акопян Г. М. Методология оценки уровня координации экономических интересов.....	106

Gasparyan R. L.

Macro-prudential policy interaction with monetary, micro-prudential, fiscal and structural policies.....112

Նավասարդյան Մ. Ա.

Բարեկեցության համաթիվ. ՀՀ բարեկեցության ցուցանիշները.....120

ПРАВО

Мейроян Э. С.

Доктрина абсолютной территориальной целостности в праве трансграничных водных ресурсов.....124

Ավագյան Գ. Պ.

Քրեական դատավարության «ողջամիտ ժամկետ» սկզբունքի ի հայտ գալու պատմական նախադրյալները.....129

РЕЛИГИЯ И КУЛЬТУРА

Նասոյան Հ. Մ.

Թվայինի «լեզենդը». թվային պատկերը որպես նոր մեդիայի բանալի.....135

Ավագյան Գ. Ա.

Հայոց եկեղեցին և ազգային ինքնությունը 1960-ական թթ. լիբանանահայ մամուլում.....140

ПСИХОЛОГИЯ

Ներսիսյան Ծ. Ժ.

Հայ ընտանիքի հոգեբանական առանձնահատկությունները.....146

Фатехи Сейедехнасим

Положение женщины в езидской семье как фактор прозелитизма.....151

ОБРАЗОВАНИЕ

Mkrtumyan A.S., Muradyan Yu. H.,

The Implementation of Project-Based Learning in the MYP (Middle Years Programme of the International Baccalaureate) Unit Planner “The Economy of the Republic of Armenia”

To Enhance Geography Teaching Process.....156

Научно-аналитический журнал

РЕГИОН И МИР

2019, том X, № 2

Учредитель: “Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона” ОО

Регистрационное удостоверение 03 Ц 090670

от 16.02.2011 г.

Адрес редакции: Ереван, 3-ий пр. Тиграна Меца, д. 9

Website: geopolitika.am; E-mail: blacksea-caspian@mail.ru

Тел: (+37410) 23-71-95, (+37493) 944-440, 868-797

Ответственный за номер: *Г. Погосян*

Редактор: *Л. Андриасян*

Компьютерная верстка и оформление: *А. Меликсетян*

Подписано к печати 25.02.2019

Бумага офсетная, формат А4

Усл.п.листов 10

Шрифты: Times New Roman, Sylfaen

Тираж 200 экз.

Издательство: Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона

Отпечатано в типографии “Time to print”